

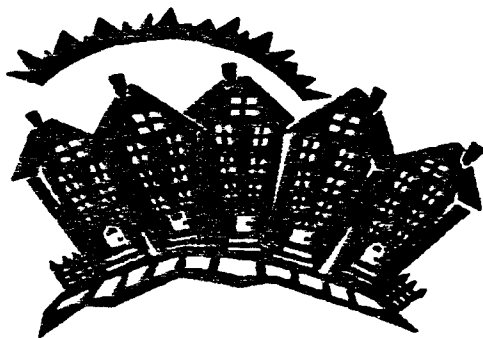
Любомир Полюга

МОЇ СПОГАДИ

1944 - 1956 рр.

ОЛЕШКИ
1990 - 1992

*36 сықоба хана
у Асбоби*

ПЕРЕДМОВА

Я побачив світ у славному граді Львові 9.08. 1925р.

Ріс і розвивався разом із сестрою, в сім'ї, яка все своє життя працювала на народній ниві.

Батько, Іван Федорович, учасник Визвольних Змагань, активний учасник творення Таємного університету у Львові, і його студент.

Часто показував нам батько, як боролися за Україну, як 1-го листопада 1918р. розброїли австрійські війська, зайняли Львів, Галичину, потім боротьба із добре озброєною армією Польщі, відступ за Збруч, а далі як у пісні: "...за Свободу встояти не було сил".

Після Першої світової війни українське студентство стає активно до боротьби. Вони, студенти, створюють перший командний осередок УВО (на чолі із полковником Коновальцем). Об'єднане студентство добивається політичних і загальностуденських вимог.

У зв'язку із цим, що польська влада не допускала українських студентів у польські університети, зневажала їх, Ректорат українського університету, при підтримці товариства "Просвіта", Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка, вирішили створити Таємний університет у Львові.

Польська влада всяю тероризувала учасників Таємного університету, арешти, труси, підкладені бомби у місцях, пов'язаних із університетом.

Колись в архівах батька зберігалося багато номерів газети "Діло" за 1919-1925рр. із згадками про боротьбу за існування університету.

Залюбки із сестрою ми читали ці газети із ім'ям нашого батька, про часті арешти, труси в хаті, його заяви із в'язниці.

Дружиною батька, а моєю матір'ю стала бувши студентка Таємного університету Давидович Іванна.

Після одруження аж до війни батько працював у товаристві "Просвіта", а мати займалася допомогою діяльністю убогої дитвори.

В 1948р. за зв'язок із УПА вся родина арештована, а в 1957р. звільнена.

Із ранніх літ батьки, школа, церква прищеплювали нам любов до рідного краю, до свого народу, до Бога. Вони воедино кристалізували і гартували мене вже з дитинства.

Немалий вплив на мій дальший розвиток мало і політичне життя Галичини. Пам'ятаю масовий з'їзд Молоді Христові в 1933р., збір пожертвувань голодуючим братам у Великій Україні, політичні процеси, засуджені до страти Білас і Даналишин, терористичні напади польських ендеків на "Просвіту", масові пацифікації польської поліції, більшовицьке вбивство полковника Коновальця.

Відродження торкалося не тільки Львова. По селах і містах Галичини, Волині народ прозрівав, об'єднувався. Велике значення у піднятті національної свідомості мала молодь, яка працювала по селах, товариства "Прогрес", "Дуг", Пласт, "Рідна школа", церква. Розвивалася народна промисловість, кооперація, підприємства.

Я мив бурхливим життям, разом із моїми однолітками, вже з малю старався приймати участь в ньому.

У "Рідну школу" і гімназію ходив у Львові.

Із приходом радянської влади, в 1939р. життя в краю стає другим: масовий, нацистський терор, вивози, арешти, розстріли змінюють форму політичного протистояння, виробляється строга конспірація. Не уникнув арешту і наш клас.

В ці роки появилася вже активна моя діяльність в національному відношенні. З початку вона мала неорганізований характер, а згодом праця в князьких організаціях.

Потім війна. Страхіння, злочини сталінських посіпак. Під час відступу в'язниці Бригідки горить разом із в'язнями, гори збитих серед яких мій дядько Козданик "батько Дугу", двоєрідний брат Мирон.

В перші дні німецької окупації настає всенародний зрив, проголошення Незалежної України. Здається Україна відриває, відродився...

Та це тільки наша віковична мрія. Уже через декілька днів після Проголошення німці арештують провід ОУН, всі його сітки переходять в підпілля. Нова конспірація, нове протистояння, нова боротьба.

Із просвітницькою роботою ідуть старшокласники у Велику Україну.

На Волині, потім у Галичині ростуть відділи самооборони, які згодом перетворюються в УПА.

Після закінчення гімназії в 1943р. поступаю в Медіцинститут.

Революційне життя вирує і швидко поширюється. Все свідоме населення Галичини, Волині й частково Великої України встає до боротьби з ворогом. Одні активно із зброєю в руках, інші допомагають в цій боротьбі. Байдужих бути не може.

Всього 3 триместри Медіцинституту закінчив, як наближався фронт. Далі Карпати...

В 1944р. повертаюся із Карпат у Львів, де наша хата стає зв'язковою. Виконую низку відповідальних завдань Проводу УПА. У 1946р. арештований, утікаю.

Підпілля... В кінці 1947р. важко поранений падаю в руки...

Допити, тюрми, табір.

Одружився на Півночі. Дружина й Батьки пройшли цей шлях життєвий, що і я.

Сьогодні, 11.02.90р. Центральне телебачення транслювало невеличку передачу про героїв, які загинули в Афганістані. Одна із учасниць передачі говорила з великим горем, як вона несподівано побачила оциновану труну з тілом свого сина, яку група солдатів занесла до її хати.

Зрозуміло трагедія страшна...

Світлинку її сина, як героя помістили в книгу "Пам'ять", у якій знаходяться знімки 90 загиблих, таких, як він - із Мінська.

Так увіковічують їх імена...

Подивився я на ці кадри й опанував мене якийсь страшний біль. Щось пробудилося в мені. Я кричав би, якби мене хто слухав, закликав би всіх: послухайте, повірте, зрозумієте всю правду, у нас в Україні не 90 героїв, а сотні, тисячі, може ще більше, як тисячу раз по 90. Вони не в оцинованому гробі, їх імен. у великій більшості не знаємо, не відаємо, де їх могили зберігаються, а часто й сліду немає від тих захоронень.

Вони вірні сини України, не йшли в чужу країну воювати за чужі інтереси, а боролися за своє, за рідну Батьківщину, проти гітлерівських і сталінських посіпак, проти підлих ворогів, які сотні-тисяч наших батьків, сестер, дітей гнали в далеку чужину на страшні знущання, загибель. Проти тих, які, пририваючись ім'ям інтернаціоналіста, тортурували, вбивали безліч наших братів, тільки за те, що вони любили свій народ, рідну українську мову.

Народ піднявся за свободу, піднявся до нерівної боротьби й поніс дуже великі втрати. Безліч борців склали голови на вівтар Свободи. Ці жертви не даремні: якби не було їх, ми не мали би сьогодні того, що маємо.

Литовський св'ященик Славіскас, який відбув 21 рік у більшовицьких катівнях, сказав: "Якщо ніхто не вмирає за Батьківщину - вмирає Батьківщина".

Дуже прикро чути нині ярлик "бандит-бендерівець". При цьому завжди забуваємо слова великого Кобзаря:

" За святу волю
Розбійник не стане".

Повстанці не воювали на чужій землі, їх силоміць не брали в лави УПА. Вони добровільно, за покликом серця волелюбного народу йшли на захист України.

Нині борці за волю в усьому світі шанують, гордяться ними, їх могили свято беруть. тільки ми - убога нація, яка боїться назвати учасників боротьби своїми оборонцями, героями, вклонитися їм і вшанувати їх пам'ять.

Зрозуміло, органи НКВД, приховуючи свої безчинства за час

Сталіна, Кігановича, Брежнєва, не хочуть і гадки маги про приєдду українського підпілля. А органи КДБ продовжують тримати народ в національній невідомості.

Надіся, що і ми дочекаємося того часу, коли не буде соромно, не посоромиться онук назвати свого дідуся воїном УОС чи УПА і гордиться батьками - учасниками визвольної боротьби за Волю України в лєсах УПА.

Току я вирішив написати свої споради. Вони - не фантастичні оповідання і не художній твір, це невеличка частина буднів нашої спільної боротьби, яка велася головним чином, у західних областях України. Другу частину складає слідство, яке тягнулося біля двох років, в тюрмах Рогатина, Станіслава, Львова, та Міністерстві КДБ У Києві. А потім - табірні споради.

Вересень 1944 р.

В Карпат мені треба було повертатися у Львів, бо там мене чекало немало роботи.

З Рожанки Вижької, зкупі з батьками, сестричкою Світлою, вуйком Лотовичем та їх сім'ями ми виїхали хурами до дому.

Із гір, де відчули дух боротьби за волю, згуртованість, дуже важко було повертатися у Львів. Навколо-сліди війни: знищені танки, гармати. На них сільські хлопчики гралися у війну. А побіч гармат великі скрині з набоєм, яких не встигли вистрелити.

Важко повертатися: у Карпатах залишилися багато друзів, стрільців - цвіт нашої нації. Усі вони хотувалися перейти з одного підпілля німецького в інше - більшовицьке.

По дорозі - машини з радянськими воїнами. Усі вони озброєні - ідуть на фронт.

Чим далі ми їхали в тил, тим важче ставало на душі. Селяни охоче приймали нас на нічліг, але вороже ставлення війська до місцевого населення нас дуже пригнічувало. Прикро було чути між солдатами тільки російську мову, адже серед них, мабуть, багато було українців. Моторошна думка з'явилася: неже ж бояться говорити рідною мовою? А може не знають, забули, стали маркуртами? Боятися!

За Стриєм, не доїждючи до села Любичі, несподівано почули декілька пострілів з рушниць. Нас наздогнала і зупинила група молодиків. Відразу почали перекидати наші пожитки, без будь-яких пояснень відібрали те, що сподобалося, і відпустили. Я звернув увагу, як вони шось по-польськи між собою говорили.

Львів нас зустрів непривітно. Небо темне, зашмарене і настрій у львів'ян пригнічений.

Незабаром після приїзду до нас завітала Галина. Давно не бачив її. Приємно було довідатися від неї про новини УПА, у підпіллі.

Галину Дидик ми знали здала. Декілька років вона мешкала у Голубців, а сама родом із Бережан. Я її дуже любив і шанував, бачив звирієм національно свідомої людини.

Татко часто дискутував з нею. Вона була розумною і високоідейною. Ще за німецьких часів Галина заходила до нас. Ми знали, що вона є зв'язковою Р. Пухевича - головного командира УПА.

У нас довго не затрималася, перед відходом сказала: "Любку, тобі треба добре закопируватися у Львові, потрібно мати надійні документи. Найкраще - влаштуватися у школу, де дадуть відстрочку від армії."

Потім додала, що віднині для конспірації буде "Молочаркою".

...Пізня осінь 1944 року. Старався надійно закріпитися. У Медичному інституті не давали броні. Я поступив до Львівського будівельного технікуму, що на вулиці Вічевій 2, який давав відстрочку

від армії. Прийняли охоче - дирекція "своя". Найважливе, що не прискіпувалися за те, що часто не відвідував заняття.

У кінці листопада прийшла повістка з військомату. Увесь час набирали бранців. Потрібно було дістати "нестроевого". Тільки він гарантував бронь.

Необхідні консультації дістав від вуйка-лікаря Лотовича. Він порадив випити міцного чаю перед медичною комісією і взяти із собою ще пляшечку з чаєм, щоб випити вдруге, якщо комісія затягнеться. Розказав, на що жалітися і як вести себе на комісії.

Комісію проводили військові лікарі. Згідно з циркуляром, строго по формі, всі ми, призовники, ходили від одного лікаря до другого, від одного кабінету в інший, голісінькі, як мати народила.

- На что жалуетесь? Руки, ноги работают? Проходи, следующий!

І так відпрацьована фраза звучала по всіх кабінетах, змінювалась тільки спеціальність лікаря.

У терапевта виклав усі скарби, як навчив вуйко. Капітан-жінка молода, з чорною невеликою плямою на лиці. Від неї, як із парфюмерного магазину, розливався запах цвіточного одеколону. Вона зміряла мене поглядом, послухала серце, сказала десять разів присісти, знову послухала і вийшла.

У кабінет зайшов підполковник і повторив зі мною ту саму процедуру. По закінченню мовив:

- Одевайся, иди в зал!

У залі було багато молоді. Кого яка чекає нині доля? Більшість із них за короткий час дістали "строевого", поповнять невдовзі ряди радянської армії. Та, напевно, деякі, як я, пробують шастя.

Отак стояв я біля вікна близько чотирьох годин. На дворі вже потемніло, хлопці поросходилися, залишився я один.

Найгірше, що чаю вже більше не було. Три години тому випив останню дозу і викинув пляшку. Одначе справді почувався погано. Серце шалено билося, голова трішала, нудило. У такому стані мене знову закликали в кабінет капітана. Цим разом капітан наказала зняти тільки сорочку. Послухала серце, вже не казала присідати, а повела мене до того самого підполковника.

Він сидів за великим, дерев'яним столом, надутий, пихатий, але, коли побачив капітана, лице його вмить проясніло. Підполковник почав нагло посміхатись якимось хижим смішком і вона відповідала йому багатозначною посмішкою. Гидко стало дивитись на нього. Не встаючи з-за столу, послухав моє серце.

- Какое давление крови? - запитав капітана, махнув їй рукою і продовжував разом з нею посмікватись. Потім наказав зачекати в коридорі. Цим разом за півгодини мені вручили "нестроевого". Перемо-

га!

На другий день я поживтів. Тоді щойно зрозумів - в мене почалася жовтяниця, вчора я був у інкубаційному періоді і всі симптоми були тільки посилені чаєм, а також прискорили розвиток хвороби.

Як би не було, але щастя усміхнулося - я демігся свого.

Пізно ввечері дзвінок: три по три. На порозі - Молочарка з корзиною в руці. Схвильована. Такую я її ще не бачив. Розповіла, що причепився до неї якийсь тип і якщо б не випадковий випадок - перехідна брама, завдав би трохи клопоту, бо в корзині було багато компромітуючого матеріалу.

- Любо, - звернулася Молочарка до мене, - пам'ятай, ти гарячий, ніколи не вступай у суперечки з невідомими. На провакацію не йди. Кожен вечір мусить бути обдуманий, не довіряйся тому, кого не знаєш. Зараз добре вивчи Львів, постарайся знайти перехідні брами, особливо в тих районах, куди йдеш на завдання. Крім цього, є ще одна важлива робота. Потрібно розвідати, де можна дістати документи. Двох хлопців потрібно легалізувати.

Я пообіцяв зараз довідатися і діяти.

На другий день після приходу Молочарки, ще з ночі у місті відчувався неспокій: гуркіт машин, шум. Вранці прийшла до хати оторожка: - Пані Іванко, цілу ніч вивозили людей. - Не дуже повірили ми їй, тому мамця відповіла холодно.

- Нас це не обходить.

Не знаю, як вона зрозуміла сказане, але відразу виїхала з хати.

Тим часом, під сусідньою брамою, № 44 по вул. Курковій (Лісенка), зупинилася "полуторка". З неї зіскочило троє чоловіків і попрямували у під'їзд. Один із них у формі військового з автоматом, а двоє - у цивільному, напевно партпрацівники, яких брали на допомогу при вивозах.

Два сліди залишили на припорошеній снігом дорозі "полуторка". Куди вони поведуть? Дорога одна - Сибір, де холод і жорстокість, панує свавілля і смерть. Народ треба знищити, замовити, щоб не вимовив ніколи слово "Україна".

А гучномовці вогди невгомно розриваються, прославляючи мудру політику партії і її вождя Сталіна.

Яке плагатство, який страшний обман!

Людям властиво звикати до всіх лихоліть. І вивози, здається, стали буденним явищем. Мені пригадується один епізод. Із Сяйцею ми виїхали з хати, щоб глянути, як виглядає місто під час вивозів, бо тих, кого не встигли забрати в ночі, продовжували забирати і вранці. На вул. Ліській, біля будинку № 13 стояла одинока пані Стефа, тримаючи в руках стіс жіночих капелюхів і валізку. Вона чекала своєї черги. Яке страхіття! Що сталося з людиною? Невже вона збо-

живоліла? Кажуть, що удав паралізує свою жертву гіпнозом, перед тим як проковтнути, а та спокійно чекає свого кінця.

Багато людей вийшло із будинків. Деякі сміливіші розмовляють між собою. Кого забрали, хто встиг утекти. У вчителя з вул. Лісної 10, двоє дівчаток у той час, коли до них прийшли енкаведисти, втекли із хати і заховались на горіші. Зараз невідомо, де вони.

У кінці січня 1945 р. у неділю вранці до нас загостила Молочарка. З нею була ще одна дівчина - висока, синьоока, зодягнена в темний, поганенький плащик і синю хустину. Молочарка представила її Марта. А за сніданком вона сказала:

- Мені небезпечно часто бувати у вас. Мартуня молодша, скоріше бігає, тому буде мене виручати. Пізніше Молочарка звернулася до мене:

- Любо, чи є надія дістати документи?

Я відповів:

- На Знесінні живе у нашої жінки один міліціонер. Він виробляє пашпорти. Вже не одному виробив. Бере 10000 карбованців. Завтра спробую знайти дорогу до нього.

Військові квитки важче дістати. Одначе, мій товариш знає заступника начальника військомату. На днях уродини товариша, тоді він спробує підпоіти гостя з військомату, нав'язати контакт.

Молочарка, уважно мене вислухала, сказала:

- Гроші принесе Мартуня і через неї будеш тримати зв'язок.

...Почувся довгий свисток паровоза. Поїзд рушив. Я переcheкав, доки останній вагон із сталевим гуркотом пробіг повз мене, тоді перейшов через залізничні рейки і попрямував по вул. Новознесінській.

У хаті мене чекав старший лейтенант - молодий, червоношкий, акуратно підстрижений під "бокс", з підголоною шиєю. Від нього сильно несло шипром і горілчаним перегаром. Поставивши на стіл дві склянки і пляшку горілки, він запропонував випити. Довелося скоритися. Зі мною старший лейтенант говорив сміло, але попередив, щоб не розголошував розмови.

Я його не боявся, бо знав уже людину, яка жила з пашпортом його роботи. Він порахував моїх 5000 крб., узяв знімок. Решту 5000 крб. домовилися передати при отриманні документу. Сержожа, а так звали старшого лейтенанта, сказав на прощання:

- Только смотри, за это дело по "червонцу"² нам обоим.

- Не сомневайся, все будет мертво, - заспокоїв його.

Через три дні я був у Сержожі, як домовився. Другі 5000 крб. він уже не перераховував. Поквално загнав гроші в кишеню кітеля і подав мені пашпорт, який ще пахнув свіжими печатками і чорнилом. Я поглянув на перші дві сторінки документа і надійно його заховав. Не гаючи часу, почав розмову:

- Серьожа, єсть єще один парєнь, которий из арміи... Потимаєть? Ему тоже нужен паспорт.

- Я должен поговорить с начальником. Я с ним делюсь. Думаю, он пойдєт. А он надежный парєнь? - запитав Серьожа і усміхнувся. Я кивнув, дав йому знімок, сказав, щоб він записав усі дані для нового паспорта і виїшов.

Надворі було темно, але я відразу побачив силуєт людини, яка чекала на мене. Це був майбутній власник замовленого паспорта.

- Я вже показів, що не взяв із собою автомат, бо коли чекав Вєо, під'їхала під сусідню браму "ЗМКа". З неї виїшов мужчина. Думаю - провокація, та машина постояла кілька хвилин і поїхала.

Через Знесіння, Райзервальд попрямував додому.

... На вул. Личківській (Лєніна), біля ринку, зустрівся зі Славком Пенчешиним давнім товаришем по гімназії. Зустрілися, як шкільні товариші, і так попрямували ввєрх по вулиці. Мене цікавила доля товаришів - з якими він здібався. Мало, про кого знав Славко і на диво, ні з ким не зустрічався. Він розказував тільки про себе, про те, як був у Відні, показував знімку якоїсь німкені, з якою там жив, і обіцяв показати ще знімок своєї дитини, яку там залишив.

Дуже неприємне враження справила на мене зустріч з ним. Досить швидко попрощався.

Так і залишився Славко чікчемю, як і був колись у гімназії. Більше ніколи не хотів з ним розмовляти, хоча не один раз зустрічався.

.. На зустріч із Мартуєю я їшов поволі, ще залишилося більше десяти хвилин. На вул. Головінського (Чернишевського), 16, зупинився, ще раз глянув на вікно на першому поверсі, через яке ми з Додою Голубцем не раз лавили до хати Орлика Луніва, коли його матері не було дома.

Пєвно, загинув, розстріляли, а може, живим згорів у тирмі "Бригідзах", в 1941р. під час відступу радянських війск. Не можу спокійно проходити побіч його хати. Завжди перед очима цей страшний, весняний день 1941р. у сьомому класі. Вєлилися ми тоді з Орликом, та Додою Голубцем, другом дитинства і шкільних літ, у середній школі на вул. Пенкарській, 55. На уроці природи у профєсора Ростковича викликали Орлика до директора. У клас він більше не повернувся. На перерві ми з товаришами побігли до директора глянути на Орлика. Секретар нас не пустила і нічого нам не сказала. Другі двері від кабінету директора виходили в коридор. Дада підняв мене і через вікно над дверима я заглянув туди. Біля столу сидів блідий Орлик, а побіч - двоє мужчин у чорних шкїряних куртках.

Бачив його тоді востаннє. На дворі під школою стояла чорна "ЕМКа". Відразу на перерві мї побігли на вул. Голованівського, щоб попередити його матір і сестру.

Орлик разом із Дядою були для мене найближчими друзями, хоча я не знав так добре Орлика як Дяду.

Орлик був розумний, начитаний, та, здається, трохи скритний. Шойно після арешту я зрозумів причину його скритності;

Так першим пропав мій шкільний товариш, кращий друг юнацьких років.

З Мартунею ми зустрілися на вул. Пекарській. Вона прийшла з дівчиною Олею, яка була нижча на зріст від своєї супутниці, не так балакуча, в сірому плащику з чорною торбинкою. Мартуня для кращої конспірації взяла мене під руку і так ми втрюх пішли на Личаківське кладовище.

Біля могили Барвінського ми обмінялися нашими пакунками. Я дав їй торбину з хірургічними інструментами, які я дістав від Василя Келемена і окремо віддав паспорт. Мартуня передала мені пакет із грошми.

Весна 1945р. З Петром Казимирським працю ми наладили досить швидко. Петро - мій шкільний товариш. За німецьких часів ми разом ходили в 7-8 клас гімназії. Він мешкав недалеко від нас на вул. Антонього, 3. З Петром ми були близькими, навіть дуже. Тепер, коли потрібно було конспіруватися, багато часу віддавати роботі, я, ставши більш обережним, уникав зустрічей з Петром. Але постало питання про одержання військових квитків і він, найважливіше, невеликим коштом налагодив зв'язок із заступником начальника військового, від якого я пізніше діставав декільканадцять квитків. Після проведеної роботи не один раз запрошував мене Петро до себе погуляти на домашніх святах чи побавитися в товаристві. Але жодного разу я не ходив. Тоді, коли велася боротьба, коли лилася кров борців за волю, ми не мали морального права на забави.

..Після обіду я попередив домашніх:

- Нині повернуся пізно ввечорі, або вранці.

Мамця стала випитувати, куди йду і коли не довідалась, стала докоряти за мовчання:

- Як ти можеш мене боятися? Невже думаєш, що з хати можна що-небудь винести, чи заломитися, не дай Боже, на допиті?

У цьому мамця була права: потім, під час слідства, побоїв, вона не зломилася.

Я просив пробачення, але завжди мамці доводив, що зайвого говорити не потрібно і не можна ніколи і ніде.

Пізно вночі я тихо зайшов до хати. Сяйця відчинила двері. Вечерю вона занесла в кімнату, щоб нікого не розбудити. Та в хаті ніхто не спав. У моїй торбі лежали два військові короткохвильові приймачі.

..Ми з Сяйцею любили випитувати татка про його службу в УГА. Найбільшим святом для нас був той день, коли татко сідав з нами за

стіл і ділився своїми спогадами з військової служби, як звільняли Львів від поляків, як боровся за незалежність України, за піднесення свідомості народу. Не один раз ми з Сайдцею перечитували газети, в основному "Діло" 20-х років, у яких повідомлялося про обшук та арешти квестора, студента Українського Таємного Університету Полки Івана, про тортури, які чинив слідчий польської поліції Кайдан над татком. Це той самий садист, який наслідстві замордував Ольгу Базароб.

Перед смертю вона написала на стіні камери:

- За кров, за сльози, за руїну
верни нам, Боже, Україну.

Умираю, замучена, помітіться!

Ці повідомлення з газет ми знали колись мало не напам'ять, але завжди хотіли чути ще і ще раз про ті самі події від татка самого. На цих розповідях ми росли, розвивалися, плакали мрію бути татками, як татко. Ми гордилися ним. Нині татко не говорив про те, як розброквали поляків у Львові в ніч на перше листопада 1918р., як піднімали прапор на рагуші. Він говорив про обачність, про конспірацію. Та не пам'ятаю такого, щоб татко чи мамія коли-небудь казали, аби залишити почату роботу, зберегтися від негоди.

8 березня 1945 року, в жіночий день, після обіду, я пішов на зустріч. В центрі міста, біля пам'ятника Собескому почав помічати, що мене стежить якийсь тип у сірому дошовику. Я обійшов декілька вулиць, а той мене "водив"². Зупинившись біля вітрини крамниці, у її склі я бачив, як шпик плився за мною. Я нагинався, щоб "зав'язати" черевика, а той без діла також зупинявся. Яка дешева робота! Як би не компроментувачі речі, які мав передати, поклав би з нього.

На зустріч не піду, можливо провокація. Ускочив у трамвай, який від'їздив, пройшов до ринку, далі пішов по вулиці Бєлжарській через Галицьку площу, зайшов у крамницю спортоварів. Довго виглядав через вітрину, але "хвоста"³ не було. Швидко пройшов по вулиці Пенарській і через малі вулиці, де мало людей і добре всіх видно, попрямував до хати.

Аж дивно, ніхто не вчив конспірації, а вона з кожним днем вироблялася і досить легко викривалися провокатори, секоти.

... Багато тисяч карбованців я вже відніс старшому лейтенантові. Ніяк дешевше не хотів виробляти пашпорти. Я знайшов іще два джерела, де їх виробляли за 6000крб., тому почав натискати на Сєрьожа, щоб трохи зменшив ціну, адже грошей у нас було небагато. Сєрьожа мене не звав, а я дістав дозвіл діяти рішуче.

У середу, коли Сєрьожа мене очікував, у хату до нього ввійшло нас троє: я і ще два хлопця.

Рипнула дерев'яна підлога, заскрипіли заваксовані чоботи. Овіжо виголений, з блискучим червоним лицем стояв Сєрьожа. У хаті

хлопці скинули плащі. На грудях у них висіли автомати, біля пояса - пістолі. Серьожа зблід. Вийти в другу кімнату йому не дозволили.

Розмова була короткою.

- Після завтра має бути десять чистих паспортів і пляшечка чорнила для їх заповнення, - сказав один із хлопців.

- Якщо цього не буде, заплатишся ти і твій начальник, - продовжував другий. - Тепер віддай свій наган і партквиток. Після завтра, як принесеш паспорти, повернемо. Якщо думаєш зробити інакше - всеодно тебе і твого начальника чекає "червонець", а може і вишка. Набрался ти багато кривавих тисяч у народу.

Хлопець підіпняв кобуру і витягнув наган. Серьожа не протривав. Партквиток віддав сам. Операція пройшла бездоганно.

Незабаром Серьожа покинув паспортний стіл і виїхав зі Львова.

... На роз'ї вулиць Пекарської і Чернігівської була невеличка ветеринарна аптека. У ній працювала молоденька фармацевт Оля, з якою вже від осені я був знайомий. Вона доставала мені необхідну кількість медикаментів, а найважливіше те, що ліки були в банках, не розфасовані, так вони коштували в декілька разів дешевше, ніж в медичній аптеці. Та в цей день я прийшов з іншою метою, треба було дістати ціаністий калій. Злякалася Оля тільки з однієї назви:

- Та це дуже сильна отрута!

Я її заспокоїв:

- Всеодно за що відповідати: за медикаменти в банках, чи за ціаністий калій. Вони йдуть для одних і цих самих...

Чотири дні не заходив у аптеку. На п'ятий день вибігла мені назустріч Оля, в аптеці нікого не було.

- Я знаю, де є ціаністий калій: на базі ветеринарної аптеки. Але він зберігається у сейфі у завідуючого відділом. Дівчата обіцяли через експедитора дістати.

Слова свого Оля дотримала. У мене була банка з ціаністим калієм. Страшну зброю я ніс до хати.

Цього ж дня разом із Сяйцею запакували ампули із сильною отрутою.

Це одна із найбільш грізних робіт, які ми коли-небудь виконували і були свідками їх наслідків. Сьогодні згадую тільки, як небережно вели ми себе із банкою порошку, яка так пахла мигдалем.

Дуже близькими ми були з Сяйцею. Розуміли один одного без слів, виручали один одного, заступалися. Ніхто нас цього не вчив, але ми були такими. Тому і в цій небезпечній і відповідальній справі вона була моїм помічником.

9.05.45р. я повернувся із завдання. Йшов лісом, потім повернув на гостинець і відчув якийсь неспокій. На дорозі рухалися машини, в небі частіше з'являлись літаки. Ось дві танкетки з відкритими люками проїхали. Чим ближче підходив до фабрики дріжджів, що

під Лисиничами, людей на дорозі ставало все більше. Скоро довідався: передано по радіо, що сьогодні кінець війни, підписана капітуляція.

Так, війна з німцями закінчена, але не боротьба мого народу.

Гарна сонячна погода, здається, весь Львів вишов на вулиці і радіє. Кінець страшної кривавої війни. Що ж буде далі? Як продовжується боротьба на Україні?

Цілу осінь і зиму не ходив у технікум. Навірно вже виключили, але студентський квиток у мене був продовжений на цілий 1945р. Прикро трохи дивитися, як мої колеги займаються в інституті, а я числюся тільки студентом будівельного технікуму. Втративши рік викладів, подав документи на третій семестр в інститут. Армії не боявся - адже я "нестроевой".

У кінці червня 1945р. на вул. Личаківській я зустрів Зоню Касарабу, яка йшла в інститут. Як завжди, вона була усміхнена, життєрадісна, ми тепло привіталися. Не знаю, чи відчула Зоня, що із шкільних літ симпатизував їй. Нині я не проявляв кокетства, хоча приємно було розмовляти, спільно згадувати минуле.

Так розмовляючи, ми непомітно підійшли до старої гімназії. "Філія" на вул. Пекарській, 19, яку в 1939р. переіменована в середню школу. Тут із Зонєю в 1939-41р. ми закінчували 7-й і 8-й класи.

Далі йти не хотілося. Ми зайшли на подвір'я гімназії і почали її розглядати. Побачили головний корпус. На великих вітринах цього будинку вже не було колишніх величавих знаків із коронами, які свідчили, що він належав колись графу Потоцькому.

На подвір'ї гімназії нікого не було. Ніхто не завважав нам пригадати минуле. На території гімназії я почувався старшим від Зоні, бо вчився тут з 1937р., тому першим почав згадувати зворушливі і цікаві події, які тут відбувалися.

У червні місяці 1937р., у присутності багатьох батьків, нам оголосили на цьому подвір'ї список учнів, які здали іспити в гімназію. Татко зараз купив мені гімназійну шапку і нарукавний номер гімназії 572 (шток другої державної чоловічої гімназії з українською мовою навчання).

Скільки втіхи було тоді в моєму житті. З'явилися нові товариші: Роман Крип'якевич, Славко Панчишин, Павло Мизжк, Олег Ковжун, Роман Літинський, Ярослав Куркевич, Павло Камінський, Славко Волошин, Орест Рижий та інші. Ромко Крип'якевич навчив мене їздити на ровері, який тоді для мене був мрією.

Ріс і кріп мій національний світогляд.

Директором гімназії був о. др. Залевський. Неоднозначно виховували нас учителі. Професори Біленький і Гайдучок (професорами називали тоді вчителів гімназії і шкіл) старалися виховувати нас

національно свідомими, інші боялися за свою державну посаду.

Вироблялася у нас вже тоді ненависть до пануючого ладу. З'явилися протести, хоча вони були дитячим виявом за польські знущання, але вони були. Нам хотілося скоріше стати дорослими, виконати свій обов'язок українця, боротися за високі ідеали.

- Знаєш, Зоню, у 1938р., як проходила війна на Закарпатській Україні, декілька старших товаришів утекли з дсму, щоб поступити в легіон добровольців. Ковжуна зловила польська поліція КОП на кордоні і привезла у Львів. Ми з Додою Голубцем також планували втекти, але нам трохи не вистачило років.

Багато разів нас провокували польські гімназисти, які вчилися біля нас на вулиці Личаківській. Потрібно було відстояти честь української гімназії.

Не перебидала мене Зоня, все уважно слухала.

- У 1939р., відразу після війни, ми з Додою ходили до Сквилова. Там знаходили гранати, кулеметні стічки, малі термітні бомби, детонатори, навіть кріс знайшли. І не один раз, замість того, щоб іти до школи, ми йшли за новими знахідками.

Усю виявлену зброю ми акуратно складали в залізні скрині, заковували, берегли. А одного разу знайшли скриню з гранатами. Набрали в портфелі, в кишені по одній поклали, решту заховали. На жаль, на наступний день їх вже не знайшли.

Розмова в нас була живою, емоційною. Згадали ми вчителів, які так по різному впливали на нас.

- Чи пам'ятаєш, Зоню, як ми професора Ч за те, що на уроці історії назвав наш національний прапор шматком? Це було в 1939р. зараз після приходу більшовиків у Львів. Ми вчилися тоді в сьомому класі. Після уроку, коли Ч виходив із класу, вмить розкрилися всі ставні на вікнах і хлопці "пригостили" його по лисій голові великою, заболочиною рогушкою.

Нікому не пожалівся професор Ч тільки на наступному уроці просив нас, молодих учнів, пробачення. Які горді ми були за наш вчинок. Потім, у 1940р. у 8-му класі нас перевели в школу на вул. Пекарську.

- Любку, як у 1941р. прийшли німці, чи пам'ятаєш той св'ятковий вечір, коли відправляли старших учнів з літературою на Схід, професор Росткович тоді каявся за свої комуністичні погляди, просив пробачення. Бідний старий заплакав тоді, коли побачив своїх учнів національно зрілими юнаками.

Згадали ми шкільних друзів, з якими здавали гімназійну матуру в 2-й гімназії в 1943р. Із ними недавно ділили спільно юнацтво. Деякі з них пішли в дивізію "ОС", деякі - у підпілля.

- Знаєш Зоню, в останній раз я бачився з Іркою Савицькою в Карпатах в 1944р. - почав я. - Тоді вона була ще в дсма зв'язки-

ми. Це відбулося в Гребеніві, під лісом, Я зрадив нашої зустрічі, та замість звернутися до неї під псевдом "Бистра", я закричав: "Ірцо". Досить важко звернула мені увагу Ірка на мою необачливість. Згодом я довідався, що її брат Ромко загинув в УПА під Львовом.

Зоя розказала мені про Наталку Москалів, яка виїхала в США. Згадала про Сенік, Казимировського. Про долю багатьох наших ровесників, з якими закінчили гімназію, ми нічого не знали.

..З Києва повертався з багажем. Найтяжчим був отіс комплектів батарей для приймачів. Купив їх у мого знайомого єврея, від якого вже не один раз діставав цінні речі. Батареї були ще німецькі. А цим разом дістав також німецький - військовий приймач - передатчик Вагон, яким я повертався, був переповнений. Під Тернополем несподівано у вагон з обох кінців зайшли міліціонери і почали перевіряти документи і речі. Батареї я відсунув на другий кінець полиці, а приймач був замотаний у мішок і лежав окремо. На випадок "шпону" доведеться від нього відмовитися, мовляв, тут їхав мужчина, зійшов по дорозі, а мішок забув.

Біля мене їхали дві старенькі жінки. Щоб відвернути увагу, я почав з ними голосно розмовляти. Плянув на нас перевіряючий - не викликали ми підозри, прорісало.

Жінки продовжували розпочату зі мною розмову, але вже на іншу тему. Жінка з Яворова доводила своїй супутниці із Волині, що людина мусить мати якусь ціль в житті, за щось боротися, у щось вірити. Вона переконувала співрозмовницю в її байдужості, покорі. Але та була непорушна, не хотіла слухати про якусь мету.

Щасливі байдужі, щасливі тупоумні, щасливі покірні, щасливі раби. Їм не треба волі, їх усе влаштовують, їм байдуже, перед ким гнути спину.

Квітень 1945р. У хаті мене чекала Льонка Сенік зі своєю подругою Данкою Пилипчук, говірною дівчиною, яка була зв'язковою. Бліжшлася Льонка приймачем і батареями, попросила дістати один "костюм" (це означало паспорт із військовим квитком).

З Льонкою ми ходили ще за німецької окупації в першу гімназію. Вона була активною, бойовою, відважною. З нею на найважче завдання можна було йти. Льонка знала, що я, як студент медінституту у Карпатах лікував поранених, тому прийшла до мене зі справою.

- Любку, тут у одній хаті лежить поранений повстанець. Йому наклали гіпс, у нього прострілена рука, а рана гниє. Потрібні перев'язки. Він знаходиться на квартирі по вул. Коперника, 58, - сказала Льонка.

- Завтра буду в нього, якщо потрібно буде, попрошу хірурга, - пообіцяв я.

Вже три рази ходив робити перев'язки. У неділю, після Служби Божої, сказав Сяйці:

- Піду до пораненого повстанця, інструмент і перев'язочний матеріал маю із собою.

У мене було правило ходити, якщо це можливо, різними дорогами, не потрапляти по декілька разів одним людям наочі. Біля входу на сходи із квартири, певно сторожки, вишов роздятнений мужчина років 30-40. Він загородив дорогу і втупився мені в очі. Я схвилювався, не зрозумів його поведінки. Шр, провокація? Та незнайомиць, не відриваючи погляду запитав:

- Ви наверх, у 5-ту квартиру?

- Так, - відповів я, бо справді я йшов туди.

- Там вас чекають. Його арештували ще вночі.

- Хай в'ям Бог заплатить, - подякував, зворушений таким відважним вчинком і пішов до дому.

Часто згадую мамці слова, що народила мене в сорочці, а це значить, що повинен мати щастя в житті.

На розі вул. Коперника підійшла до мене старенька бабуся, усміхнулася і спитала, як пройти на пошту. Показав дорогу і несподівано побачив біля себе молоду жінку з дитиною на руках. Вона просила милостиню, а дитина жадібно смоткала шкоринку хліба. У Бесарабії голод... Тут пригадався мені 1933. - голод у Великій Україні. Пам'ятаю страхіття голодомору, про які в хаті говорили татко і мамця. Пам'ятаю, як вселюдно збирали гроші і хліб, щоб відправити голодуючим братам. Не багато залишилося в пам'яті подій тих років, але вони закарбувалися навічно.

.. Багато часу доводилося віддавати заняттям в інституті. Матеріал за три семестри з німецьких часів довелося перездати. Окрім цього, ще практика, яку потрібно було відробляти, причиняла багато клопоту.

Серед нових товаришів з'явився: Славко Мельник, Левко і Світлана Лебішак, Стефа Олійник. Деякі колеги, які залишилися ще з німецьких часів, як Зоня Касараба, Марта Ріпецька та інші, стали на один рік старші від мене в інституті.

Життя в інституті внесло чимало труднощі, потрібна була ще більша конспірація, уважність. Зі Стефою здружилися, вчилися спільно.

Початок квітня 1946р. Вранці, о дев'ятій, разом з Молочаркою проводив на рентген хворого. Молочарка попередила, що потрібно докласти максимум зусиль для досягнення безпеки і надійності справи. Хворим буде Роман Шухевич. У нього розпухло коліно, дуже болять нога.

На рентгені був Лотович. Перед рентгенограмою коліна вуйко запропонував ще рентгеноскопію грудної клітки. Ми з провідником

несподівано опинилися в темному кабінеті др. Кригальської зовсім неадаптовані. Перед рентгеноскопією провідник передав мені пістолі і гранати. Згодом, коли адаптувався до темряви, зрозумів, що це бачила др. Кригальська. Вона здогадалася, кого просвітлювала.

На щастя, нічого небезпечного для здоров'я провідника не виявилось. Лікування призначив Лотович. Я відправив провідника на Гайзервальд, де його чекала Молочарка, і попрадався. Це була перта моя зустріч з головним провідником УПА, вперше я був у нього в охороні.

На вул. Кохановського (Маяковського), 9/7 я повинен був дістати книжки з військової бібліотеки для вивчення зброєзнавства. Там жили три хлопці: Олег, Ігор, Славко під чужими документами. З ними мене познайомила Стефа. Квартирка на вікні відчужена, це значить що хата безпечна, можна заходити. Дзвінок два по чотири. Вліда господиня встигла тільки сказати:

- Тікай, вже другий день сидять енкаведисти і чекають. Утекли із їх рук хлопці на станції ще передвчора, 26-квітня. Зараз чекісти пішли пообідати в ідальню.

Я дійсно став вірити, що мене мати народила в сорочці.

- Любку, приходила Молочарка і просила, щоб ти завтра був о 16-тій годині на кладовищі, де точніше - знаєш, - сказала мамця. - Вона передала гроші, тільки казала їх просушити і провітрити. Я поклала їх на грубу.

О 16-й годині, з двох кінців кладовища ми йшли на зустріч до могили і. Франка. Молочарка прийшла не одна. З нею була жінка років 30-35, зодягнена в сірий плащ. Кратчаста хустина частково прикривала її лице. Молочарка її не представила. Через рік ми зустрілися з цією жінкою, це була Зарицька Катерина. Розмова була дуже короткою. Молочарка попросила показати її лікареві, вона хворіла плунком. Домовився про зустріч і консультацію у вуйка Лотовича.

До сусіднього гробівця підійшли чоловік з жінкою і я мимоволі почув їх розмову:

У нашому селі, - почала жінка, лікувалося двоє повстанців із простріленими ногами. Вони переховувалися в бункері в стодолі. Медсестра - східнянка Ніна робила їм перев'язки. Господарі доглядали хворих. Їх дочка Іванка дружила із сільським хлопцем, який недавно був заарештований і швидко відпущений. Вона любила його, вірила йому і розказала про повстанців. Через короткий час машини із червонопагонниками, яструбами і хлопцем Іванки оточили село.

Іванка, побачила на порозі хати свого коханого, закричала: -Зрадник і плонула йому в лице.

Партизани живими не здалися, а господарів, медсестру та багатьох людей із села заарештували і вивезли. Відреклися батьки синя - запроданця. Незабаром його знайшли повішеним у лісі.

Стосунки мої зі Стефою були дуже близькими. Вона знала, що я зв'язаний із підпіллям, помагала діставати мені деякі речі. Однак я ніколи не знайомив її ні з ким із підпілля і про основні мої вдання вона нічого не знала. Не тому що не довіряв їй, просто сказав, що так буде краще.

Я любив її широкі і наша любов була б постійною, якби не одне: довідався від її батька, з яким вже був знайомий, що в Стефи є опець, він поранений потрапив у руки НКВД, був засуджений і відває строк на Воркуті. Від Стефи нічого не чув про нього і хотів перевірити цей факт.

Несподівано в руки мені потрапив лист від її хлопця Миколи з Воркути, хоча я ніколи не читав чужих листів, я переступив закон шпигування, адже тут вирішується моя доля і найважливіше - доля побратима. Важко було. Якщо б він був тут і ми були б в однакових умовах - позмагалися б, а так... Я вважав, що вступати в близькі стосунки зі Стефою в той час було б національною підлістю.

Я не відкинув Стефу, але надій на наше швидке майбутнє не робив. Дуже швидко я переконався, що мав рацію.

..З Петром Казимирським ми вже післали Даді Голубцеві два листи. Правда адреса в США була не дуже точна, тому ми писали ретельно. Завжди листовна зустріч була спомином минулого, дитинства і юності. Нікого в мене не було такого близького, як Дада, йому хотілося дістати хоча б якусь маленьку звістку від нього.

Пригадується остання наша зустріч на Кайзервальді і прощання. Я йшов у Карпати, а він у дивізію "СС". Наші шляхи розійшлися до глибини.

Дада залишався для мене широким другом, Відважним, розумним, щирим. Між нами ніколи не було секретів, ми усе робили спільно. Навіть коли в 1942р. він знайшов собі дівчину в Яворові, я теж сам там шукав, щоб разом туди ітти.

..Готуватися до літньої сесії не було багато часу, однак пройшла вона непогано. Навіть за Лєвка Лєбішака здав анатомію. Лізнав мене тоді професор анатомії Марціняк, бо Лєвка єдиним документом для здачі іспиту була посвідка без знімки. Професор запитав мене:

- Daje pan stowo honoru, ze pan jest Lebishohak?

Честь для мене була дорожчою над усе. Я відповів:

- Chyba pan profesor mnie nie wierzy?

Зрозумів професор, що честі своєї я не згубив, поставив мені оцінку. Задоволений, я подякував йому.

Вранці прийшла Маргуня, усміхнена, червонолиця, а сині очі в неї ще більші, ніж завжди, ще синіші. Хоча темна хустина насунена на чоло, але яка ж вона гарна! У кухні вона зняла хустину, відкрила своєвелике чоло і срібляно-ясне волосся, гарно зачесане, робило

іі королевою ранку. Мартуня охоче з нами поспідала і почала про випадок в Утороську.

- Минулої п'ятниці була велика облога на селі біля Конкуова, здається, Любиці. Дозвіта приїхало кільканадцять вантажних машин із червонопагонниками. З ними був якийсь сексот. Його закрили плаш-палаткою, щоб люди не впізнали його; Почалася стрілянина, автоматні черги, вибухи гранат. Загинув тоді молодий стрілець, який не маючи виходу, бо хата була оточена, врятував друзів - пішов здатися. У цю хвилину троє його друзів утекли через городи. А він підняв руки, підійшов до офіцера, біля якого стояли ще два червонопагонники. У руці, загорнена в папір, була граната із зірваним кільцем. Загинув героїською смертю стрілець, а з ним - і карагелі. Друзів він врятував.

Сніданок так і не закінчили. У кімнаті була вже інша розмова.

- Потрібно дістати хоча б одну - дві дози вакцини проти плямистого тифу. Необхідно рятувати провідника.

Обіцяв усе розвідати.

До завдання підключив вуйна. Декілька лікарів допомагали дістати вакцину для "брата вуйна".

Тільки в одного доцента Мосінга, що на вул. Зелений, виготовляли її з використаних вошей і то в обмеженій кількості. Для того, щоб приготувати одну дозу вакцини, потрібно вигодовувати декілька ооцинь вошей. Дві дози вакцини дістав у відділі доцента Мосінга. Чесно розплатився з ним, а поскільки вакцина була призначена для "АК", розмовляв з ним по-польськи.

Завдання виконане. Задоволений вуйно, що дістався до "твердині" Мосінга і найважливіше, що його перехитрив.

Та не минуло і трьох днів, як знову прийшла Мартуня, така ж гарна, у тій самій хустині.

- Любку, дякують тобі, але треба ще... У Карпатах почався тиф. Потрібно ще хоча б 20 доз.

Що це значило, я знав, Мартуня цього не розуміла. Ми домовлялися зустрітися завтра о п'ятій годині біля пам'ятника І. Франку на Личаківському кладовищі.

Для того, щоб дістати аж 20 доз вакцини, авторитет вуйна не допоможе, а може ще й зашкодити. Що могло б змусити повініста Мосінга зробити таку велику партію, та ще для кого?

Вихід був один - діяти через АК (армію крайова). Для них колектив, у якому одні поляки, зробить. По-польськи говорив непогано. Усе обдумане, на другий день я в кабінеті Мосінга.

- Panie doktorze, nie moze ktamac. So wypadki u nos tyfusu plamistego, wshystko w rekach pana doktora. Chociaz dla dowodcow potrzeбно. Nam potrzebno 20 doz. ⁶

Довго дивився мені в очі доцент, а потім:

- Ale to ogromna praca całego oddziału.⁷
- "AK" za wszystko zaptaci.⁸

За два тижні, як домовилися, я йшов по товар. Для охорони дістав двох хлопців. У торбі граната, в рукаві - пістоля: я йшов у "пекло".

Найбільше боявся АК, хоча і більшовицька провокація також могла бути. Та іншого виходу не було.

У Львові полякам неважко перевірити, хто я такий, вони жорстоко розплатилися б за таке. Але в нас командири, псевстанці під загрозою. Хлопці йдуть недалеко від мене, під плащами у них - автомати. У будинку вже чекає мене Люба Б., прийшла на "консультацію";

Казьо чекає мене в лабораторії.

- Pojdzijemy,⁹ - сказав Казьо.

Хвилина вагання: невже ж там буде розправа, невже мене викридли? Люба слідить за мною. У коридорі зустріли якогось чоловіка в білому халаті, пройшов мимо. Ще дві санітарки тягнули візок із скляним посудом. А далі - ще хтось вештається. Може, треба було взяти хлопців із собою? Здалеку чую крок Люби - ненастанно слідує.

Казьо спокійно відчинив двері в комірку. У середині нікого не було. Я обережно відсунув у торбі гранату, загорнену в газету, витягнув пачки банкнотів, на їх місце поклав дорогоцінний товар.

- Dziekuje, szesc¹⁰ - подякував я і попрощався з Казьом.

Хоча я ще не був дома, але стало спокійно.

Біля брами чекали хлопці з боївки. Поверталися річними вулицями: Конопницької, Кохановського. Хвоста не було. Перемога!

Вікна моєї хати виходили на вул. Куркову (Лисенка), в них світилося. Зайшов додому, побачив Молочарку, вона чекала мене. Я дуже панував її, незважаючи на велику різницю в літах, яка розділяла нас, вона була мені дуже близькою, була простою і відкритою людиною, довіряла мені відповідальні завдання.

Незважаючи на те, що був червень, дні стояли холодні. Молочарка сиділа в старенькому плашику і так, не роздягаючись, розмовляла з мамцею. Та принесла чаю, поставила печиво. Втішилась моїм приходом. Молочарка зняла плашик, почала приготуватися.

Мамця вийшла з кімнати. Запанувала тиша. Для більшої безпеки я увімкнув приймач. Заграла музика.

У розмові Молочарка завжди була конкретною, не вміла починати здалеку. Усі її слова були зрозумілими і переконливими.

- Любку, ти багато їздиш по Україні, Успішно виконуєш поручення, знаєш досить добре російську мову, вмієш орієнтуватися в обставинах, - почала вона. - Є одна дуже відповідальна робота.

Правду сказати, я дуже любив складні, ризиковані акції.

- Ти маєш право відмовитися від цієї роботи.

З нетерпінням чекав. Молочарка дістала з корзини знімку хлопчика з дівчинкою. Ще не міг зорієнтуватися, для чого вона це робить.

- Знімка стара, зроблена ще в 1942р. чи в - 43 році, - сказала Молочарка, - Це діти головного командира УПА Чалринки: Юрко і Марійка Шухевич, вони знаходяться в спецтаборі інтернованих дітей у Чорнобилі.

Не знав я, де Чорнобиль, але здогадався: дітей треба забирати.

- Це рішення Проводу, командир нічого не знає, - говорила Молочарка спокійно, але строго. - Дітей потрібно звідти викрасти. Табір охороняється. У ньому знаходяться діти великих діячів з різних країн світу.

- Я готовий.

- Я знала, що ти так скажеш, та потрібно все підготувати, це нелегка задача. Обдумай свої плани. Завтра ввечорі прийду. Боївка буде в твоєму розпорядженні, - сказала Молочарка і швидко вийшла.

Зайшов у кімнату татко, побачив мене за картою, подивився і почав розповідати про останні події.

Два дні тому арештували паню Надю, яка працювала сторожем у науковій бібліотеці. Цілий день у неї робили труп, усе в хаті перекинули, зірвали підлогу, навіть димохід розбирали. Казала мала Христя, що забрали якісь папери. Христя - це її дочка, а син недавно загинув, одначе, про це майже ніхто не знав. Відна дівчинка передала мені ще цілий згорток паперів у мішечку.

- Передаш їх Молочарці.

Христині не було ще двадцяти років, а яка свідома дівчина! Зорієнтувалася, знала, де були заховані речі.

Подивився татко на карту Київської області, нічого не спитав і зачурений вийшов із кімнати.

Увечорі ми з Молочаркою сиділи за столом, а перед нами - ця сама карта Київщини. Молочарка цим разом захотіла послухати мої плани.

- Поїду сам, без боївників, - сказав я впевнено. - На медичній є колежанка Люба Б., якщо не побоїться, можу взяти з собою. З дівчиною краша конспірація. Можливо, доведеться вперед їхати в розвідку і аж потім викрадати.

Молочарка кивнула головою в знак згоди.

- Люба "своя", дівчина, окрім цього мені симпатизує, якщо погодиться, підготую її, - продовжував я.

- Треба добре перевірити її. Кимеш любиш тебе? Чи брала вона зона участь у яких - небудь операціях. Ручаєшся за неї?

Хвилинка невпевненості.

- Я подумав.

- Дістанеш кілька десятків тисяч, може потрібно буде підкупити,

Зрештою, не вчити тебе, - сказала Малочарка.

- Потрібно ще два магазинки до "дев'ятки", - мовив я.

Цілу ніч мамля з Сяйцею сушили і прасували банкноти, від яких гонело бункером.

Початок липня 1946р. Увечорі в четверг виїжджам. У неділю хочу йти в Чернобилі, бо цей день кругом багато людей, легше залишити-непоміченим.

...Моїм сусідом в купе був старий єврей. Він ввічливо зі мною розмовляв, потім спитав обережно:

- Вы не айд?

Здивувався я дуже. Такого мені ще ніхто не говорив. Невже ж я подібний на єврея? А може це тому, що другий день не голиний? А ще чому? Та це образа мені.

На станції Шмеренка діти виносили продавати вишні.

- Купите пожалуїста, мне два кулька вишень, - попросив мене сусід і дав мені "троячка".

А взявши від мене вишні, подякував:

- Шейнер денк.

- Пожалуїста, - відповів я російською мовою.

- Вот видите, вот видите, а вы говорили, что вы не айд.

Відразу я скопився: та це чудово, гратиму єврея з Галичини, так легше буде. Євреї на сході мають подібну вимову до німецької, я їх розумію.

Треба перевтілитися. Сама доля посилає мені паслигий випадок конспірації. Говоритиму тільки по-російськи, не буду голитися, наслідуватиму манери, одним словом - ідея.

Не дуже легко мені рухатися, до ніг прив'язані пачки купюр, та ще й пістоля під ременем. Добре, що тісні спортивні штани облягають, не дають обвисати їй. У Києві, на причалі за 3000 карбованців домовився катером поїхати в Чернобилі і забрати "хворих дітей і матір у лікарню". Та коли в останню хвилину капітан катера пішов за дозволом до начальства, я швидко щез.

Довелось міняти маршрут, скористатися залізницею. Приміським поїздом добрався до невеличкої станції. Від неї до Чернобиля більше 20 кілометрів лісу і глибоких пісків. Жоден транспорт туди не ходить.

Познайомився з капітаном, який також добрався у Чернобилі. Виявилось, що він те ж єврей і перед ним вже не приховував своєї "єврейської національності". Йому я пояснив, що йду до "хворої сестри". Ми вирушили в дорогу ще вночі. Як тільки ввійшли в ліс, капітан витяг пістоль:

- Здесь много бандитов, надо быть осторожным.

Свого пістоля я не витягував, хоча ремінь штанів трохи послабив, на всякий випадок.

Неважко було пройти більше двадцяти кілометрів прип'ятськими пісками.

Ранок зустрів нас у Чорнобилі. Маленький населений пункт. Недалеко від дороги - річковий пристав. Там видніються декілька порожніх барж, невеличкий пасажирський катер, багато рибальських човнів, на березі - двоповерхове приміщення річкового вокзалу, одноповерхові будиночки. У невеличкому магазині ми з капітаном попросилися, до цього я ставався якнайдовше ходити з ним, "під його мундиром", бо відчував, що тут усе видно, як на долоні.

Побачив табір, обнесений колючим дротом. Помітив, що "вишок" немає, і навіть, на перший погляд, можна проникнути до нього. На території, обнесений дротом, є два великі будинки з добудовами.

Досить довго я крутився біля табору, приглядаючись, придумував способи, як можна кого-небудь викликати, поговорити, про дещо довідатися. Ще і ще раз вивчав маленьку фотографію, та вона вже давно зроблена. Навже ж не впізнаю дітей?

Із зони вийшла молода жінка, мабуть там працює. Потрібно бути дуже обачним: тут усі співпрацюють з органами, інакше і бути не може. Заїхав у табір фірманич із продуктами. Як знайти з ним спільну мову? А час іде. Відчував, що на мене вже споглядають, а я ще нічого не довідався.

Несподівано побачив двох хлопців-підлітків, босих, в обідраних штанах, без сорочок, справляли враження "дитдомівських" чи босаяків. Спільну мову з ними знайшов відразу ж, хоча гроші брали обережно.

Хлопці швидко знайшли лаз у зоні і зникли за колючим дротом. А я зійшов униз на пристав, до розбитого човна, присів на нього. Так спокійніше.

Чекати довелося недовго. До мене підбігли задихані хлопці.

- Юру и его сестру два месяца, как вывезли. Убегайте. Вас задержали - тот мужик, который привез продукты. Его зовут Геннадий, это "кум"²², он спрашивал, кого вы ищете и повел звонить.

Хлопці віддали знімку дітей і самі втекли.

Ні хвилини не міг втрачати часу. Скинув темну куртку і вискочив у корчі, в одній сорочці побіг понад причалом, по тій самій дорозі в ліс. Не знаю, чи при нормальних обставинах зумів би пробігти більше п'ятнадцяти кілометрів по глибокому піску, але тут діяла якась невідома сила. До лісу добіг у повній свідомості і трохи відійшов від дороги. Дальше нічого не пам'ятаю... Серед ночі прокинувся. Йшов проливний дощ. Навколо абсолютна темнота. Спробував підвестися, та стати на праву ногу не зміг. Що зі мною? Де Чорнобиль?

Як розвиднілось, ледве вийшов на дорогу. Коліно розпухло. Ніде немає жодного сліду - все змито дощем...

...У вагоні побіч із молодою дівчиною сидів лейтенант мілції. Курато підголений, тхнув шипром. Він вважав себе висококультурною людиною, навіть газету підстелив собі на коліна, коли їв курочку. Повитирав руки газетою і почав найбільш улюблену тему: який страшний Бандера і хоча його нищать, все одно всіх руських б'є.

- Я недавно був в командировке в Коломье, мене в управленні розказували, як в одному селі, недалеко от города, не помню его названія, наложили контингент на село. Хлеб не сдали. Естественно, приехали органы и забрали. И чего вы думаете? Когда ехали обратно, в небольшом леске, среди белого дня напал на них Бандера, отобрал хлеб, машины сжег и убил двух наших сотрудников. Ну и после этого сжгли всей деревне. Наверное, и внукам расскажут, как надо себя вести с органами. Этих бандер везде полно, они могут даже в поезде с нами ехать.

Відрядно стало мені після його слів. Усміхнулася дівчина після довгої промови "елегантного" лейтенанта.

- А я вийшла заміж у Тереховлі і працюю медсестрою в селі. Ще мене ніхто не вбив, хоча в районі не один раз лякали.

...Як тільки я написав на брамі моєї хати умовний знак "999", що означало - повернувся, за годину в хаті вже була Молочарка. Не знаю, звідки, взялася, певно, хвилиночку весь час чекала умовного сигналу.

Дівчиночка: три рази по три. Так це вона. Поцілувала мене, привітала і пішла розмова. Довго була у нас тоді Молочарка. Випитувала про поїздку, та найбільше точно - про табір в Чорнобилі.

...Це було наприкінці листопада - на початку грудня 1946 р. ввечері прийшла Молочарка, вся обтрешена снігом, у заболочених чоботиках, із плетеною торбою. У кімнаті вона закинула на плечі хустину, яка намокла від снігу, зняла плащ.

За столом, як завжди, розказала про новини. Вона не дивилася на мене, але я відчував її погляд. Її очі були ласкавими і строгими і благородними. У них можна було відчутти біль, радість, турботу. Її лице обвітрене, незважаючи на молоді роки, досить понижене.

- Завдання досить складне, - сказала Молочарка. - На Знесінні "Всипана хата"¹², яку потрібно ліквідувати. Хату інтенсивно вилінують. Господар "свій" чоловік, та він нічого не знає, що в його хаті за стіною, де жили квартиранти, була підпільна квартира. Там є невеличкий бункер. - Вона говорила спокійно, кожне слово звичне. - Любку, в хаті був провідник Чупринка, якого за будь-яку ціну стараються зловити живим, тому потрібна максимальна обережність. Кожен крок повинен бути зваженим.

Вона на хвилинку замовкла, поглянула на мене і продовжила:

- План ліквідації виріши сам, поміч буде.

Мене цікавила точна адреса і коли потрібно приступити до ро-

боти.

- Хоча і пізній вечір, підемо зараз, я покажу цю хату, ввечері не так помітно.

Надворі сніг з дощем, під ногами розквітає глин'яна доріжка, яка іде вгору, на Шевченківський Гай. Декілька разів нам доводилося з'їжджати на попереднє місце і знову починати "штурм". Тільки тоді зрозумів, чому в брудних черевиках прийшла до нас Молочарка.

З гори Шевченківського Гаю на Знесінні ми зійшли легко. Хоча і звикли були вже до темряви, якщо б не поодинокі світла в хатах, дорогу важко було б знайти. Через залізничні колії пройшли вдало. Товарних поїздів не було. Нашими маяками служили далекі вогнічки, що виднілися попереду, і ми продовжували прямувати просто на них, не зважаючи на болото та глибокі калюжі під ногами.

Біля заданої хати на вул. Новоснесінській ми прийшли досить швидко. Перед хатою Молочарка взяла мене під руку і цим дала зрозуміти, де ми знаходимося.

Хата невеличка, одноповерхова, з обох сторін хати і перед нею город, обнесений сіткою, а від сторони Підзамча, на відстані кількох десятків метрів від городу - це одна хата з надбудовою, начебто двоповерхова. Вікно цієї надбудови виходить як раз на хату, у якій є конопіративна квартира, що її мені потрібно ліквідувати. Звернув увагу на сусідню хату з надбудовою, де знаходиться засідка. Про це я вже знав від Молочарки.

По дорозі ще раз довідався, що потрібно забрати з хати і де все там лежить. Під мостом, при виході на Жовківську вулицю, ми попрощалися. Я уточнив прізвище господаря і сказав:

- До помочі візьму собі дівчину, менш помітно буде.

На другий день не прийшлося довго пояснювати Любі Д. план моїх дій. За хати разом з Любою вийшли, як почало смеркати. Дощ перестав падати, та вітер свистів, гнав темні снігові хмари.

У хату, яку вчора показала Молочарка, я зайшов сам, Люба залишилася надворі. Біля хати нікого не було. Світло в сусідів не світилося. Навкруги панувала суцільна темрява.

Двері відчинив господар, чоловік середніх років, зодягнений у домашні шпани, сорочку, поверх неї - старий гуцульський светер. На столі лежали окуляри і розгорнена газета, напевно читав її. Крім господаря, в хаті я побачив старшу жінку низького росту в білій блузочці і великому фартусі, який був значно довший її спідниці. Вона швидко покинула нас, пішла в іншу кімнату. Господар зустрів мене з обачністю. Перше враження справив на мене приємної людини. Розмова наша швидко прийняла діловий характер.

- Буду говорити коротко, бо довго затримуватися в хаті небезпечно. У Вас у хаті за стіною мали "підпіляки". Хата "всипана". Напроти Вас, от там зверху, - я показав на вікно сусіднього дому,-

є засідка, хочуть зловити людей. У Вашій хаті вони залишили деякі речі, які я і хочу забрати. Для того, щоб Ви не думали, що це авантюра, я скажу, як розташовані речі і де знаходяться.

Зніяковів господар і здається, не знав, що відповісти. Тоді я продовжив:

- Я міг би вночі сам зайти в хату і забрати все, ключ від хати в мене є, але, знаючи про Вашу національну свідомість, чиню інакше.

- Та чи Ви мені можете дати посвідку, що заберете?

- Ні, посвідки дати не можу, бо її не маю, але даю Вам слово честі українського повстанця, - сказав я.

Через город, попід хатою пройшли ми вдвох з господарем, обачно прислухаючись навколо, на другу сторону хати. Обережно відчинили двері, вони заскрипіли тужливо і впустили нас до кухні. На кріслі ми побачили якусь миску з водою, біля дверей - відро, а в кутку кухні - столик. Через вікно падав слабкий відблиск світла від хати господаря. Хоча я ввесь час був спокійний, та рука в кишені лежала на відбезпечній пістолі. Двері в кімнату були відчинені. Легко відкрив таємні двері у дивані-ліжку, виявив зі сховку багато рукописів, книжки, коробку з документами і печатками. Та найбільше здивування виявив господар, коли я відкрив вхід під грубу в кухні. Він був прикритий невеликою лядою, зверху якої лежала бляха на зразок тих, які часто прибивають до підлоги біля попільника. Було темно. Зляканий господар почав заїкатися і не міг промовити ні слова.

Нарешті прошепотів:

- А де взялася така яма під грубою?

Він бачив, як я вліз у ту яму і зник у ній, а потім подав йому важкий наплечник з книжками і приймачем.

Зняв з ремня гранату, поклав її в другу кишеню і попрощався з господарем. А перед цим порадив господареві забрати всі інші речі з хати.

Надворі мене чекала Люба. Вона напевно здогадалася, чому я сюди ходив, але нічого мене не питала.

Не відчуваючи тягару наплечника, йшов легко. Люба супроводжувала мене аж до залізничного переїзду.

Рухався товарний поїзд. Незабаром гальма запишали, загуркотіли буфери і він зупинився, перекриваючи нам дорогу. Недовго ми стояли, не хотіли наражатися на небезпечність. Досить вдало, з наплечником у руці, я переліз під вагоном, а за мною - Люба.

Біля хати, у визначеному місці, залишив сигнал все гаразд, завдання виконане.

Певдко прийшла Молочарка, втішена задоволена, навіть хустиною не прикривала лице, як завжди. Вона подякувала за проведену опера-

цію від імені провідника і від себе, забрала деякі рюкзакни, насунула хустину на лице і вийшла.

... 20 грудня 1946р увечорі прозвучало в хаті декілька довгих дзвінків. Татко відчинив двері. У хату ввійшли три міліціонери і сторож.

- Ми к вам, - сказав сторож.

Яраз десять хвилин тому від нас вийшла Ляонка С.. Вона була зі зброєю. Невже ж повала? Думки попливли потоками. Моторошно стало. Не пред'явивши документів, двоє міліціонерів швидким кроком попрямували в кімнату, а один залишився біля дверей.

На ліжку лежала мамця і читала газету, Сяйця вивчала остеологію.

Лейтенант низького росту із самовдоволеною пічкою став тупо дивитися на мене.

- Есть подозрение, что ты принимал участие в избивении одной девушки возле вашего дома, она узнает тебя. Одевайся, пойдешь с нами.

Я розумів: тут якась провокація.

Не бачив жодної білки біля хати. Але подумав: чому не роблять трусю?

У хаті зброї і жодних компрометуючих матеріалів я не мав. Їх тримав у сховку, в нижній частині колодязя димоходу нашого підвалу. Там я вибрав дві цеглини і на відстані витягнутої руки зберігав документи.

Я не міг зрозуміти, що затіяне. Прийшли за мною міліціонери, а не НКВД і так швидко відходять? Різні думки рояться... Може, в інституті якась провокація? Недавно познайомився із студентом - вслиняком, здається, забагато з ним говорив. Серед тих, що ходять до нас, провокації бути не може - це надійні люди. А може, непорозуміння?

У дільничну міліцію, що на вул. Куржовій (Лисенка) № 23, я пішов пішки в супроводі трьох міліціонерів.

На вартовій ми не зупинилися, а перейшли відразу по коридору в кабінет слідчого. Світло маленької, слабкої лампочки дало мені змогу прочитати на дверях: "Отдел ББ"¹³.

Цей самий лейтенант зняв плаш, сів за стіл, причесався і знову став нахабно дивитися мені в очі. Його поголена, з товстими губами пика блищала від світла лампи. Він поклав руки на стіл і прийняв позу самодержія.

Кабінет невеликий, прокурений. На столі слідчого - лампа з абажуром, а побіч столу - сейф. На стінах висять портрети Сталіна, Держинського і, здається, Леніна. З обох боків кабінету - декілька крісел.

Лейтенант і тут не представився, солодко позіхнув і почав

знайомство зі своєю жертвою. Він задав декілька питань про колегу, сім'ю, а потім:

- Кого приймав у драке возле твого дома, почему ты не зашел девушку?

Я відчував, що мої відповіді на ці запитання його мало цікавлять. Загадкою залишалася табличка на дверях "Отдел ББ".

Лейтенант курив і знову питав. Вже минуло більше двох годин, а я все не міг збагнути, що означає моє затримання, яка тут хитрість. Чи зараз когось прикличе до мене, чи з Карпат що довідався? Потрібна врівноваженість, а найважливіше - спостережливість. Та пронизливі очі все впивалися в мене.

- Ты не знаешь случайно, кто продает паспорта? - несподівано запитав слідчий і ще уважніше почав всмоктуватися своїми очима в мене. Здається, кров ударила в скроні. Серце почало бити молотом.

Зрозумів. Секунда - опритомнів.

Спокійно, без замішання:

- Не встречал таких.

Відразу після цього запитання, наче б то його і не було, перейшов на побічну тему.

- В какой группе занимаешься?

Я спокійно перевів зір на портрет Дзержинського. Чув раніше, що він своїм поглядом умів обезсилити жертву, гіпнотизуючи її. Цікаво, чи правда це? А ось цей лейтенант якийсь недорозвинений: чоло низьке, погляд тупий, він на таке не здатний.

Приблизно опівночі лейтенант вийшов на кілька хвилин з кабінету. Повівсь, сказав:

- Мы познакомимся, если узнаешь что-нибудь об интересующей нас драке, приходи и расскажи. Теперь иди домой. О нашей беседе - никому ни слова.

Йду додому. Глибока ніч. На вулиці не видно нікого.

У хаті ще світилося. Сяйця відчинила двері і радісно скрикнула: - "Любоко"!

Розповів своїм рідним про розмову із слідчим.

- Та основним було, - наголосив я, - "не знаєш ли ты, кто продает паспорта?" Мені здається, що моє сховище з документами в підвалі потрапило їм в руки.

- У якому місці було? - перепитав татко.

- Унизу, в димоході. На помешканні сторожа певно чекають на мене, щоб захопити на гарячому, якщо піду перевірити сховок.

Подивився татко.

Грубо працювали "органи". На другий день зайшла до нас сусідка, пані Оля.

- Ви знаете, пані Іванко, я так налякалася, у підвалі до мене підкрався якийсь мужчина, глянув на мене і пішов.

Нічого не сказала мамця. Мій здогад був правильним...

Біля півночі знову кілька довгих дзвінів. До хати зайшло троє мужчин у цивільному і той самий сторож. Я вже спав. Не пам'ятаю, чи спалося мені щось, чи ні, та від дзвінка прокинувся. Відразу зрозумів: це прийшли за мною. Тепер доведеться вже надовго покинути хату.

Непрошені гості провели ту саму процедуру, що і їх попередники вчора. Два з них зайшли до кімнати, один вальнувся оберігати двері. Трусу не робили також.

Я одягнувся тепло, взяв старий зимовий плащ. На батьків не дивився, боявся їх погляду. Під стіною стояла Сяйця і витирала сльози. Не хотів прощатися, важка хвилинка. Сказав тільки: "добраніч". Не пам'ятаю, що відповіли мені, бо в цю хвилину один із енкаведистів гримнув:

- Быстрее, нам некогда.

Голова стала важкою.

Під самою брамою стояла "ЗМНА". Через кілька хвилин я вже був у кабінеті полковника, на площі Смольки, 3, в обласному НКВД. Великі двері відчинилися, черговий доповів:

- Задержанного разрешите ввести?

Простора кімната з трьома вікнами. Попереду - великий стіл, ззаду - фотель, побіч - ще два столи, далі - м'які крісла, сейф. На стінах портрети вождів, вікна прикриті гарними рожевими шторами.

Сам полковник - у формі. Високій, плечистий, мордатий трохи лисявий, із сивиною на скронях, років біля п'ятидесяти. За столом сидять двоє у цивільному, а при стіні - вже знайомий мені лейтенант.

На середині кімнати світився великий "павук" багатьма лампочками, аж очі дразнило. Таке яскраве світло, як у церкві на Великдень, це напевно, щоб добре розглянути кожного.

Читає полковник уважно якісь папери в папці. Ці двоє, що побіч нього не наважуються порушити спокій. Перед полковником - попілниця, з неї сивий димок змійкою в'ється і десь під стелею розтає. Підвів свої очі пикатий пан, зміряв мене поглядом і відразу пішов у наступ:

- Кто у тебя из родственников за границей? Сколько у тебя денег?

- Около десяти рублей,- відповів смирно.

- Ты что, значит, не знаешь, сколько у тебя денег? Откуда ты их получаешь, что не знаешь им счета?

Один із присутніх у цивільному (як потім виявилось, майор) звернувся до сусіда зліва:

- Вы знаете, сколько у Вас денег?

- Так точно, 5 рублей, 50 копеек.

- Вот видите.

- Почему не были в армии? - продовжував майор. - Может быть в банду захотел?

Я спокійно відповідав йому. Старався говорити якомога повільніше, обдумуючи кожне слово.

Підключився і другий незнайомець у цивільному, спітав хриплим пропитим голосом:

- Кого знаєш из бандитов?

Зрозумів, викликає на провокацію - не вийде!

Полковник не витримав спокійного тону розмови, почав кричати:

- Почему плохо говоришь по-русски? Как ты смеешь ломать язык великой нации, язык, от которого произошел украинский?!

Я все ще стояв, хоча і сидіти побіч "великих" людей не було бажання. Полковнику надокучили мої монотонні відповіді. Він став знову читати якісь писані папери з папки і несподівано відкрив листок паперу, списаний знайомим почерком. Я чітко побачив аркушик рукопису, який приніс із хати провідника, під ним було ще декілька таких самих. Моментально полковник прикрив їх іншими листками. Думаю, це не була провокація. Мені здається, він не хотів цього. Значить, точно, все з кривки потрапило ім в руки. Там були, окрім документів, печатки, рукописи, яких Молочарка не забрала.

Безліч недоцільних питань, все з позиції сили чи залякування задавали в кабінеті полковника.

Десь над ранок я був у камері. Скрутився в клубок і відразу заснув. Заторожкотіли залізні двері, і через віконце в дверях мені подали глиняну миску з якоюсь кашкою, шматком хліба і дерев'яною ложкою. Глиняну миску мабуть тут, у Галичині, робили добрі люди. Напевно, не відали, якої "честі" удостоїться їх труд. Це була моя перша тюремна кашка, яку потім "баландою" буду називати. Цікаво, які курси проходили, якого розряду були кухарі?

У камері холодно. Високо під стелею - мале вікно, надійно загерметизоване, без шиб, холод пробігається всюди. Багато рухався, щоб трохи зігрітися. Присідав, спробував бігти на місці. Відкривалася "кормушка" (віконце в дверях) і з'явилася фізіономія міліціонера:

- Не велено бегать по камере.

Та щоб тобі жінка все життя говорила: "Не велено", - побажав йому про себе. Трохи зігрівся і почав роздумувати. Значить, усе з кривки в димоході - у них. Звичайно, мене будуть пантажувати, тероризувати, треба бути готовим до катування. Адже татко витримав, а я ж - його син...

Однаке, чому полковник не допитує про компрометуючі матеріали? А, може, хочуть у хаті когось зловити? До хати не повинен би

ніхто зайти. Сигнал, що хата "впала", я виставив... Та якась тут хитрість. Може, когось зловили з Карпат і привезуть мені на очну ставку? Передумав багато варіантів, але жоден з них не був переконливим.

І знову глянув на заграбоване віконце. За німців у Долині в камері було більше віконце і ґрати там були тонші. Туди можна було підійти і попробувати руком. Пам'ятаю, як Дада Голубець підійшов на подвір'я в'язниці і пообіцяв організувати мені втечу. Чому сьогодні ніхто не підходить? Де ж ти Дада? Шо, забув про мене?

Цікаво, скільки дадуть мені? Куди повезуть? Може, втечу? Адже таке буває. Цікаво, що думають про мене друзі? Чи, може, засумнівалися?

- Руки за спину, вперед!

Цим разом повели мене аж на третій поверх. Між поверхами натягнена сітка. Певно, не один, не витримавши допитів, скоротив їх. Цікаво, чи багато треба мати сили волі? А, може, навпаки?

Капітан ввічливо сказав мені сісти, витягнув із сейфу ту саму палку, яка вчора була в полковника, і став гортати її. Листів рукопису з кривки сьогодні вже не було. Нічого підозрілого не питав капітан, хоча розмова тривала досить довго. Під кінець допиту капітан, начебто між іншим зронив:

- Уго до вас приходив додому?

Цілий день ніхто мене не викликав. Пізно ввечері - я знову на допиті!

На диво чомно вів розмову слідчий. Крім несуттєвих запитань несподівано кинув:

- Ты не знаеш, через кого можна оделать паспорт?

Згодом пішли запитання, які не могли мене скомпроментувати.

Я був переконаний, що органи мають багато серйозних матеріалів проти мене, та не розумів одного: чому слідство не почали з лобових, залякувань, погроз.

Мій слідчий був хитрий, років сорока, ходив у цивільному, говорив зі мною ламаною українською мовою. Протоколів допиту не писав. Під кінець нашої розмови поцікавився моїм ставленням до "бандитів", до тих, хто їм симпатизує, до органів НКВС.

Чотири ночі "обробляв" мене слідчий, старався переконати, що тільки при співраці з органами зможу стати людиною. Слідчий вивчав мене, я грав із ним. Прямо сказати йому мою рішучу негативну відповідь на його натяки не хотів. Я мріяв тільки про одне: вирватися на свободу і тікати. А кожної ночі готувався до перемін у слідстві, до фізичних допитів.

У своїх переконливих розмовах слідчий розповідав, як багатьом людям органи допомогли вирватися із рук бандитів, від загибелі і нині вони є високопоставленими людьми. Та ні одного прізвища цих

і не назвав.

30. 12. 46р. увечері близько 18-ї години мене несподівано вик-
слідчий. І цим разом він був чемний і веселим. Великодушно
в мені перепуску і мовив:

- Ми маємо деякі матеріали на тебе, але надіємося, що ти ста-
єсною людиною і тому, поки що, не будемо карати тебе за них.
не вірив своєму щастю, хоча знав, що це гра і то добре спла-
а.

Великі двері відчинив черговий.

Холодно. Недавно випав сніг. Крутом на вулиці метушня, всі
ь поспішають,

Я також влився в потік людей, спішу до хати.

По дорозі зустрічав багато людей, які сліdkували за мною. Їх
робота хвилювала мене. Вони передавали "естафету" один одно-
авіть дві "ЗМКи" з тими самими номерами по декілька разів
лися біля мене. Я йшов через місто, спеціально, без потреби,
ив у крамниці, завжди "мої опікуни" були біля мене. Перед ха-
обачив виставлені знаки, які свідчили, що хата всипана.

Дома мене не чекали. Зустріч була зворушливою. Дізнався, що
ганні дні ніхто не "впав".

Всім було зрозуміло, що випустили мене не надовго. Хочуть
ли кого-небудь із підпілляк або натрапити на слід.

Біля хати крутилися чекісти, в інституті сліdkували, у сторо-
а була засідка.

Всього січня я діставав наказ через вуйка Лотовича тікати зі

ОСТАННІЙ СВЯТВЕЧІР У ЛЬВОВІ. 6.01. 1947р.

Вже було темно на дворі, як я з батьками і сестричкою Сяйцею ввійшли до хати вуйка Матея Лотовича на вул. Островського, 7. Обтрусили сніг, витерли ноги:

- Христос Рождається!

- Славте Його, - відповіли всі присутні.

Старенька бабуся, як завжди енергійна, підбігла до мене, поцілувала і мовила тремтячим голосом:

- Який ти нині, мій найстарший онуку!

Хвилина розгубленості... Вона хотіла ще щось сказати, та не змогла. Для того, щоб розрядити трішки напружену ситуацію, мамця почала:

- Бог Предвічний народився...

Усі почали підспівувати. А бабуся, хоча співала і непогано, стрималася від коляди.

На ялинці спалахнули ліхтарикки, наминаючи хату Святвечірним маревом. Це була перша в моєму житті Свята вечеря, яку ми з батьками святкували не вдома, перший рік, коли ми не вбирали ялинку.

Вуйко Матей був сьогодні ще менш говірким, ніж завжди і здається, не таким уважним. Він зібрав зі столу газети, поставив підсвічник.

У кутку хати сидів задуманий татко. Ніхто не міг відгадати його думок. А я, хоча і свідомий був того, що це можливо, остання спільна Свята Вечеря, але почував себе зовсім спокійно і думки в мене були одні: яким буде завтрашній день.

Приготування до Вечері тривали недовго. Стіл, накритий білою скатертиною, поставили по середині кімнати. Сяйця принесла в макітрі кутю. Вуйко Матей запалив три свічки. Із тарелів парувал Святвечірний борщ. Родина стояла біля столу. Бабуся, почала тремтячим голосом молитву:

- Отче наш... Богородице Діво...

У цей вечір молитва не була звичайною, вона звучала благально, зворушливо, інакше, ніж завжди. Бабуся, як найстарша, взяла просфору і по традиції почала складати побажання. Тут вона порушила старий родинний звичай і спочатку звернулася до мене, а не по старшинству, голос у неї вже не тремтів, вона мужньо промовила:

- З Різдвом Христовим, мій найулюбленіший онуку! Хай новонароджений Ісус береже тебе від лиха і поверне живим додому!

Далі бабуся звернулася до всіх домашніх із святочними побажаннями. Всі цілували її і дякували.

Здається, найбільш зворушлива хвилина минула. Але виявилось, що це не так. Сідаючи за стіл, я зайняв скромне місце поруч з Сяйцею, як і належало нам, дітям, за установленим звичаєм у нашій

родині. Але до мене зразу підійшли вуйко з бабусею і посадили мене на чільному місці, яке повинна була б зайняти найстарша і найтанованіша нами бабуся. Мене це дуже зворушило.

Сидя опинилася на другому кінці стола і весь час дивилася мені у вічі, ніби хотіла щось побажати. Та й тут я її розумів і, як завжди, широким жестом дякував їй в душі.

Запанувало мовчання, чути було тільки, як потріскувало полум'я свічок. Підвівся татко хвилиночку помовчав, начебто збарахчись з думками, і заговорив рішуче, впевнено і пристрасно. Людина лагідної вдачі, завжди стриманий, він так змінився вмить!..

Варез переді мною був не просто батько, який оберігає свого сина, а мужній старшина Галицької армії, який, забувши про сентименти, дбає найперше про долю України. Таким я завжди хотів бачити татка...

З хати я вийшов один. Надворі пізній вечір. Біля хати мене освітила лампа і на короткий час залишила мою тінь на брамі. Навкруги нікого не було. Я перехрестився і швидко пішов по вул. Пісковій. До трамваю не хотів іти, щоб не зустріти знайомого.

На вулиці порожньо. На свята всі розійшлися по домівках. Крізь вікна закуті, морозом, жевріють темні світлячки ялинок. Та деякі вікна темні - жодного світла в них немає. Цікаво, чи господарів просто немає вдома, чи, може, їх зустріла така доля, як і мене?

А ось група хлопчиків - колядників з вертепом. Мить - і шезли, мабуть, перебігли в інший під'їзд. Як мало їх сьогодні, боються навіть колядувати.

На вул. Куржівій крізь вікно, де світилася ялинка, я все-таки почув хвилиночку колядку:

- Сумний Святий Вечір в 47-м році...

Затримався на хвилиночку, щоб послухати колядку, та її чомусь обірвали. Невже мене побачили і злякалися?..

Біля залізничної каси нікого не було.

- На Отрий прощу один квиток.

У вагоні холодно, і слабенька лампочка ледве жевріє, це добре - навіть знайомий мене не впізнає. Трохи заважають окуляри - ніколи не носив їх. Ще більше насунув на чоло шапку і сів біля вікна.

Потяг поволі рухався. Колеса монотонно стукотіли, але дрімати не хотілося.

На другій лавці в перегородці вагону сиділи дві молоденькі жінки і розмовляли між собою ламаною українською мовою. Від них сильно тягнуло горільчаним перегаром. Невже ж у людей немає нічого святого, навіть у цей Вечір?

Я зігрівся, заліз ще глибше в свій кожух і не зчув, як зас

нуб. Сниться мені, що іду саньми по білому - білому полю, фірмени-
чем дівчина у вишитому кожуху з автоматом. Кінь шалено біжить,
але мені не страшно. Дівчина глянула на мене і усміхнулася. Нагло
переді мною з'явилася вогняна стіна...

- Твій білет? - почув я над собою голос провідника, який ос-
вітив мене карбідною лампою.

Мої сусідки також показали квитки, "поблагословивши" провід-
ника матом за те, що розбудив їх, а потім, спершись одна на одну,
заснули.

Як шкода, що до кінця не побачив різдвяного сну. А дівчина з
автоматом гарна була!

СТРИЙ ПІДПІЛЬНА ХАТА

У Стрию до ранку довелося чекати на морозі, на дворі. Вранці
добрався до умовної хати. Господарі зустріли мене тепло, привітали
з Різдом Христовим. Вони нещодавно повернулися із сином Дозем
з Різдяної Утрени - веселі, говірки, відразу кудись зникла ніяко-
вість від зустрічі з невідомими людьми, натомість з'явилася якась
родинна близькість, теплота. Чому так? Невже це випадковість? Чи
всетаки закономірність, тут, у "терені", де проходить жорстока бо-
ротьба з ворогом мого народу?

- Прошу до столу, - щиро запросив господар дому Сталко.

Я зняв свої окуляри, які за ніч в'їлися в перенісся, і відчув
везишок сімейного вогнища.

У хаті під вікном стояла красуня - ялинка, в кутку - дідух.
Стіл, застелений білою святковою скатертиною, під ним - сіно. Тут
панував святочний настрій. Дозь вже накривав стіл. Після "Бог
Предвічний" поплила тепла розмова. Господар Сталко почав:

- Сусіди біля нас "свої" люди: справа живе Держко, далі -
Рудницький, а в третій хаті - якийсь невідомий господар, він усім
цікавиться, треба бути з ним обережним.

Та чорноока господиня Рузя не витримала довгих виступів Стал-
ка:

- Прошу, попробуйте мого індика, а може, рибу.

Справді, стіл був повний різного добра.

- Хлопці, слухайте уважно, - звертаючись до Дозя і молодшого
Влодка, промовив батько:

- До нас приїхав наш вуйко Роман. Він із Польщі, буде у нас
жити. У нього загинули батьки, він утік від своєї тітки і приїхав
до нас.

Відразу після сніданку господар Сталко відпровадив мене до
Молочарки, яка в той час перебувала в Стрию, на вул. Колійовій у
Кацюра Ізидора. Несподіванка була надзвичайна. Довідавшись, що я

Хата Чабанів у Отрию, яка для мене була першою підпільною хатою.

Господиня хати Рузя Чабан і старший сині Дозьо Чабан.
(фотографії 1991 р.)

з'явився в хаті, вона зойкнула, зіскочила з ліжка, бо лежала хворою, і так, у сорочці, кинулась мені на шию і поцілувала. Сльози радості світилися на очах цієї мужньої жінки.

- Я вже здорова! Яке щастя! Нині таке радісне Різдво!
Не йшла одягатися, тільки з-під подушки витягла пістолет:
- Тобі вона більше знадобиться, віддала її мені.

Це було високе довір'я. У цю хвилину я відчув себе підпілля-кою, відчув, що я і далі в рядах борців, адже, незважаючи на те, що я нещодавно був заарештований, Молочарка мені вірить! Час у Стрию минав швидко, я багато працював, перекладав з російської мови, вчив політекономію.

Під Новий Рік, на Маланки, приїхала до нас Мартуня. Втіха - радість. Вона довідалася, що я на волі, і загостила. Сташко представив її Дозеві, як мою двоюрідну сестру з Польщі.

Хлопці нас скоро залишили, пішли до друзів, а Сташко - до брата. Зайшла Рузя з оберемком березових дров і стала підкидати їх в грубу. Затріпали холодні дрова, посипалися іскри.

Мартуня дала мені акуратно складені документи і з усмішкою сказала:

- Віднині іменую тебе Романом і прізвище дарую тобі Полівчак. З'явився ти із Польщі, переселенець. Усе інше сам придумаш.

Відразу ж мене виникла легенда про те, хто мої батьки, де вони, про всю сім'ю.

Мартуня сіла біля печі. У її великих, синіх очах вигравали веселі відблиски ялинкових ліхтариків. Вона, не соромлячись, впи-валася мені в очі. Стало відрадно.

- Скажи, Ромко, а що будеш робити, як закінчиться підпілля, партизанка? - запитала раптом Мартуня.

Я відчув, що вона мені симпатизує... Для того, щоб нашій роз-мові не надати сентиментального характеру або навіть залицяння, яке в нашому становищі досить небезпечно, вона перейшла на іншу тему.

- Дивись, Ромко, не весь народ український піднявся на бо-ротьбу з ворогом. У той час, як основна його маса несе великі втрати, є ще чимало українців, які пасивно спостерігають, а потім колись назовуть і себе героями - борцями. Та ще страшніше є ті, які стали зрадниками, купилися за гривеник чи обіцянку кращого життя. Є і такі...

Розповідаючи, Мартуня змить стала іншою - рішучою, серйозною.

- Над зрадниками, запродавцями, мусить бути строгий суд, - вела далі Мартуня. - Недавно я сама мало не стала жертвою провока-ції зв'язкового під Бережанами. Він привів ястребків під стодолу, де ми мали зустрітися. Врятував мене в останню мить собака, який зірвався з ланцюга і накинувся на ястребків. Я переждала в сусід-

ній хаті.

Потім, на допиті в ОБ'ЄС виявилось, що цей "зв'язковий" під час арешту, рятуючи свою шкуру, підписав співпрацю з органами і став доносити. На щастя, зрадника швидко відкрили...

У розмові не зауважили, як до хати повернулися хлопці.

...Недовго спали ми тієї ночі. Заграва в хаті... Ясне світло освітлює всю кімнату. Я зірвався з ліжка з пістолем в руці. Хвили-на сильного напруження. Біля другого ліжка з пістолем стояла Мар-туня. негайно треба вирішити, що робити. Вибивати вікна в другій кімнаті і тікати? Та хата, напевно, оточена... Відразу в зуби... А може - на горіше і відстрілюватися?..

А де господар? Адже він спить у сусідній кімнаті... І раптом "Бог Предвічний", - залунало. Рука з пістолем впала. Забезпечив зброю, підійшов до Мартуні і ми вперше в житті щиро поцілувалися.

Ще довго віншувальники колядували, складали новорічні поба-жання. Та щоб серед ночі, під Новий Рік ходили вертепом, я бачив уперше.

Час до Йордану пройшов досить швидко. Зима 1947р. не була важкою.

Перший Щедрий Вечір не в сім'ї. Трохи тужно...

Увечері всі, хто був у хаті, пішли зі Стагом крутом обістя. Господар свяченою Йорданською водою покропив хату, стодолу, дав маржині поїсти свіжоспеченої "баби" і зі спігом "Христос хрестився в Йордані", ми повернулися до хати.

Свята Вечеря вже чекала на столі. Стаг почав молитву, а по-тім, звертаючись до мене, подав свячену воду. Я перехрестився, ви-пив ковток і передав далі.

Кидуючи кутю під стелю, господар побажав, за старим преді-дільським звичаєм, щасливого, багатого врожаю. Хоча сам він сільським господарством не займався, але народні звичаї оберігав свято.

Я також оклав побажання господарям, подякував за тепле родин-не прийняття. Усім побажав діждатися всією Україною вільних свят Водохреца. У таке велике свято за столм згадують тих, хто загинув і тих, хто карається в більшовицькій катівні чи таборі, і тих, ко-го не стало в сім'ї.

Відкрилися двері, троє хлопчиків і дівчат дитячими голосами заколядували:

- Щедрик, щедрик...

З яким почуттям ці діти виспівували! і бажали, бажали тільки волі рідній землі!

Рано - вранці ми пішли до церкви, а там сила-силенна людей, не протовпився. Хору не чути - весь співає, а з якою святістю, з якою побожністю летиться урочистий радісний спів. Не пам'ятаю такої

Служби Божої. Як легко на душі, яка розкованість!

А в мене пред очима церква Петра і Павла у Львові. Біля мене - сестричка Сяйця, батьки, всі святково зодягнені, колядують. Може і сьогодні, в цю хвилину вони на старому місці, без мене моляться?

Поруч стоять двоє молодих хлопців, зодягнені в півкомужки, зі строгими обличчями, здається навіть недбало зачесані. Щось пошепки один до одного сказали і простягнули руки, щоб подати гроші на церковну табу. Дотягнутися до неї було нелегко. І ось один із них потягнувся сильніше і я побачив кінець цівки пістолі в рукаві. Це ж підпіляки, повстанці! Але як необачно!..

Після сніданку прийшла до хати старенька сусідка. Я сидів у другій кімнатці й крізь відчинені двері добре чув і навіть бачив що жінку.

- Знаєш Рузю, вчора я говорила з жінкою з Болехова, вона із-дила до Львова шукати свого сина Олега по тюрмах. Накінець довідалася, що його вже судили і він дістав 25 років і 10 "по рогах"¹⁶. Вона переживала бідна тільки за ці "роги", які доведеться йому носити.

Рузя тим часом подала гості узвару, коржиків.

- Місяць тому, - продовжувала сусідка, - приїздила до Гафійки її сестра і розказувала, як у їх селі на очах матері горіли двоє синів. Після "всипи"¹⁷ бункеру в stodолі ястребки змусили матір піти туди, щоб її сини здалися. Повернулася бідна мати ні з чим... Згоріла stodола, в погелі знайшли обвуглені тіла двох синів...

- В ім'я України загинули герої, - сказала Рузя і хотіла перейти на іншу тему.

Але сусідка поправила хустину, яка налізала на очі і наполегливо вела почату розмову.

- Богдана, Катрусі Чорної, що живе біля вокзалу, як зловили, то три дні й три ночі били. Він увесь чорний став... Тоді закликали маму, щоб глянула на сина і порадила йому видати друзів. Катруся зомліла, так нічого і не сказала Богданові. А коваля Грицька, що мав троє синів, старший зголосився по зверненню. Ой, возили його, як свого. Він показав аж три хати, куди заходив. Звісно, всіх арештували, ще два бункери видав, але там вже нікого не було.

Ще хотіла говорити сусідка, але онучка Орися прибігла і закликала до хати.

Боже, який бідний цей мій народ. Яка жорстока йде боротьба за свободу...

...Зараз після Йорданських Свят мали відбутися вибори до Верховної Ради. Передвиборна компанія набрала великого шуму. Всюди закликали до голосування за єдину в світі, найкращу, найрозумнішу... У вітринах портрети "вождя" всього людства. Місто прибране, все почервоніло.

За чотири дні до виборів я поїхав в Одесу, щоб дістати сухих елементів до приймачів, і виконати задачу: порозклеювати передвиборні листочки.

В Одесу в товаротельняцьку (в той час це найбільш доступний вид транспорту) приїхав уночі. Вдало порозклеював листочки по вагонах, а потім у місті. Шкода, що мало дали листочок.

Залишки клею використув і вранці пішов на квартиру до знайомої єврейки.

Свою місію в Одесі виконав повністю. Ці успіхи стали основою для наступної моєї праці.

Перед тим, як приступити до виконання відповідальних завдань, я зайнявся ще однією невеликою роботою.

За допомогою дзеркального апарата я скрито знімав голодуючих із Молдавії і Східної України. У Стрию прибув поїзд, на дахах вагонів їхали ці бідні люди. Вони приїздили в Галичину за картоплею і хлібом. Не всі долали цей складний шлях, не всі поверталися додому. На базарі в Стрию їх було багато, навіть матері з грудними дітьми.

Помічником у цій роботі був Дозьо. Апарат я тримав у портфелі, в якому було два надрізи навпроти об'єктивів. По черзі непомітно Дозьо відхиляв один надріз у портфелі, я вибирав об'єкт, а другий надріз для знімки. Не одну плівку я вже зняв. Та несподівано нас зауважив один немолодий молдаванин без руки. У момент, коли Дозьо відхиляв надріз, щоб зняти його, він побачив об'єктив апарата і наробив шуму. Довелося тікати з ринку. Дозьо вхопив портфель і піз між людьми, а я за ним. Не знаю, чим би закінчився інцидент, бо з'явився міліціонер, але старша жінка, мабуть зрозуміла обставини, накинулася на молдованина:

- Ти чого нападаєш на людей, хто тебе сюди кликав?! Дивіться люди він п'яний!

Не знав би подробиць цієї події, але все бачила Рузя, яка у той час була на базарі, і потім мені переказала.

... Я хотів воювати, а тут мене чекала друга робота. Утверджувалася нова форма підпілля. Умови існування ставали чим раз важчі. Облази, "смерчі", "сталінські мітли", провокації, арешти, вивози - всі ці більшовицькі способи знищення підпілля змушували міняти свої методи протистояння. Для того, щоб можна було працювати, тримати зв'язок із тереном, УПА чи лікуватися, потрібні були нові форми існування. Деякі групи людей із підпілля, завдяки фіктивним документам, прописувалися, влаштовувалися на роботу, утворювали конспіративні сім'ї, підпільні квартири і так продовжували роботу. Така участь чекала і мене.

У Далеві, що біля Стрия, у Івана Дяковича я почав створювати підпільну хату. Іван разом із дружиною Марійною і чотирма дочками

різного віку жили у великій хаті зліва при в'їзді у Дашаву. Працював Іван майстром на свердловині газу в Угерську. Так у новоствореній підпільній хаті дружина Івана стала моєю "двоюрідною сестрою", а дочки - моїми "племінницями".

Мої стосунки з "членами сім'ї" були гарні. Дівчата швидко звикли до свого "вуйка", усім цікавилися, часто заглядали до мене, хоча мати їх стримувала, щоб не були влізливими.

Часто у Дашаву приїжджала Мартуня, привозила мені все нову роботу, забирала готові переклади.

- Ромко, вчора я бачила мамцю в Давидовичів у Львові (Давидовичі - це родина матеріного брата), вона передала тобі годинник і медальон Матері Божою, щоб хоронила тебе від зла. Казала, що кілька разів приходили енкаведисти, грозили розправою, якщо не скаже, де ти. Кільканадцять днів крутилися біля хати, навіть ночували в помешканні сторожа.

Дні летіли швидко. Весна входила у свої права. Ставало все тепліше. Вже декілька днів не було Мартуні.

- Добрий день Ромко!

У дверях стояла Молочарка. Я поцілував її в руку в знак великої пошани і любові. Пригадалися мені тоді юнацькі роки, як впливала на мене і Дяду. Вже тоді з охотою і задоволенням ми виконували її невеликі доручення, пишались нею, її слова для нас були законом.

Про хату свою у Львові нічого не питав, щоб не подумала проїдниця, що тужу, а наче приємно було почути від неї:

- Мамця мужньо тримається, не лякається погроз, а татко став овчазним.

П Е Р Е В І Р К А В С Б

Молочарка приїхала не тільки з новинами. Вона перейшла до суї справи:

- Романе, ти не переживай, але тобі доведеться пройти перевірку. Я знав, що після арешту чи затримання органами НКВД, для дальшої праці потрібно пройти сувору перевірку в "СБ".

Мене наче вдарило електричним струмом. Я був свідомий, що це бить бути, але хотів сам своїми справами довести, що той самий я лишився, незважаючи на арешт.

- Не переживай, дуже тебе прошу. Тобі повірять, адже я повіта, - заспокоювала мене Молочарка.

Я здогадувався, що мене готують до якоїсь відповідальної ролі... А як не повірять? Адже органи НКВД здатні із чесних людей бити запроданців. Потішала мене Молочарка, хоча зі мною разом еживала.

Три важких дні перед перевіркою минули. Нерви напружені, як , натянутий дзвінкою тятивою. Та все треба вміти подолати. Чи

зумію я довести, що не став підлим запродавцем, що питаюсь обраним шляхом боротьби і готовий кожної хвилини покласти голову на вівтар України.

... Під деревом на станції Рогатин мене чекала молода дівчина в білій хустині і з мішком під правою рукою, а в лівій вона тримала кошик, з якого виглядала цибуля. Це вона.

- До Черча куди дорога? - запитав її.

- Вас провести через місто, - воміхнулася до мене симпатична дівчина.

Все точно, як домовлено в паролі.

Я сховав свою газету і ми обоє пішли дорогою.

У село зайшли, як вечоріло, а вранці з цією ж симпатичною дівчиною Настєю були вже в лісі.

Гарний весняний ранок. Сонце викотилося з-за обрив. Перед нами - струмочок. Я нагнувся, щоб напиться води. Настя присіла біля мене і почала розмову:

- Ой, як би я хотіла вчитися на медсестру, а тепер не можна.

- Хто тобі, Настю, таке сказав, - запитав я, - Вчитися завжди можна і потрібно.

- Говорять, що якщо поїдеш до міста, то сексотом зроблять.

- Не вір, Настю, людина, яка любить свою Батьківщину, ніколи ворогом не стане.

Потім додав:

- Порадься, розкажи про свої наміри і їдь, нам потрібні свої спеціалісти.

- Правда?! - і радісно засяяли очі в Насті.

Незабаром ми вийшли на невелику галявину, там побачили двох хлопців, одягнених у військову форму. Вони були озброєні автоматами Калашнікова, біля пояса - гранати, пістолі, на голові - пілочки. Один із них, нижчого росту, русявий підійшов до мене, віддав честь і сказав:

- Слава Україні!

Я відчув, як у мене влилася невідома сила, десь поділася скованість, напруженість, - адже я серед своїх! Мені повірять, мусять повірити! А чому не відібрав у мене зброю на час перевірки? Навіть не запитав, чи вона в мене є.

Бесіда тривала декілька годин. Мене питали про все: про допити на слідстві, про способи підходу до в'язня, про методи залякування, знущання, обіцянки, "вербовку". Я ніколи ще так багато не розповідав, не ділився враженням від пережитого.

Як дивно, розмова дружня, зрозуміла. А де ж недовір'я? За що таке ставлення?

На закінчення розмови Демид, так він мені представився, підвівся:

- Друже Романе, бажаю Вам завжди бути гідним імені українського Повстанця. Бережіть його честь!

Сьогодні я невиразно пам'ятаю всі деталі розмови, але хвилину радості прощання, коли сумніви про довір'я до мене пропало, я пам'ятаю кожне слово, кожен рух Демида під кличкою "Прокурор"... Якась шалена втіха. Я не знав, що робити, підбіг до бідної Насті, яка кілька годин чекала мене, вхопив її з радості і поцілував. Вона нічого не зрозуміла, не знала, що говорити.

Навкруги стало так чудово, так тепло. Життя забриніло радістю. Той потік, з якого вранці ми пили воду, враз переповнився пахошами, а вода в ньому так і променилася кришталем!..

У хаті першою привітала мене Молочарка. Вже на другий день після мого повернення вона була в Дашаві.

- Я казала, що все буде гаразд, - і поцілувала мене.

...Для того, щоб утворити добре законспіровану підпільну хату, я став працювати в Угерську на свердловині газу, де майстром був Іван Дякович.

Вже давно ми знали, що в Угерську протягом кількох років горів газ, але побачив цю жахливу картину вперше.

Всього декілька метрів від наглі 102-ї свердловини, на якій я почав працювати, був глибокий кратер, діаметром 150-200 метрів, заповнений глиняним розчином. Із цього кратера багатьма язиками виривався велетенський факел вогню висотою близько 100 метрів.

Виконуючи план в честь річниці Жовтня, газодобувники не покладали обсадник труб у свердловині у великий тиск газу, вміть зруйнував її, перетворився у вогняний стовп. Протягом кількох років спеціалісти не могли погасити пожежі. Дякович взявся за роботу.

Праця пробозаборщика була неважкою. Кожного дня їздив на роботу, а з роботи повертався в Дашаву або Стрий до Чабана.

...Наближалися свята Великодніа. За тиждень до свят, в п'ятницю ми удвох з Іваном пішли в сусіднє село Олексичі до сповіді.

По дорозі в Олексичі ми нікого не зустрічали. Тільки - но минули перші хати, як побачили, що там облава. Моторошно стало: звідси вже не вийти - "червона мітла"¹⁸ в дії. Застава біля хати, там машина замаскована. По селу ходять червонопагонники і шукають бункери. Піками пробивають городи, подвір'я, стодоли, клуні, хати, навіть печі, кожен метр землі. Забирають людей, зганяють їх на подвір'я сільради.

Ми йшли до церкви. Зустрічаючи по дорозі групи пагонників, а особливо офіцерів, рухалися сміливо, прямо на них. Не знаю, чи ця впевненість на наших лицях, чи байдужість, яку ми старалися виявити, зіграли свою роль, але нас ніхто не затримав і не обшукав. Весь час я голосно говорив до Івана і щось доводив йому.

Церква відчинена. Тільки ми двоє в ній. Священник зорієнтував-

ся, в чому тут справа, бо ми не виходили з церкви. Він висповідав нас і став відправляти Службу Божу, молебен і ще цілу низку якихось відправ. Так від ранку аж до обіду. Ще ніколи не бачив і не чув, щоб для двох людей у церкві так довго правилося. Широ молився я, а образи святих на стінах дивилися на мене й разом зі мною складали молитву Всевишньому: врятуватися, вирватися з пекла.

Бог почув наші молитви. Приблизно о другій годині дня підійшов до нас дяк:

- Облава закінчилася, "червона мітла" вже поїхала.

Сльози радості виступали на наших очах.

- Широ дякуйте панотцю, він нас врятував, - сказали ми в один голос.

Перехрестились, вийшли з церкви. Надворі падав дош і, здається, плакало все село. Люди виходили з хат перелякані і мовчазні.

Церква в Олексичах.

Министерство культуры
и искусства
Республики Беларусь

Біля нас проходив дідусь, спираючись на костура, в убогій ситі, сивий, лице зоране рясними зморшками, в очах - гнів. Хоча спирався на свою палку, та все одно, голову тримав високо. Він дивився вперед, його не зломил. Біля нього молода жінка, вона була заплакана і витирала очі. Так мовчки йшли обоє по середині дороги.

Дощ падав все сильніше, та ми його не чули. Через забризгані скельця окулярів я бачив, як на нас дивилися селяни: з якимось недовір'ям, погордою. Вони, напевно, погано думали про нас, адже після такої страшної облави двоє чужих вільно йдуть по селу... Ми боляче зносили ці погляди і розуміли їх, ой як розуміли. Підпільна хата в Дяковича була створена, але вона була ненадійною. Четверо малих дівчат виявилися досить влізливими, та й сама господиня, чоловік якої цілими днями не бував удома, стала загопати до мене. Створювалася не дуже безпечна ситуація.

У нашому житті, у нашій боротьбі маловажних справ, з точки зору конспірації, не було. Необачний, непродуманий вчинок, навіть найменший, міг коштувати дорого. Кожен крок мусив бути зваженим. Почуття безпеки входило в буття, в нашу кров...

Я доповів свої спостереження, зі мною погодилися.

На Обливаний Понеділок до мене приїхала Мартуня. Час минав швидко. Несподівано із сусідньої кімнати гримнув чоловічий голос:

- Скільки вас здесь живет? А где хозяин?

Реакція моментальна. Під розгорнутою газетою, яку "читав", тримав відбезпечену пістолю, а Мартуня під кінцем на ліжку "спала" зі зброєю.

Холоднокровність, тільки витримка. Значить - "всипа"²⁷... За-рез бій. А скільки їх тут? Прислухаємося до кожного звуку. У бою важлива ініціатива. Розуміємо один одного без слів... Секунди минають... Чути кроки на дворі. Затихло... Невже оточили хату? У мене всього одна граната... Що за диво? Я бачу, як троє військових виходять з хати і прямують до "ЕМКи", яка стоїть на дорозі. Машина поїхала на Стрий. Біля хати не залишилося нікого... За декілька хвилин ми з Мартунею залишили хату і пішли на Стрий. Подія незрозуміла. Можна було сподіватися провокації. Дорога на Стрий пряма і тільки одна.

Раптом - гул мотору за нами. Та сама "ЕМКа", яка тільки недавно від'їхала від хати! Мартуня "вішається" мені на шию і ми пристрасно цілуємося, щоб не видно було наших облич. Так похитуючись, мов п'янінькі, ми цілувалися, поки машина нас обминула. Захоплені нашим "любовним екстазом", червонопагонники посигналили нам, бажаючи успіху, і поїхали.

До лісу залишилося менше кілометра. Добралися швидко. Відійшли від дороги вглиб і тоді щойно я згадав, як гарно, тепло цілувала Мартуня, ні з ким я так не цілувався. А, може, вона мене по-

любила?

Довго ми згадували нашу пригоду, хоча і донині не можу зрозуміти одного: яким чином з'вилася "ЗМ'а" із тими самими червонопагонниками позаду нас, якщо вони поїхали на Стрий, а ніякої іншої об'їздної дороги не було. Була це випадковість чи якась гра - не знаю.

Я далі працював в Угерівку на свердловині газу. Не знаю, чому, але три дні підряд не приїздив на обід до Чабанів, а на четвертий, коли зайшов, бідна Рузя як заголосить:

- Тікайте! Вже три дні вас чекають енкаведисти. Сташка і Дозя забрали. Вони тільки недавно пішли.

Уся хата перекинута, піч розвалена. Рузя витягла з попільнича пістоль, гранату, і деякі документи, віддала їх мені.

- Всюди перекидали, а в попільник не заглянули. Тікайте!

... Оскільки в Дяковичів створити безпечну конспіративну квартиру не вдалося, мене чекала інша робота. Я мав взяти участь у створенні другої підпільної квартири.

Після Обливаного Понеділка приїхала до мене Молочарка.

- Романе, від нині тебе чекає друга робота, вона дуже відповідальна. Я казала, тобі повірять.

Не питав, яка конкретно мене чекає участь, та Молочарка сказала: "Довірили, відповідальна..."

Разом Молочаркою ми пішли у Стрий на станцію.

Швидко зайшли у вагон. Я посунув обережно під поясом пістолю, перевір у кишені ампулу із ціаністим калієм, вмістився на краю лавки, а Молочарка дещо попереду. Із Стрия виїхало багато людей. Старалися не зустрічатися із знайомими.

Перша станція за Ходоровим Помонітна. Ми пропустили всіх людей, які виходили з поїзда, і пішли позаду них.

- Ми скоро будемо в хаті, це вже Гнятиничі, - сказала Молочарка. Недалеко перед нами на високому пагорбі, правобіч дороги стояла велика біла хата.

- У цій хаті знаходиться квартира "Короленко", - тихо мовила Молочарка. - "Короленко" - конспіративна назва хати.

На протилежному боці дороги стояли ще дві невеличкі хати, а далі, зліва - велике озеро, очерет, верби.

"Яка мальовнича місцевість," - подумав я.

Перший під хатою нас привітав пес Моряк. Він почав брехати на мене, а біля Молочарки замахав хвостом. Мабуть, вона тут частий гість.

Стук у двері: 2-1-2.

- Хто? - почувся знайомий голос Олі, з якою мене колись познайомила Мартуня на Личаківському кладовищі.

Привітати вийшла також знайома мені вже жінка, яку водив де-

кілька місяців тому до вуйка - лікаря. Це була головна провідниця уцх - Зарицька Катерина, під псевдонімом Монета, головна зв'язкова Р. Шухевича, під хатнім псевдонімом Маня.

Оля голосно стала висловлювати свою радість, що я приїхав до неї. Зрозумів, що цей ефект потрібний був для конспірації перед сусідами. Дзвінка, маленька донечка Олі, не хотіла привітатися зі мною, хоча мама весь час говорила:

- Дзвінко, то твій татко.

Почув слово "татко" і дивно мені, стало. Хоча і гарна маленька, але я ще не був батьком. Не знаю, чи справлюся з таким обов'язком. Це було для мене несподіванкою. Та я швидко вхаменувся, став серйозним, як і личило батькові.

Мене познайомили з новоствореною сім'єю "Марійкою" звалася Оля. Я став тепер її "чоловіком". Усі ми переселенці з Польщі. Маня була "двокрідною сестрою" Марійки. До складу сім'ї входила ще Марійчина мати. Деталі всіх "родинних" зв'язків" ми швидко обговорили. Мої переселенські документи на прізвище Полівчак, знані в Стрию і Дашаві, Оля переправила на Богдана Томівчача.

Молочарка була тут бажаним гостем. Вона взяла на руки Дзвінку і почала ділитися новинами з Манею. Передала їй ряд грипсів, газет і невеличкий пакет.

Вістка, що до Марійки приїхав батько Дзвінки, швидко дійшла до сусідів. Зарез після обіду до нас прийшла пані Кузик, дружина адвоката, який жив у другій частині дому.

- Пані Маню, чи в вас є трохи перцю? - запитала вона.

Довелося мені познайомитися із сусідкою, бо привела її жіноча цікавість, а не перець, якого ми не мали. Вона була гарно зодягнена, старалася гарно говорити, блиснути своєю вродою, а ще більше - "інтелегентною виправкою".

Хата наша колись була поштою, де жив і працював поштар. Перша кімната, де раніше містилась сама пошта, мала залізні двері, які надійно закривалися скобою. Ця кімната служила для приготування їжі і для нагляду за територією навколо дому.

У другій кімнаті стояли ліжко, шафа, стіл, три крісла, машина до шиття і старий візочок Дзвінки. Вся обстановка хати була дуже скромна, включала до себе тільки найнеобхідніше. Перед вікнами росла кукурудза, яка повинна була з часом, як підросте, закривати всіх, хто буде через вікно заходити вночі у хату.

У третій кімнаті стояло ліжко, лежанка при стіні, столик з двома кріслами і ширма біля плити.

Сільська груба досить велика, а біля неї - зацементована яма для зберігання картоплі. Вона зверху закривалася лядою. Із цієї ями був вихід у невеличкий бункер, який теж мав ляду. Над ямою стояв мішок картоплі, яку в разі небезпеки, якщо в бункері хто-не-

будь ховався, висипали на ляду, У бункері сховані компрометуючі матеріали, рукописи, література, зброя.

Наша конспіративна хата призначалася для головного провідника УПА Чупринки. Він скди часто приходив з бойовиками особистої охорони і тут працював. Про хату це знали ще дві особи: Молочарка і Мартуня - зв'язкові головного провідника.

Хату організувала Оля з початку жовтня 1945р. Вона вибила її у голови сілради, який жив у ній. Згодом для опіки за маленькою донечкою Марійки Дзвінкою, яка народилася 11.07.45р. запросили маму Марійки.

Скріпити надійку конспірацію повинен був я, тим більше, що Марійка була вагітна, а вдома не було чоловіка, виникало підозріння.

Про Маню (Зарицьку Катерину), я знав, що вона була давнім членом ОУН, що вона разом з головним провідником УПА Р. Шухевичем брала участь у процесі Пирацького. Вона була Головною провідницею жіночої сітки. Мене полонила її скромність. Вона була вбрана в рожеву блузку з фіолетовими квітами, темно-синю спідницю. Волосся було гладко зачесане. З першої хвилини склалося враження привітної, лагідної і водночас строгої жінки. Здавалося, що кожна хвилинка в неї на обліку. За короткий час нашого знайомства вона встигла все необхідне розказати - про забезпеченість хати, нашу задачу, чим ми повинні займатися у вільний час, розповіла про багато організаційних справ і пішла писати статтю.

Я не помилявся, ці мої перші враження залишилися незмінними назавжди.

Після обіду Марійка підійшла до мене, сіла на ліжку і доповідала про сусідів, які жили довкола нас. Дзвінка тим часом, почала звикати до свого "татка", підлізла на ліжку до мене і пішла на ручки.

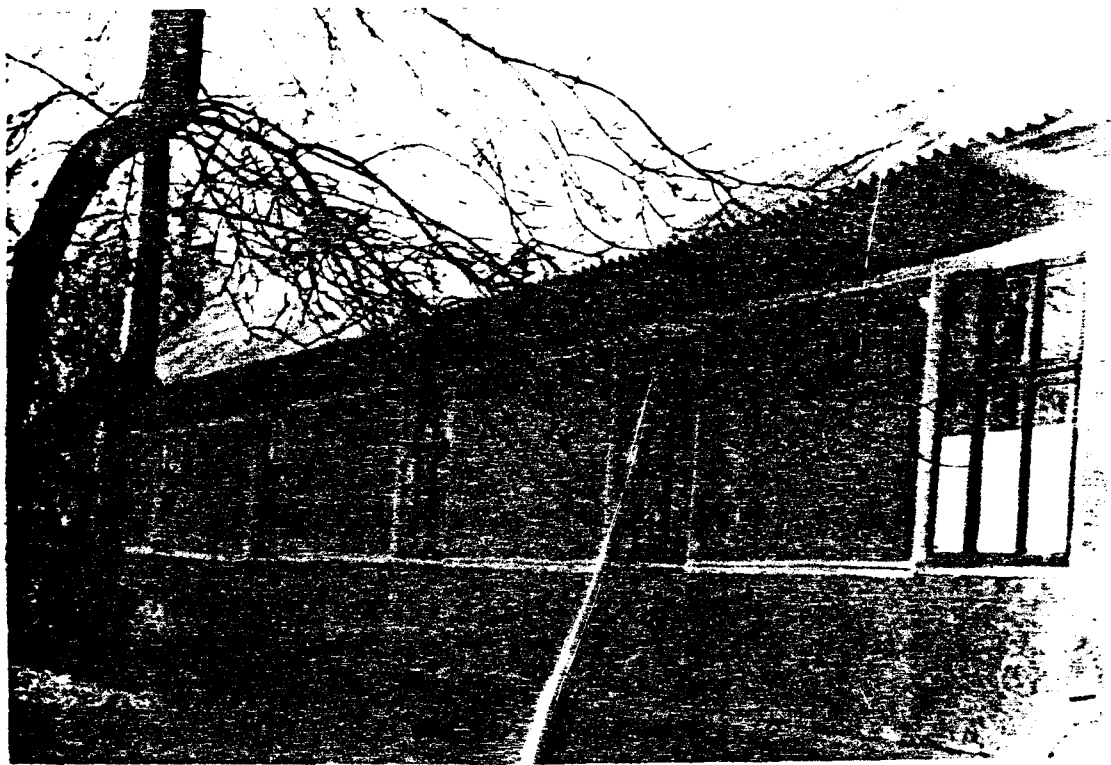
Сусід наш навпроти по коридору - це голова сілради, "Пьопльом" його називають, а прізвище його Герасимович Василь, порядний чоловік. Живе він з дружиною Клею і чотирма дітьми: Петром, Олександром, Михайлом і Катрусєю. У кінці хати з другого боку дому (вхід із двору) живе досить влізлива жінка, усім цікавиться, - Гелена, із чоловіком адвокатом Кузиком і сином Юрком. Вони вважають себе висококультурними людьми... Про нашу підпільну хату ніхто в терені із членів підпілля і проводу не знає, тут строга конспірація.

... Вечеря того дня була спільною. Ще не почали ми їсти кашу з молоком, як встала Маня і широким жестом побажала мені добра в новій родині. Крім цього вона попередила:

- На випадок, якби несподівано виникла якась небезпека, перший, хто це зауважить, повинен голосно сказати: "Голова сілради

тут не живе" - це наш парсль.

Для підтримання скритності належної й маскування Маня і мама шили, заробляли як кравчині. Чи заробляли вони, не знаю, але що завжди машина була відкрита і лежала якась тканина для шиття - це знаю точно. Взагалі - то шили вони поганенько.

Підпільна хата в Княгиничах, де перебував генерал-хорунжий Пухевич. (Фото автора 1991р.)

Одного разу, пам'ятаю, Маня пошила собі блузку із темно-синього матеріалу. Довго приміряла, стоячи перед усіма струнко, щоб оцінили її роботу.

- Не тягне заду, лежить добре?

Усі домашні знали невеликі жіночі слабості Мані, тому схильно похитували головами. Мама шила тришки краще. Та запам'ятався мені один плащик, який замовила сусідка для донечки Орисі. Довго шила мама. Нарешті плащик був готовий. У цілому мав вигляд, як із старшого брата жакет. На щастя сусідка одягла Орисю і нічого не сказала, а за роботу ще принесла курку і яєць, правда, до шиття більше нічого не приносила.

Праця в хаті була розподілена. У завдання Марійки входило постачання продуктами. Вона купувала на селі картоплю, яйця, городину, а в різника Марця - печінку і кості, бо були дешеві. Крім того, вона виступала як комерсант, щось міняла, ходила поміж людь-

ми, контактувала з ними, довідувалася ситуацію і ставлення людей до нас, хоча найважливішою являлося її робота зв'язковою.

Марійка була розумною, широю, веселою, неговірною, але рішучою.

Частина обов'язків Марійки взяв на себе я. Доводилося не один раз їздити в Рогатин, Ходорів. Найчастіше зв'язкові під виглядом продажу продуктів на базарі передавали пошту. Гроші, література були в муці, зерні, маслі. Зустрічі із зв'язковими відбувалися згідно кількох визначених паролей.

...Ніч. Леккий стукіт у віконце: 3-1-3. Усі хатні знали цей стук і, незважаючи на пізню годину, вмить похопилися і почали прислухатися до кожного шарудіння. Нічну тишу порушував тільки годинник, монотонно відбиваючи металевим звуком секунди.

Мимоволі запхав руку під подушку до пістолі. Ми чекали другого сигналу 2-1-2 і наші погляди були спрямовані на вікно в другій кімнаті.

Надворі темно. Навіть стіна кукурудзи перед вікном, яку часто добре видно вночі, суцільно зливається в темноті з небом. Місяць, який так ясно світив звечора, сховався.

Моторошно стало. А як зустріне мене провідник? Чи виявить яке-небудь недовір'я? Та ні, цього не може бути - він не прийшов би сюди.

А все-таки серце мало не вирветься з грудей.

Та ось - стук 2-1-2, сумнівів не має. Маня відкрила вікно. Першим до хати ступив... Не знав би, хто був цей перший, але він тришки необачно зачепив автоматом за стіл, який стояв біля вікна.

- Ти Зенку, завжди забуваєш, що ти в хаті, а не в лісі, - сказала Маня.

Він віддав честь, привітався і попросив пробачення. Другий через вікно переступив провідник, він легко "взяв" перешкоду, незважаючи на те, що був старший від усіх, і спритно увійшов до кімнати. Хоча здавалося, була абсолютна темрява в хаті, та раптом усе начебто проясніло. Я побачив, як провідник приклав руку до пістолі, привітався. Не роздягаючись він спитав:

- Які новини тут у вас? А Дзвінка здорова?

Маня, замість відповісти на запитання, представила мене:

- Наш новий "член сім'ї", Богдан, "батько" Дзвінки, "чоловік" Марійки. Я стояв виструнчений і чекав його слова. Він підійшов до мене, подав руку і спитав:

- Друже Богдане, а Ви справляєтеся з обов'язками батька?

В одну хвилину я зникнув - не сподівався такого запитання, але швидко опам'ятався:

- Я готовий стати батьком не тільки Дзвінки, але й другої дитини.

Про те, що Марійка вагітна, всі знали. Чую, провідник засміявся.

Привіталися з усіма Зенко і Левко - бойовики з особистої охорони провідника.

Уся розмова проходила пошепки. Порушила розмову Дзвінка, довелося посадити її на горщик, і після того знову заснула.

- Друже провідник, чи у вас залишилося на кухні щось поїсти? - запитав Маню чомно досить сміливий Зенко. - Ми, як підходили до села, довго чекали в лісі, коли заховається місяць, за той час зголодніли.

Мати вже нишпорила на кухні в потемках.

У хаті стало тихо, Маня і провідник сіли в кутку за стіл і вона звітувала йому про останні події. Зенко і Левко чекали на "підкріплення" з кухні.

Вранці всіх підняла Дзвінка. Тоді щойно я розглянув провідника. З ним, правда, зустрічався двічі у Львові. У 1941р. у формі капітана він виглядав набагато молодшим. А в 1946р. я водив його на рентген, та тоді він був захарактеризований.

Добре пам'ятаю провідника: високий, красивий, горда постава, відкрите, приємне обличчя, обрамлене хвилястим руським волоссям. Убраний у галіфе кольору хаки і спортивну сорочку також брунатно-зеленого кольору, при поясі на ремені - пістоль. Ретельно виголений і акуратно зачесаний, він усім своїм виглядом справляв враження надзвичайного педанта. Та ще раніше я чув про розум, стійкість і силу волі нашого провідника.

Він узяв маленьку Дзвінку на руки, поцілував її і я побачив, якою теплотою і любов'ю ставиться він до дитини. Дзвінка впізнала його, усміхнулася. Він посадив її на плечі й так носив, приспівуючи:

- Танцювала - дріботіла, поки цюцю не схотіла, а як цюцю загітала - пустить хлопці, бо я впріла. Пам'ятай, Дзвінко, на твоїм сіллі заспіваю я цю співанку!

На превеликий жаль, свої обіцянки провідник не зміг виконати, й Дзвінка не знала про цю співанку!

Та час ранішньої зустрічі був нетривалий. Після сніданку провідник сів біля столу і почав працювати з Манею. Вона доповідала юткою про події в світі з газетного матеріалу, читала йому свої статті, рукописи. Говорила пристрасно, її мова була багатого, думка винною. Своєю доповіддю вона всіх зачарувала. Провідник слухав здається, поглинав кожне її слово. Статтю "Про терор на Україні виселення." слухав і ми з Марійкою. Маня читала:

- Виселення людей з України почалося ще 16.11.1922р. При НКВД створена спеціальна комісія, виселяла "соціально небезпечних" на 3-6 років, але їх згодом, після відбуття строку, знову

брали на виселку як ненадійних.

Тут перервав провідник:

- Потрібно гостріше показати й роз'яснити, що весь терор і знущання над народом почалися ще при Леніні.

Несподівано увійшла в кімнату схвильована Марійчина мати і сказала, що в село пішло близько десяти солдат. За декілька секунд провідник, Зенко і Левко стояли біля входу в бункер. Мати отримала наказ іти за солдатами, а ми почали вести нагляд із поштівки за дорогою.

За півгодини повернулася мати і доповіла:

- Солдати в село не пішли, а повернули на Черче понад селом, там їх чекали ще декілька солдат з офіцером.

Провідник підійшов до мами:

- Дякую за проведену розвідку.

Мати ошасливлена подякою, пішла варити обід.

- Метою виселення, - продовжувала Мама, - було вирвати приречених не із життя, а із пам'яті людської. Органи НКВД надійно виконували волю партії...

Провідник уважно вислухав і почав робити свої зауваження. Йому сподобалася стаття, але в ній, на його думку, слабо викрита злочинність більшовицької партії і сталінських посіпак. Він був надзвичайно вимогливим до всіх і до самого себе.

Ще довго читала, а точніше - виступала Мама. Заняття перервав Моряк. Всі насторожилися. Марійчина мати вже була в поштівці. За хвилину доповіла:

- Це прийшли дві сусідки до Цьоппя.

Сама, як і запрограмовано, далі слідувала крізь шілини вбитих дошками вікнах за прохожими, аж поки вони не пішли геть.

З першої хвилини нашого знайомства із Зенком і Левком ми побраталися. Зенко - блондин із синіми очима, з кучерявим волоссям - був типовий бойовиком: рішучим, мужнім і дуже відважним. Левко був нижчий ростом, в окулярах, ми його звали інтелегентом, у поведінці - тактовний, підтянутий. Хлопці багато працювали, читали, вивчали англійську мову.

Вранці Зенко взяв у свої руки ніжні інструменти - маленькі загострені голки, сверла, долото і почав навчати мене елементарних способів виготовлення печаток. Я дуже дивувався: щиро в цих руках був автомат, гранати, а тут тонка художня робота. Зенко майстерно вирізав на гумі нову ідентичну до відбитку печатку. Автомат лежав у той час біля нього заряджений із різком.

Праця зі мною не була безцільною. Перед обідом Зенко, передаючи в моє розпорядження частину свого інструменту, сказав:

- Початок гарний, та бракує навичку.

Марійці довелося сьогодні гратися із Дзвінкою. М'ячем бавля-

чижь біля хати, на випадок небезпеки, Марійка повина була кинути м'яч, начебто випадково, у вікно і голосно говорити з Моряком.

Марійки мати, хоча й варила обід на поштівці, але також стежила за оточенням. Найчастіше вона готувала нашу нескладну їжу, а іноді цим займалася Маня або Марійка.

Поштівка - досить велика кімната з двома вікнами, забитими зсередини дошками, які виходили на різні сторони дому. Із цих вікон добре було слідкувати за людьми, що приходили до Цьопця чи "випадковими гостями"

Їжу готували на примусах на підлозі. У нашій імпровізованій кухні - поштівці, з огляду на конспірацію, зайвих речей не було: у примітивній шафі лежав посуд, на підлозі в кошику - городина, побіч - відра з водою.

Перед обідом провідник встав із-за столу, підійшов до нас, та, здавалося, він нас не бачить, а продовжує обдумувати незакінчену статтю. Перед нами стояв - головний командир УПА, великий політичний діяч, стратег, досвідчений командир партизанського війська, який воює проти двох могутніх армій. Такий поведе кожного, такому все підвласне.

Перевтілення сталося швидко - була дана команда мами: "Обід готовий!"

- Який приємний запах! Сьогодні буде чудовий обід, давно такого не їли, - сказав провідник і відразу взявся допомагати накривати на стіл.

Я був вельми здивований: гість, та ще й така поважна людина, а водночас така проста і доступна.

За стіл усі ми не сіли, з огляду на обережність... Провідник як справжній джельтемен, хвалив маму за смачно приготовлену їжу. Це мамі дуже сподобалося. Вона часто думала, що є найголовнішою людиною в хаті. Використовуючи це становище, мама часто доводила:

- До кожного чоловіка можна підійти через плунок, запам'ятайте це.

Після обіду провідник разом із Манею наполегливо вивчали "Матеріалізм і емпіріокритицизм". Не знаю, чи можна б було називати це вивченням, бо весь час вони обговорювали цей твір Леніна і нічого не чули і нічого не бачили, а якби не пістоль, який виглядав з-за пояса провідника, можна було б думати про науковців, які працюють над твором.

Ми з Марійкою взяли Дзвінку і пішли на поштівку, щоб не заважати праці.

- Знаєш, Марійко, я бачив провідника у Львові 29 червня, на сьомий день війни 1941р. Рано стихла стрілялина... Ми зрозуміли - більшовиків уже немає в місті. Надворі чудова погода. Я побіг у місто і на вул. Личаківській, біля ринку Антоньго побачив військо-

вих у маскувальній формі із зачоченими рукавами, в чоботях. Нами-
лювався підійти ближче і хотів випробувати свої знання німецької мо-
ви, аж тут диво - біля солдатів стояли вже відважні і говорили з
ними по - українськи. Почувань своїх передати не можу - мені
сльози виступили, коли я довідався, що Львів звільняли наші воїни,
що вони є тими, хто буде будувати Україну, хоча сьогодні й у ні-
мецькій формі. Який палений ентузіазм залучував тоді!

Здається, серед цих солдатів у офіцерській формі був і провід-
ник у чині капітана. Він говорив з групою людей, яка швидко зрос-
тала. Захопленню не було меж. Я тоді з якоюсь надмірною радістю
побіг до хати поділитися втіхою, а жили ми тоді на вулиці Лісній,
18.

З порогу я закричав: "Там наші взяли Львів, таі українці!"
Деякі секунди усі стояли, наче шоковані, а потім кинулися цілу-
вати один одного і ніхто не приховував сліз радості.

Тут несподівано відчинилися двері, на поштівку з кімнати вий-
шов провідник. Я хотів встати, але він підійшов, поклав руку на
плече.

- Бачу, Ви справляєтеся з обов'язками батька, навіть Дзвінка
не проти. Та потрібно прискорити дальшу легалізацію хати. Потрібно
зробити шлюбний знімок, повісити його над ліжком, дістати обручки.
Провідник забрав від мене Дзвінку, яку я тримав на руках, почав
розказувати про свої шкільні пригоди, як він заглядав за дівчатом
без взаємності, про свої спроби залізятися. Дзвінка так забавляла-
ся на руках у провідника, що трапилася їй "пригода". Шкода, що за
пасних штанів у провідника не було, та добре, що надворі літо.

Зенко і Левко обіцяли тримати цей випадок у секреті й радил
провіднику не звалювати всіх життєвих "пригод" на невинну дитину.
Хлопці з охорони були дуже веселими й культурними. У хаті панувала
тепла, справді родинна атмосфера.

Черга готувати вечерю припала на Маню. Мати з Дзвінкою пішли
в село по картоплю, а потім на озеро побавитися.

У хаті всі вивчали англійську мову і ввечері спілкуватися
можна було тільки по-англійськи. Найслабше знав її Зенко, та пере-
провідником соромно було це показати. Вечеря сьогодні щось затяг-
лася. Із поштівки вийшла Маня дещо збентежена:

- З вечерю ми трохи зачекаємо - примус щось погано горить.

Левко, який завжди був дуже ввічливим, особливо до жінок, по-
біг поправити нескладну апаратуру, а ми тим часом продовжували
розмову по-англійськи (все, що знали про вечерю).

Двері відчинилися, Маня вийшла червона, в каструлі несла обі-
цяні нам млинці. Ми всі відразу сіли за стіл, навіть порушуючи
конспірацію. Провідник став приповідати, як він любить млинці. Та
вони Мані явно не вдалися. Зенко був більш недбалим на похвали

Він узяв свою тарілку зі стравою, понісхав її, глянув своїми трішчі китрими веселыми очыма на Маню і сказаў:

- Яка смачна сьгодні каша, навчыць мене таку варыць. Настала хвіліна, яку, здавалася бідному Зенку не перенести, але тут провіднік уміло заволодіў сітуацыяю, похваліў Маню за смачну страву, все закінчыўся жартом.

Часто Маня старалася зварыць шось смачнае, але це не заўжды ій удавалася. Та вона любіла, шоб іі хвалілі за кулінарні стараньня.

Крім наполеглівай праці, ми знаходзілі вільну хвіліну, шоб по-домашньому невимушэно разважыцца. У ці хвіліны провіднік быў дуже цотепным, жартуваў. Він заўдаваў тон, хата оживала і здавалася, в до мить немае ніякого падпілля, ніякой небэзпекі, а е велька шаслива сім'я.

Маня, від прыроды строга, тамож іноді усміхалася. Про себе вона ніколі нічога не разказувала, не тількі через конспірацыю, але в пешу чергу тому, шоб была дуже скромною.

Провіднік своєю паведінкаю, своїм ставленьням до нас заўжды подаваў прыклад культурнай тактовнай людзі. Жоднай работы він не проромывся. По черзі ми мілілі падлогу, бавілі меленьку Дзвінку. Ніколі ніхто не відчуваў себе незручна в прысутнасьці провідніка. До нього ми зверталіся "дружэ провіднік", хоча клічка його была Марійпуня.

Таку саму тактовнасьць у відношэньні до всіх проявляла Маня. Вона была зібрана, все планувала зазделегідь. У размові з нею відчувалася рішучаьць, адначасна вона была справядливою і шырою.

Недовго гостываў у нас провіднік. Через тыждэнь разам із Зенком і Левком попрощаліся і шэ до півночы пакынулі хату. Вывів я іх із Княгыніч понад ставком у напрамку Рогатына.

За декілька днів до відходу провідніка ми з Марійкаю були у шывові. Для того, шоб не залышыць у фотграфіа плівкі нашого "шлюбного" знімка, зробыв його сам на помешканні вуйка Давыдовыча, якім жыв на вуліцы Кокановскаго, у кімнаты його кватерынкі, якой в той час не было в дома. Ціей кватерынткі тоді я шэ не знав.

Зробылі ми весільны знімок, а ввечорі праявылі його. Сяйца прынесла обручки.

Шлюбны букет залышыўся на столі в кімнаты ціей кватерынткі студэнткі мэдінстытуту Маск Дарка. Під велым секретом разповіла ій дружина вуйка про цей букет.

Засушэні квіты, як святыню, берегла Дарка аж до іі арешту. Ойно нуні, коли пішу ці спогады, довідався про історыю з букетом.

... Чомусь пробудывся я раніше, ніж звычайно. У хаты повна тьма. Через фіранку продыраліся ніжны промені ранішнього світла. Я ввернувся горілиць, поклав руку під голыву. У цю мить вшырнуў спогад вчорашнього дня. Чому цей м'ясар Марцьо разказывав мені в

присутності своєї жінки про "Просвіту":

- "Просвіта" - це була наша читальня, в якій ми зустрічалися з хлопцями, а які гарні дівчата туди ходили!

- Ти знов про дівчат, - втрутилася оградна Ксеня, дружина Марця. - Не треба було на мені женитися - і нині ходив би до "Просвіти".

- Куди ходив би? Нині замість "Просвіти" є клуб і колгосп. Певно він хотів дізнатися мою думку, чи зацікавити мене, щоб потім зблизитися зі мною? Може провокація?.. Це не вперше він підходить з подібною розмовою до мене.

Справді, "Просвіта" зробила в Галичині дуже багато. Масова робота в читальнях: аматорські, театральні, спортивні гуртки, вечорниці, фестини - все це вело до єднання нового народу. Першими в читальнях були вчитель, священник, а потім лікар, інженер. У тих місцях, де була читальня, виявлялася висока національна свідомість, там народ був згуртований, особливо молодь.

Пригадую слова татка, коли він повертався із інспекції читальень краю:

- Якщо б у нас в 1918 році була така свідомість, як сьогодні в селянина і робітника, ми здобули б Україну. Наші люди не такі стали.

І все-таки, чому Марцьо так часто підходить до мене з різними питаннями, натяками і висловлює своє невдоволення дійсністю. Треба бути уважними, зайвого слова не вимовити. Хоча й мовчанкою його можна відкинути від себе. Нам усім в хаті потрібно було виступати в ролі національно малосвідомих.

Було душно, відкрив вікно, надворі так приємно. Не зважаючи на добре випрацьовані засоби безпеки, один раз я був свідком невеликої події, яка могла нам дорого обійтися. Всього декілька днів після того, як провідник із охороною відійшли, вранці пролунав голос мами, яка вийшла в коридор і не встигла зачинити двері на поштівці:

- Голова сілради тут не живе.

У хаті ми не носили зброї при собі, брали її, коли виходили із хати. Першою захопила пістоль Маня і побігла за ширму коло плити. Моментально я взяв другий пістоль, сів на ліжку, розкрив газету і під нею тримав зброю.

В хату увійшло троє мужчин в цивільному й попрямували в нашу кімнату. Ситуація надзвичайна. Слідкую за кожним кроком, кожним рухом чужих людей, щоб в дії бути першим.

- Страховаться будете? Вы хозяин дома? - запитав один із "гостей".

Це, налевно, провокація...

- Ну что не желаете?

у кишені рук не пхають. Що далі?...Постояли трохи і пішли. Ми не вірили ще нашому везінню в цей день. Післали маму за ними в розвідку.

Справді, це були страхові агенти, які ходили по селу. Після цього випадку Маня сказала, яку помилку вона допустила: в вирішальну хвилину вона вхопила не свій, а мій пістолет, яким вона не володіла.

Ще більшу помилку допустила мати, яка вийшла в коридор, не зачинивши двері. Вона повинна була виходити в супроводі когось із нас.

Ще до офіційної реєстрації в Облздороввідділі я почав працювати медиком в селі. Потрібно це було для конспірації. У мене була довідка про закінчення медшколи в Польщі. Склали її провідник з Манен. Зенко зробив печатку з орлом, а Марійка написала довідку. Я зробив перев'язки, приймав хворих, а коли не знав, що робити, заглядав у довідник.

Приймаючи пологи обіцяла мати Марійки. Вона заявляла, що вже два рази приймала їх. Терміново треба була діставати літературу та вивчити її. З хворими я вмів говорити, часто викликали мене до хворих додому.

Для погодження деяких організаційних справ я декілька разів їздив у Львів. Вночі, переодягнений і в окулярах добирався туди, не завжди такі поїздки були легкими, обачність і хлюнокрозність були необхідні.

Зі Стрия на Львів поїзд відходив пізно вночі. На пероні я побачив якогось типа в кашкеті, який почав мене "водити". Навіть під туалетом мене чекав. За хвилину відізду поїзду я замішався в натовпі, вибіг на перон і побачив, як він кинувся за мною. Перебіг я позаду поїзда і вчепився за поруччя вагону, який вже від'їжджав. Вагон був переповнений, а хлопці, які стояли в тамбурі, випхали мене. Я впав на землю. Піднявся, підбіг і вдруге вчепився, знову хотіли повторити те саме, хоча я їх просив посунутися. Яке страхиття - це свої хлопці таке чинять. Там мене переслідує ворог, а тут свої знуцаються. "Хвоста" не було видно.

Довго не міг опам'ятатися. Дуже боляче було. Хто виховував цих молодиків? Яка мати їх породила, яким молоком поїла? Залишилися мені в пам'яті обличчя зухвалих юнаків і ще двох жінок, яких я бачив в вагоні. Вони декілька разів співали одну і ту ж саму пісню - "Посадили огірочки" ..., я її тоді вперше почув. По сьогоднішній день, коли чую цю пісню, страшно мені стає.

...Вже три дні провідник з боївкою в нас гостює...Ранок, а він вже довгий час працює. Спить маленька Дзвінка, а над ліжком висить "шлюбний" знімок "батьків".

Та недовго дала Дзвінка досипати. Дитячим голосом розбудила

воїх. Мати пішла готувати сніданок.

Не оглянувшись, як минув час, і мати запросила всіх до столу. А відразу після сніданку нас застала несподіванка, і то досить неприємна.

Тоді, як провідник разом з Манею працювали в третій кімнаті, у другій - мати Марійка відчинила вікно, щоб провітрити і, порушуючи правила безпеки, вийшла на поштівку. Моряк у цей час заснув на сонці, а сусідка Марта пройшла повз нього незауваженою і позад стіною кукурудзи підійшла до вікна, відкинула фіранку:

- Маню, я принесла тобі свіжі яєчка для Дзвінчи.

За машинкою до шиття сидів Зеню, автомат лежав біля нього на підлозі, та на частя прикритий якоюсь ганчіркою, тільки шматок цівки виглядав. Прибігла мати з поштівки та пізно - чужого чоловіка Марта побачила в хаті.

- Дуже дякую, - з переляку сказала мати і взяла яєчка, та більше нічого не змогла придумати в цю хвилину. Сусідка, перелестячи листям кукурудзи, пішла.

Наче струмом пронизано всіх. Ситуація напружена, невже загроза в хаті? Невже прийдеться її негайно ліквідувати? Та в цю хвилину проявився рішучий характер Мані. Вона спокійно і врівноважено промовила:

- Зеню, бери мішок, збирай у нього всі, які є в нас тканини, приготовлені до шиття, іди негайно по селу як міняйло з Молдовії. Провідник погодився з планом Мані і додав:

- Піду в першу чергу до Марти, щоб розсіяти в неї сумніви, нехай вона виміняє собі яку-небудь тканину на картоплю. Через городи попрямував Зеню разом з мамою до Марти. У мішку в нього було декілька кілограмів картоплі і згорнені шматки тканини.

- Я привела тобі, Марта, цього молдованина, може й ти захочеш обміняти що-небудь, - звернулася мама до сусідки. - Він має тканини, я вже взяла собі на сукенку.

- А я думала, що то гість приїхав із Польщі, - сказала Марта, приглядаючись до Зенка.

Він був перебраний у брудні штани з латками на колінах, на голові мав кашкет. Провідник, конспіруючи Зенка, обмазав його вибрите лице коптєм із примуса, добре порозтирав його по шиї і руках. Так він став подібним на молдаванина-приблуду, який міняє товари на продукти.

Зеню почав усміхатися до Марти, показуючи їй свої білі зуби. А вона все стояла і начебто пишалася своєю вродою. В неї великі гарні очі, тонкий, трішки довгий носик, приємна усмішка, пишні груди, які випирали з білої сорочки. Вона переступала з ноги на ногу, не знаючи, як стати біля цікавого молдованина. Перед відходом Зеню з молдавським акцентом сказав:

- Дайте молдованину щось поїсти.

Марта шедро вкrojила сiрого хлiба i налила кухлик молока.

Свою роль Зенко виконав бездоганно. Обмiняв шматок шовкової тканини на вiдро картоплi, висипав в мiшок i попрощався. Та Мартi, яка жила без чоловіка, трохи шкода стало його вiдпустити:

- Якщо будете повертатися i не буде, де заночувати, - приходьте.

Цiлий день Зенко вештався по селу, тогуючи i вимiнюючи. Ввечерi сигнал: 3-1-3, потiм 2-1-2 - i Зенко в хатi. Мати встигла довідатися в Мильця i вiд другої сусiдки, що в Княгиничах є мiняйло з товаром. Її пiслала мама для розвiдки. Жодного пiдозрiння не було, а бiдна Марта так i не дочекалася свого молдованина.

Усi в хатi радiсно зустрiли Зенка пiсля вдалого завершення пригоди. Пiсля цього випадку ще раз ми повторили обов'язки кожного з нас i форми конспiрацiї - основи нашого iснування.

Четвер. Торговиця в Рогатинi. Вже третiй тиждень пiдряд iжду по пошту i на зв'язок. Та вийде хто на нього чи нi? Може, знову та чорноока дiвчина з довгими косами? До станцiї Помонента дорога пряма, а о шостiй годинi тридцять хвилин є поїзд на Рогатин.

По дорозi на ринок кiлька разiв оглянувся, чи не веду непрошеного гостя, адже зустрiч дуже вiдповiдальна. Пару разiв мiняю дорогу i, нарештi, влився в потiк людей, якi йдуть на торговицю, це сьогоднi основне життя Рогатина.

На другому кiнцi торговицi бiля дороги, пiд креслатою вербою чекала та сама чорноока з двома косами, одна з яких права перекинута вперед через плече, лежала на бiлiй блузцi, поблискувала на сонцi синьої стяжкою н кiнцi. Так, це сигнал, що пошта є. Хвоста немає, можна пiдходити. Для обережностi перший раз пройшов повз неї, начебто не звертаючи уваги. Вона побачила мене, здається, трiшки знямовiла. А усмiшка, яка в неї приємна - ямки на щiчках ще бiльше прикрашають її личико.

- Скiльки коштує ця мука, вона не тухла? - почав я.

- Ой, та це ж свiженька, петльована, - вiдповiла чорноока.

Я став торгуватися:

- Та не випадає, щоб така гарна дiвчина i нічого не уступила, я всю заберу, навiть з мiшком, аби не пересипати. Швидко погодилися на цiну, хоча я хотiв, щоб торгiвля ще продовжувалася.

- Будьте уважнi, там багато пошти, - пошепки мовила дiвчина, - є грипси i рукописи, заберiть їх з мiшком.

В замiн на її мiшок я дав їй свiй. Дуже коротiло потиснути їй руку i попрощатися, але на жаль конспiрацiя цього не дозволяла, сумно глянули на мене чорнi очi. Бiльше їх не зустрiчав...

Знайшов хуру, що iхала в Черче хоча до Княгинич iз Черче ще вiд дороги, але так безпечнiше.

Молода господиня потягнула віжки й весело стьобнула п'янку.
"Но, гніда!" Кобила метнула хвостом і прискорила ходу. Господиня
поправила сидіння прикрила свої коліна спідницею і повела розмову.
А селянський драбинястий повіз немилосердно тряс, перескакуючи
ямки в ямку.

Невдовзі надворі одноманітно залопотів дощ, хлило на сон.
Несподівано за поворотом дороги, перед горбками нас зупинили два
міліціонери і почали перевіряти документи. Я показав свої переселенські
палери і старався триматися на певній відстані від міліціонерів,
щоб першим вхопити зброю.

Не викликав недовір'я... Не спробували мене обшукати. Побачили мішок з мукою, не стали копатися в ньому, хоча помітки газдині
перекинули. Бже більше не дрімав на хурі, сон відбило аж до са-
мого Черча.

...Раннім ранком я поїхав до Станіслава. Для повної легаліза-
ції хати і для матеріального забезпечення мені потрібно було пра-
цювати. Медичні документи із Закопаного були в мене в порядку.
Випрацьована версія добре завчена. Я ще і ще раз повторював у па-
м'яті всі можливі ситуації при влаштуванні на роботу в облздоровідділі.
Хоча б не зустріти ніякого знайомого, бо колишні колеги-
студенти, зараз усяди на практиці.

Станіслав. Поправив обережно пістоль під ремнем штанів, при-
чесався, тихо змовив "Отче наш" і вийшов на станцію, щоб довідати-
ся, коли зможу повернутися назад.

На станції метушня, повно народу з клунками. На стінах - маса
інструкцій, розпоряджень, як обов'язковий атрибут, - портрет "вождя
всього людства", засиджений мухами.

Облздороввідділ. Хвилююся, беру себе в руки. Працівники всіх
рангів із паперами в руках, папками чи голоруч, ходять по коридо-
ру. У приймальній кімнаті завідуючого кадрами було кілька людей,
всі чекали своєї черги.

- Следуний...

- Я переселенець з Польщі, працював фельшером в Крижці, біля
Закопаного, - почав я. З-під окулянів глянув на мене вгледованим
акуратно поголений чиновник. Він сидів за великим старим дубовим
столом, який прикривали ручки, прес-папір, карафка з водою, а на
нім висіли два портрети: Леніна і Сталіна. Причому, портрет Сталіна
на був у крашій рамці, більший.

-Короче говоря, ты желаешь работать, - почав начальник. Він
набрал номер по телефону.

- Иван Маркович, - промовив у телефонну трубку за кадрами,
розберись с молодым человеком, он желает работать. Я к тебе его
направляю.

У сусідній кімнаті сиділо багато працівників, Іван Маркович

сидів у кутку біля вікна. Він чомно попросив мене сісти і почав переглядати папери, напевно, вперше бачив такі. Іван Маркович був місцевий, бо легко прочитав довідку вголос, а довідавшись, що я із Кринци, почав випитувати, в якому районі Кринци я жив, у якому стані знаходиться трамплін. Він там був колись. Але і я знав Кринци.

Не зовсім довіряючи документам, Іван Маркович рішив мене перевірити. Він почав питати, які предмети я вивчав на курсах польської медшколи. Для підкріплення сказаного мною попросив написати рецепт. Швидко я справився, та в другому рецепті зумисне зробив невеличку граматичну помилку. Фармакологію я знав і знав не гірше Івана Марковича, та всі знання студента-медика проявляти було небезпечно.

- Що ж, документи залишіть, напишіть заяву. Мені начебто камінь відліг. Я боявся одного, щоб не запитав мене, що-небудь за акушерство і гінекологію, їх я ще не вивчав.

Я радісно вискочив з приміщення обльдоровідділу і побачив, що біля мене стоїть якийсь неприємний сухорлявий мужчина в картузі. Він скривив рота, його розмазана гірка усмішка показувала на якогось чужого, приїжджого. Запхавши руки в кишені, незнайомець прищурился і так маленькі свої очі і став приставати до мене.

- Почему здесь все говорят по-бендеровски?

- По-українськи, - поправив я.

- Всеравно здесь все бендеровци.

Щоб не встрягати в розмову, яка могла бу цю хвилину тільки довести до зла, я швидко, без відповіді залишив нечемного співрозмовника чи провокатора і побіг у крамницю.

Цілу ніч добирався поїздом додому. Зустріли мене радісно. Провідник подав мені руку:

- У хаті ви мужчина, тому за її долю несете відповідальність. Успіху вам.

З гордість вислухав я ці слова. Невидима сила вселилась - адже я, в перше чергу, несу відповідальність за хату, значить, мушу бути сильним.

Провідник розпитав про все, що говорили під час прийому на роботу, про мої враження.

- А чи справитесь з роботою фельшера на селі? - спитав провідник.

- Так, тільки нічого не знаю з акушерства.

- А в Марійці, певно, прийдеться вам приймати пологи, - похитав головою провідник. У той час це була для мене найважливіша проблема.

Ввечері Зенко і Левко пішли на завдання. Несподіванно я залишився один в охороні провідника. Я не був підготовлений до того.

Як велика довір'я мені випало. Чи зумію його виправдити? Якась невимовна гордість опанувала мене. Та досить швидко я заспокоївся. Мені потрібно було продумати всі охорону і небезпеку хати. Дрібничок поза увагою бути не могло. Так трапилося, що перше моє випробування рішучості і сміливості сталося незабаром. Усього через два дні після відходу Зенка і Левка серед ночі несподіванно почувся шелест кукурузиння, перед вікном - знайомий голос сусідки - вчительки:

- Відчиніть, за мною женуться, мене вб'ють!

Ситуація страшна і небезпечна. Життя нас навчало прокидатися і вступати в дію негайно. Секунди вирішують долю. Провідник в одну мить став біля вікна з автоматом і гранатами в третій кімнаті, а в другій наказав зайняти охорону біля вікна мені. Я відчинив вікно. Жіноче тіло в ночній сорочці перевалило через вікно і впало додо-лу.

- Мовчіть, що я сюди забігла! - кричить прелякана сусідка Марія.

Холодний потік нічного повітря вдерся в хату. Надворі місячна ніч, все видно, як вдень. Моряк рветься на ланцюгу і бреше. У кукурудзі вже чути гамінь, чоловічої лайки і брязкіт автоматів.

Я з відбеспеченим пістолетом стою збоку вікна на столі - дві гранати. Біля мене Маня з Марійкою, також з пістолями.

- Откройте сейчас же! - почувся крик з двору.

Хвилину мовчання. Під вікном я побачив п'ятьох мужиків у цивільному з автоматами. Зрозуміло, це "стрибки"¹⁹ або група із "сталінської мітли", яка діяла по селам.

У переговори вступила Маня:

- Що ви хочете, тут жінки з дитиною, нікого впускати не будемо.

- Мы сейчас вывалим ваше окно, бендеровская сволочь, и покажем вам.

Розмова через закрите вікно продовжувалася. Я взяв в руки гранату і з напругою слідкував за кожним рухом посіпак.

- Та скажіть, щоб відчинили вікно і віддали дівку, яка тут сховалася, - сказав один із озброєних по-українськи. Певно місцевий "стрибок". Ми відразу зрозуміли - це "стрибки" шукають пригоди з дівчатами. Тут мати не розгубилася, вхопила Дзвінку з візочка. Почався крик дитини. Марійка залементувала:

- НКВД, голова сільради! На нас напали бандити - бендерівці! Рятуйте нас!

Крик дитини, лемент Марійки і матері створили великий ефект. "Стрибки" зупинили свій "воєж" і відійшли.

Ось така несподівана пригода могла дорого коштувати. Провідник дав високу оцінку нашій поведінці і тактиці.

Після всіх нічних подій ми довідалися, що це на підпитку "стрибки" пішли гуляти до вчительки Веслоцької, де були дві дівчини Марія і Надя. Марія рятуючись, уткнула до нас і привела за собою пасіпак.

Після того, як я перелякану Марію в розірваній сорочці відпровадив додому, а наш Моряк перестав брехати, із хати вийшов Цьопця і тремтячим голосом розповів, як він переживав і боявся. Найбільш спокійним і врівноваженим був провідник. Вранці він сказав:

- Найкраще справилася зі своїм завданням Дзвінка. Як би не вона, невідомо, що вчинили б "стрибки"

... День двадцять першого вересня наближався. Ніхто не передчував катастрофи, хоча ми були завжди готові до всього.

Кожного дня наполегливо працювали провідник і Маня, а ми з Марійкою читали статті, вивчали англійську мову, але це - у вільні хвилини, яких було небагато. Незабаром я мав отримати зі Львова медичну літературу.

Свято Матері Божої... Гарний осінній ранок двадцять першого вересня 1947 року. Маня швидко поснідала і сказала, що повернеться після обіду. Перевірила пістоль, який вона носила на поясі спереду під спідницею, і вийшла.

Я не знаю, чи в нас був неспокій, тільки пам'ятаю, що провідник був якийсь інакший в цей день. Десять поділася його усмішка, він весь час ходив по кімнаті.

Після обіду з Ходорова повернулася дружина Цьопця і сказала, що вранці вбили на станції якусь жінку і що там багато війська.

- Маня пішла на зустріч у Ходорів до Феніка, - сказав провідник і сів у крісло.

У хаті всі замовкли, навіть Дзвінка мовчки сиділа на ліжку. Терміново пішла в розвідку Марійка. А ввечері вона принесла тяжку звістку...

Маня йшла із звязковою, двоє у цивільному захопили її за руки ззаду і так повели її в будинок НКВД. При вході в браму їй відпустили руки. У цю мить вона вихопила пістоль і вистрілила по охоронцях. Вона втікала, за нею гналися, стріляли. Вбили її на станції. У Мані компроментуючих документів на хату не було, тому загрози швидкого "впадення" її не виникало.

Провідник всеодно повинен негайно залишити хату. До ночі залишилося небагато. Він швидко зібрав необхідні речі. Тепер мені одному доведеться іти в його охороні. Невимовний смуток панував у хаті. Її вже немає в нашій сім'ї. Не стало головного провідника УЧХ. Український народ втратив здібного організатора, революціонера, мужнього і талановитого борця за волю України.

- Так умирає українська жінка, - мовив провідник після довгого

мовчання.

Він за ці кілька годин змінився. Почорнів, здається, більше всіх пережив і часто перевіряв свій пістоль. Дав усім розпорядження. Говорив спокійно, подивився по хаті:

- Дзвінко, йди до мене, обніми і поцілуй...

Запанувала тяжка хвилина, ми знали - провідник не доповів два слова. Дзвінка ніби відчувши ці недомовлені слова, підповзла до провідника. Він взяв її на руки, обняв і поцілував. Плакала Марійка, плакала її мати. Ми розуміли, що це може бути востаннє.

Біля вікна провідник ще раз глянув на хату:

- Усі особисті речі Мані передайте у Львів. Будьте обережні, виконуйте розпорядження.

За нами тільки зашелестіло листя кукурудзи. Ми обережно зішли до ставу і глибоко в очереті просиділи до повної темноти. Провідник весь час щось думав, а потім звернувся пошепки до мене:

- Вірно сказано: воля купується кров'ю, а добувається смертю. Під слабким сяйвом місяця ми побачили, як на стежку вийшов якийсь чоловік з пальною в руках, постояв деякий час, виглядаючи когось, а потім піз серед верб...

Я йшов попереду провідника. Зброя відбезпечена. Окрім пістолі, в мене ще й граната. По дорозі, не зважаючи на ніч, зустрічалося чимало людей.

- Слава Україні! У вас білшовики є? - питає провідник.

- Героям слава! Вже два дні не було, - відповідали незнайомі.

Аж дивно, всі відповідають, не бояться. Одна жінка на запитання провідника відповіла,

- Ідіть спокійно. Собаки не гавкають, значить чужих немає, вони тільки на ворогів брешуть.

Ми йшли обережно, прислухались до кожного переку, не зважаючи на ніч, провідник орієнтувався в темноті прекрасно. При підході до лісу провідник зупинився, деякий час ми пролежали під корчем, потім увійшли в темряву лісу. Я нічого не бачив. Провідник йшов першим, легко знаходячи стежки. Деяк через годину - півтори наших мандрівок ми зайшли ще в густіші зарості, через які потрібно було продератися. Тут провідник сказав мені зачекати, а сам відійшов на декілька хвилин. Я зрозумів, що ми були біля бункеру. Невдовзі почув:

- Друже провіднику, після облави ніхто не впав, арештували тільки Оленку.

- Чи від 326-го не було пошти? - запитав провідник.

- Завтра буде Чорний, - почувся у відповідь хрипливий голос.

Ніхто з боївки не запитав, чому провідник з'явився вночі, чому без постійної охорони.

Провідник взяв мене за плече, ми відійшли на декілька кроків

- Друге Богдане, ми щойно понесли велику втрату, хоча добре відоміємо, що втрати неминучі, мусимо боротися до кінця-це нашаповідь. Маня була однією із тих, хто висловив Вам повне довір'я тому, не зважаючи на Ваш арешт Ви знову в УПА. Нічого більше Вам бажаю. Бережіть честь УПА і України!

Я не міг нічого відповісти, хотів виструнчатися, та провідник не затримав і додав:

- Хату, мабуть, будемо ліквідувати, чекайте розпорядження. Не зважаючи на втому, я був у якомусь піднесенні, готовий був у щомілину на будь-яке доручення. Навіть не звернув уваги, що надворі почало світати.

Настала хвилина прощання. Ми потиснули один одному руки. Тоді не здогадувався, що це остання наша зустріч і останнє наше прощання...

Я йшов з лісу в напрямку дороги. Близько одинадцятої години я був на залізничній станції в Рогатині. До відходу поїзда на Хорів залишилося біля двох годин. Надворі тепла осіння днина, тільки паровозний гудок час від часу пронизує тишу і спокій завмиряючої природи.

Зачарований цим спокоєм я розслабився, відійшов недалеко на орбок, там присів. Не зчувся, як задрімав, а згодом і приліг на захучу траву.

В книге КТБ

документы

формы

Не знаю скільки я проспав, але раптом не у сні, а наяву виросли переді мною два міліціонери з пістолями в руках. Спритомнів відразу.

- Покажи свої документи, куди едешь?

На вимогу офіцерів міліції став спокійно показувати документи. Побачивши "смирного хлопця", вони поховали пістоля в кобури і почали перевіряти мої документи.

- Как фамилия? - запитав капітан.

- Богдан Томівчак, - поволі відповів я.

- Когда приехал из Польши?

Та капітан, недочекавшись моєї відповіді, вирішив обшукати мене і захапав руку за пазуху. Реакція моментальна - ребром руки добряче вдарив капітанську шию. Тікаючи, вихопив пістоль і дав два вистріли по напасниках. Після другого вистрілу відчув, що мій пістоль заіло. Так, тримаючи його в руці, я встиг оглянутися. Обидва посіпаки лежали на землі і стріляли по мені. Я відчув тоді невелике поранення руки, але це мені не заважало. Тікаючи вдовж залізничного насипу, скинув куртку, щоб легше бігти. Через деякий час я сповільнив біг, економлячи сили - до рогатинського лісу залишалося близько десяти кілометрів. Відстань не лякала мене, адже це була моя спортивна дистанція. Я знав, що машиною не зможуть наздогнати мене по польовій дорозі, а коня напоготові немає.

Тільки минув я світофор, як побачив, під ногами у мене щось туркнуло, ніби камінчик, кинутий в пилітку. Я не розумів тоді, що це по мені стріляли із гвинтівки. За короткий час ліва рука беззвучно впала. Другою рукою вхопив поранену руку в надії добігти так до лісу. Втеча або смерть... Небагато пробіг, а відчув, як в грудях мені фуркоче. Вже не біжу, а йду. "Чому не тікаю, чому ніхто не доганяє?"...

Далі вже не йду, а повзу. Все одно я втечу. Підповз під залізничний насип. Пересуватися більше не можу. Ноги, руки чомусь наче з вати і весь світ розпливається, так тепло стає...

Ні, я все - таки при свідомості. Я мушу виконати свій обов'язок... Живим у руки мене не візьмуть. Прикладаю пістоля до скроні... Зарез натисну курок...

Перед очима, як у калейдоскопі, з паленою швидкістю проходить усе моє життя: дитинство, юність, перша любов, підпілля, обов'язок...

Повстанець живим у руки не здається...

Ні, це не забуття. В останню хвилину життя людина знаходиться в якомусь нелюдському стані, це може зрозуміти лише той, хто пережив такі хвилини...

Ні, мені не жити в неволі, живим не взяти. Я син поневоленої України. Рідні мене зрозуміють, я інакше вчинити не можу, мене та-

кого знають.

Чому не доганяють? А може загубили?... А стрічки спорадів упливають і пливають, а життя таке прекрасне, а біля скроні - пістоль...

Та раптом деось близько чую голоси:

- Он здесь. Обходи!

- Продайте батьки, сестричко, друзі, продай Україно, я зрадив тебе і змираю героєм... Натискаю на курок... Чому я живий? Це і це раз - я живий... У магазинку ще чотири кулі.

Раптом я пригадав: ще біля станції пістоль заїло. А може натиснув на курок? Іронія долі? А може ще раз...

- Руки вверх (груба лайка). Брось оружие!

Добий, легше буде... Благаю, добий, адже я не ображувь... Скільки їх кругом мене! А підійти бояться.

- Я его добью, капитан!

- Он нам живой нужен, лейтенант!

Які страшні очі в ката, яка яскраво-кривава зірка на кашкеті. А може, я ще раз спробую? Чому ж не спрацьовує курок, де мої гранати?

Нагло важкий удар по руці позаду мене. Випав пістоль. Скрутили руки ременем. Більше зброї в мене не було.

Чому ж мене так легко беруть? Капітан і лейтенант перед мною.

За ноги потягнули на дорогу. Шойн, тоді побачив, що мої штани і сорочка в крові. Та болу ніякого, окрім страшної гіркоти і досади. Невже я так легко злявся? Чому доля так розпорядилася мною? Чому я не загинув, як герой? Адже ж я не винен, що ліва рука безвладно обвисла, а пістоль заїло.

На дорозі з'явилася драбиняста хура із жінкою - фірманичем. Короткий наказ. Розвернули хуру, мене кинули туди, головою до фірманича. Самі вбивці - капітан з крісом, лейтенант з пістолем у руці, решта, хто були з ними, на деякій відстані від возу рушили в путь зі своєю "жертвою" в місто.

Коли "опікуні" трохи відстали від хури, слідкуючи за можливим нападом на них зі сторони, я пошепки звернувся до фірманича, так, щоб вона почула:

- Благаю вас в ім'я ваших дітей, в ім'я всіх св'ятих, дайте негайно знати в Княгиничі, там люди пропадуть. (Адже в мене забрали документи на хату, там адреса.) Тільки негайно, тільки зараз, врятуйте від загибелі!

Навіть не рушилася, навіть головою не хитнула жінка на хурі.

- Ще раз прошу в ім'я України: не дайте загинути людям, не зробіть зради!

Жодного знаку.

- Благаю вас, закликаю...

Більше нічого не пам'ятаю, забуття...

Мені здавалося, що втрачаю свідомість. Голова - наче свинцем налита. Щось блиснуло перед очима якісь зловісні хижі постаті з'явилися, які наступали на мене, ясне небо, потім пожерище...

Я на якомусь подвір'ї. Вештаються біля мене військові і цивільні. У рот заглядають, на тілі рубці якісь шукать. Я роздягнений, з кишени все витрусили.

Ох, скільки їх приходило "провідувати" мене, підходили, просили, вимагали говорити.

- Кто ты, как твоя фамилия? Откуда ты приехал!

Я вдавав, що не можу говорити, що я в стані шоку.

На "джипі" під'їхав якийсь начальник, усі виструнчилися. Та він, не звертаючи уваги на присутніх, відразу чемно звернувся до мене:

- Ми тобі допоможемо, тебе врятуємо, - почав він ламаною українською мовою.

Потім до всіх присутніх криком:

- Почему он здесь? Поднимите его с земли, срочно вызовите врача!

Тут підкочив до начальника уже знайомий капітан і став гордитися своїми "успіхами":

- Этот бандит убежал, я отобрал винтовку у сторожа цистерны со спиртом, тот не хотел отдавать, я его чуть не убил за это. Я снайпер, моя пуля попала в этого бандита.

Він ще багато говорив і під кінець я почув фразу:

- Начальник отдела Кравченко.

Як прикро стало, що цим убивцею виявився: "-енко", а не "ов".

Ой, Боже, скільки таких земляків, братів ходять яничарами!

Більше із земляком - капітаном Кравченком я не зустрічався. Цікаво, чи він нині ще живе. Якщо живе, чи мучить його сумління, чи пробудилась у нього совість, чи спокутує свої злочини?

Усі хочуть говорити зі мною, кожен хоче щось першим довідатися. А години пливають так повільно. Мені потрібно хоча б одну добу витримати - помовчати. Хоч би ця жінка передала в Княгиничі...

Прийшов лікар, молодий єврей (потім довідався, що це був студент 3-го курсу Станіславського медінституту), в супроводі ще двох цивільних.

- Я сейчас узнаю, может ли этот бандит говорить. Если он издаст звук - значит притворяется, - запевнив колега з медінституту. Він взяв невеличкий тонкий патик і хотів запхати мені в горло. Після першої невдалої спроби встромити між зуби якусь тріску і знову взявся за своє ремесло.

Боже, дай сили витримати, не застогнати...

"Доктор" нахилився наді мною і наполегливо став пхати палець в горло. Пам'ятаю донині цю нахабну морду із садистською усмішкою... Та в цю хвилину ласка Божа прийшла. У мене з'явився сильний блювотний рефлекс. Мій мучитель не встиг відкочити і я "фонтаном" оббливав його усміхнену фізіюномію. Відрадно стало. Більше подібних спроб студент Станіславського медінституту не проводив.

Перші випробування я витримав і це дало мені якусь невідому силу.

Мої "добродії" перекинули мене на плащ-палатку і віднесли в підвал будинку. Тут один із наглядачів це раз вивернув кишені і в рубці знайшов ампулу з ціаністим калієм.

Я лежав на цементовій долівці під опікою двох червонопалонників. Жар збільшувався, а мухи роями сиділи на скривавленому тілі, мабуть, злетілися на пир з цілої округи.

Провідують мене вже менше, але кожен питає наглядача, чи не почав говорити.

Час спливає поволі. Надворі починає заходити сонце і останні його промені прокладаються крізь вузьке заграбоване віконце. Пам'ять прояснюється і, здається, вже можу проаналізувати все за останній день.

А мухи не дають спокою. Великими зграями обліпили все тіло. Не маю сили навіть правою рукою їх зігнати. Рана фуркоче. Дуже хочеться пити. Жестом показав наглядачеві. Той зрозумів і набрав води в котелок, у якому був бензин чи нафта і влив мені в рот і за ший.

- Тепер поджечь его, - сказав напарнику і почав весело сміятися.

Пришов ще один офіцер, дав мені олівець, щоб я написав своє прізвище і адресу. Тримати олівець у руці немає сили.

Думки одні: чи з хати вже втекли, щоб не бути причиною впадення людей, щоб тільки я один ішов по справі, все одно втечу або загину.

Піді мною - калюжа крові, дихаю часто, посилюється кровохаркання. Тепер пройно правою рукою обмацую тіло, хочу знайти рану, куди вийшла куля. Пальці прилипають до згустків крові, відчуваю біль під ключицею і як притискаю пальцями рану перестає фуркотіти. Значить там куля вийшла, а де ввійшла?

Температура піднімається. Розумію - це неполадки в легенях крововилив у плевру. А може це приведе до загибелі?

І це "гості" приходять. Деякі заповняють, що знають мене все про мене, необхідно тільки моє підтвердження.

Скільки їх тут, в Рогатині? Невже їм нічого робити? Невже нічого більше не залишилося, як стати ловцями людей, продавати свою душу, здобувати професію ката?

Ніч. Зміна наглядачів.

Цікаво, чи знає колишній власник дому, якої "честі" удостоївся його будинок?

Тут, у підвалі, є водопровід, раковина, великий дубовий стіл, на якому сидить і дрімє наглядач, а на столі - мій ремінь, ампула з ціаністим калієм. Невже ж ніхто не звернув на неї уваги?... Далі - ще дві камери, зроблені з підвалу і в них - двоє ув'язнених. Чую їх голоси, та хто вони, так і не зрозумів.

Став приглядатися до наглядача, який сидів на столі. На перший погляд - людина, та очі в нього нелюдські, якісь страшні, як у звіра. А цікаво, чи душа в ката є?

Треба все обдумати. На другий день під вечір почну говорити, все одно в хаті вже нікого немає і навіть якщо не сповістили про мене, зрозуміло - я впаю... А що, як уже арештовані? А може прийняли ціаністий калій?... Треба бути твердим і впевнено говорити, треба вірити і постійно повторювати одне і те саме, що придумав, як колись говорив мій татко на польських слідствах.

Боже, дай сили витримати! Дай, Боже, не заломитися, бути хитрим від них усіх. Треба очікувати провакації, тільки не впасти духом.

Для того, щоб мене менше мучили, буду далі грати роль закинутого з Польщі. Тут на Рогатинщині, я добре законспірований. Сексотти мене не знають. Та поки мене розкопають - втечу.

Найбільше підходить така легенда: буду прикидатися, що приїхав із Закопаного сюди на зв'язок, тут знаю і маю декілька "мертвих точок"²⁰, де повинен би зустрітися із зв'язковими через певний час.

Для того, щоб створити надійну легенду, я став ²⁰придумувати образи про моє дитинство, батьків, сестричку. Точно в уяві старався створити образ хати, нашої сім'ї. Татко працював на залізниці, мати кравчиною, сестричка Ірця ходила до школи. Я закінчив шість класів і медичні курси, потім працював, продавав газети, обслуговував спортсменів. В організацію мене втянули в Закопаному. Спочатку давали читати багато літератури, потім поволі давали завдання, так увійшов в довір'я. Хто був мій зверхник, де я проходив вишкіл. Два місяці тому назад перейшов кордон по зв'язку.

Усі дрібниці, включаючи місцеві звичаї, сімейні відносини, науку в школі, участь в організації, я детально обдумав і по декілька разів повторював, повіривши, що так і було, а все інше з мого життя викинув. Мою версію не так просто і не так швидко можна було перевірити.

Сильний головний біль і висока температура не дають думати. Кровохаркання посилюється. Узесь час стараюся притискати ~~шматки~~ шматки тканини на місці рани, легше стає дихати, не так фіроче.

Вранці повітря перестало грати і клекотіти в рані, вона затромбувалася.

Після обіду в будівку НКВД стала "радість" - я почав говорити. Попелки, декілька слів, усе точно, як завчив. Багато позліталося "круків" і кожен з якимось запитанням. Перевагу серед них мав сивий, низького росту майор. Мені здавалося, що він трохи вірив у мої версії.

Я говорив поволі, ніби більше кількох слів виговорити не міг.

- У кого ты был в Рогатине? С кем встречался, кого знаешь из местных бандитов?

Багато відразу хочуть знати. Почекайте, не поспішайте.

Мені татко казав, що потрібно з ними бути надзвичайно уважними. Від слідчого можна довідатися: що, від кого, про кого він вже знає і чого добивається.

- Кого знаешь из них?

Мені показували кілька знімків. На одному з них я впізнав Кульку, - Зенка.

- Не зустрічався, - поволі відповів я.

Відразу запанувала ввічливість, турбота, навіть дехто почав говорити зі мною ламаною українською мовою:

- Може, воды хочешь?

Мені дали свіжої води вже із горнятка, а майор наказав:

- Немедленно перенесите его в камеру, он здесь простынет на цементе.

Тут я використав "погрозливання" до мене. У той час, коли вартовий залишався один, я попросив, щоб він дав мені порошок від головного болю, який вчора відібрали й лежав на столі біля ременя. Доля усміхнулася. Наглядач, який ще недавно знущався, легковажно віддав мені ціаністий калій. Він знаходився в маленькій, вузькій пляшечці, подібній до ампули з тонкого скла, яка закривалася металевим ковпачком.

Той самий кат, що поїв мене в перший день водою з бензином, ще з помічником, акуратно перенесли мене в камеру, яка знаходилася за декілька метрів від того місця, де я недавно лежав.

Одні суцільні нари і на них- якийсь обірваний жіночий плащ. Камера без вікон. Під дротяним куполом горить лампочка. Примітивна дерев'яна параша...

І знову ніч, уже друга... У хвилини світлої пам'яті я далі обдумую всю легенду мого минулого, стараюся не пропускати жодної дрібниці. Від моєї вдалої гри на слідстві залежить моє майбутнє. Чому мене не питають про Княгиничі? Невже їх не цікавить найголовніше? А може, там всі загинули?

Навпроти в сусідній камері знаходиться якийсь зарослий мужчина. По його бороді можна сказати, що сидить він вже 2-3 тижні. Він

Місце поранення. Біля залізничного полотна, недалеко від станції Рогатин. (1991р. фото автора.)

Колишній будинок НКВД в Рогатині.
(1991р. фото автора.)

часто курить. Як приємно нюхати запах махорки! Вперше в житті відчув бажання запалити. А звідки в нього махорка? На спробу поговорити з ним, дістав погрозу.

На третій день мого перебування в Рогатині, в неділю вранці, до мене приїхав хірург із Станіслава зробити операцію - зашити пневмоторакс. Про таку необхідність висловився ще той медик-жидок, що мене "консультував" на подвір'ї.

На середину вартівні, де я лежав два дні тому, витягли стіл, на якому повинна проходити операція. Перед цим хірург розбинтував рану. У бинті він побачив воші, наказав медсестрі бути обережною, і став перевіряти рану. Вона була затромбована. Лікар оглянув вхід і вихід кулі, сказав:

- Маєте щастя, куля пройшла не більше одного сантиметра над серцем.

І знову я згадав, що народився в "сорочці".

- Операція не потрібна, необхідно тільки лікувати гемоторакс, - мовив на сам-кінець лікар.

Більше ніхто не робив мені перев'язок в Рогатині. Я їх робив сам, знаючи, що слина є бактерицидною, я ротом висмоктував тампони з гноєм і прикладав до рани.

Мій слідчий був доброю людиною, і на моє прохання приніс 20 грамів сульфідину, бо температура була високою впродовж двох тижнів.

Важко буде зрозуміти таке читачеві, але це була дійсність...

Рана заживала гарно, і великий гемоторакс розсмоктався.

Нещодавно їздив у Рогатин, знайшов станцію, біля неї той горбок, на якому задрімав, де схопили мене енкаведисти. На польовій дорозі, по якій тікав, тепер збудований невеликий асфальтовий завод. Знайшов місце, де був поранений, і той будинок НКВД, і подвір'я біля залізничного переїзду, де проходили перші допити. У тому будинку тепер є міські установи. Цікаво, чи знають люди, які там працюють, скільки крові політв'язнів пролито під цим дахом.

... Місяць допитів, досить гуманних, минув. Мене відправили в Станіслав.

22.10.1947р. Високі залізні ворота із колючим дротом вгорі відчинилися, і ми, 15 в'язнів, разом із чотирма автоматниками на відкритій машині, в кузові, в'їхали на велике подвір'я Станіславської в'язниці.

Ми продовжували сидіти один одному між ногами, "гусяком". Автоматники зіскочили і почали нести охорону машини. Через одну-дві години прийшов наказ зходити з машини і йти за начальником.

Покірно, а елементи покори вже почали вироблятися, ми пішли у великий будинок, двері за нами одразу зачинилися.

Першим перевірили мене. Почали з анкетних даних, потім почали лукати на тілі татуювання, рубці. Через деякий час прийшов ще один чиновник, приніс кілька фотографій, але люди, зображені на них, явно не були подібні до мене.

Через довгий коридор нас повели в лазню. У предбаннику нам обстригли все волосся, яке тільки знайшлося на тілі. Цю процедуру проводили два дужі мужики, по татуюванні на руках і безликій поведінці я зрозумів, що це ^{К'ї и М'їналь'їк'ї} Своєю місією вони виконували з насолодою, підкріплюючи кількаповерховим матом. Причому склалося враження, що вони не стригли волосся, а рвали його тим дужче, чим дужче стогнав в'язень.

Та один епізод з першого мого знайомства з тюрмою запам'ятав мені найбільше. В'язні, з якими приїхав, знали, що я один серед них повстанець, поранений. Після лазні всі стали витиратися хто рушником, хто ганчіркою. Я стояв розгублений. В мене не було, чим витертися, ніхто мені не позичив. Я ще не знав тоді, що можна й мокрим зодягатися. Боляче стало. Невже ж кругом чужі люди?

Зараз після лазні мене одного повів розводящий. Ми зупинилися перед загратованими дверима коридору першого поверху. Їх відчинив вже другий наглядач, який впустив нас, закрив за нами двері і пішов слідом. Ми йшли довгим коридором без жодного вікна, освітленим електричним світлом. З обох боків рясніли чорні, ковані залізом двері, на них було по два великі засуви і по два запори. У верхній частині дверей, "очко" (потім довідався, що його називають "вовчок"), закриті якимось гумовим вічком, нижче - "кормушка", люда якої відкривалася всередину коридора. Кормушка невелика, та голову через неї пропхати можна.

Ми зупинилися перед камерою № 25. Зі скрипом, цим характерним звуком, наглядач відчинив двері, і я зайшов у середину.

Це була досить велика камера, а два невеличкі віконця з "нап'ордниками" знаходилися високо над підлогою, тому потік смердючого повітря відразу наповнив мої груди, і здавалося, що довго тут витримаю. Під стіною зліва стояла велика відкрита "параша".

Камера була заповнена людьми різного віку, але всі вони були такі між собою: бліді зарослі обличчя, стрижені голови, всі сиділи на підлозі на своїх невеличких клунках чи біля них, усі мовчаз-

Блатний "Цар" (це кличка Грішки Орлова, як потім дізнався), старшим камери. Він показав мені місце справа від вовчка, недалеко від трьох його напарників: Грішки, Клика, Дана.

Я привітався, але ніхто не підійшов до мене. Мабуть, боялися мною спілкуватися. Деяке зацікавлення виявив тільки блатний

- Ты кто, бендера? Почему грудь забинтована?

Однак, побачивши, що я без "сидора"²², його зацікавлення пропало. Він далі продовжував грати в карти з напарниками.

У цій загальній камері, oprіч мене, політв'язнів не було.

Ще не встиг я добре розглянутися, як несподіванно відчинилася кормушка, а в ній знайома фізіономія наглядача:

- На букву "Т" !

Підійшло двоє старших людей.

- Нет, кто еще? Что нет больше на "Т"?

Я підійшов:

- Томівчак.

- Получай посылку!

Мене немов кип'ятком облило. Щойно привезли... це ж мій провал! Боже, що ж буде?

- Как твое имя?

- Мої співкамерники-блатні вже стояли біля мене.

- Нет, не ты! - зі злістю затріснув ляду кормушки наглядач.

Я встояти не міг, - ноги підкосилися...

Потім я зрозумів, що тут у камері під слідством були майже всі "битовичи", тому передачі діставали часто.

На обід принесли "баланду". Бачив всі в'язні стали підходити до кормушки. Цар слідкував, щоб ніхто, крім блатних, не діставав два рази їжі. Мені великодушно видали алюмінієвий, без ручки котелок, і туди влили черпак тюремної баланди.

Не буду згадувати, чи смакувала вона мені, бо таку категорію визначення я забув на довгий час. Я швидко випив свою кашку і став далі приглядатися, знайомитися з дійсністю.

Після відбою поклав під голову котелок і так, скулившись, ліг спати. Невдовзі мене розбудив крик якогось молодого в'язня. Один із моїх сусідів-блатних забирав у нього сухарі. Так ніхто і не заступився за потерпілого.

На другий день мого перебування в Станіславі я став почувати себе зрілим в'язнем. Вранці я ходив разом з усіма на оправку. Там побачив, як залишалися під раковиною записки, а взамін брали інші. Почув, як перестукуються з іншими камерами азбукою Морзе. Переважно більшість в'язнів у камері становили селяни, які сиділи за незначу контингенту. Та керував камерним життям блатний світ. Із першого знайомства з ними запам'яталася одна пісня, яку потім не один раз чув. Блатні виконували її з якимось надзвичайним почуттям, тужою:

Централка, все ночи полние огня,

Централка, зачем стубила ти меня?

Централка, я твой бессменний арестант,

Пропала молодость, талант в стенах твоих...

Верховодив у камері блатний Цар. Він мав двадцять-двадцять

П'ять років, говорив російською мовою. Біля нього "шістьорками"²³ крутилися ще троє блатних. увесь день вони грали в карти, голосно перекликалися. Блатного жаргону я тоді ще не розумів, та соковитий табірний мат переважав у їх мові.

Знайомство із слідчим 24.10.1947р. Пізно ввечері мене вперше викликали до слідчого. Відкривається кормушка і черговий закликав:

- На букву "Т" !

Черга прийшла до мене.

Чомусь перший виклик в тюрмі, відкривання залізних засувів на дверях, перший допит справили на мене незабутнє враження.

- Руки назад, марш вперед! - пролунала "ніжна" команда.

Пройшовши через подвір'я, коридор, ми зупинилися перед кімнатою № 36. Серце, здається, на декілька секунд спинилось...

І от вже слідчий показав на табуретку, прикуту до підлоги.

Мій слідчий, старший лейтенант (прізвища не знаю) виявився при нашій зустрічі "культурною" людиною. Привітався, навіть спробував кілька слів сказати по-українськи. Поспівчував, що я такий молодий, а вже інвалід, пообіцяв допомогти через лікарів ампутувати мою руку, щоб не заважала мені, щоб я не носив її на прив'язі. Він також обіцяв повідомити моїх родичів, які живуть в Польщі, що я живий і нахожусь в Станіславі.

Перше знайомство, яке тривало декілька годин, закінчилося. Після цього мій "доброзичливий" слідчий почав цікавитися моїм життям. Він дуже жалів, що мені в Польщі не дали вчитися, що я такий молодий, такий бідний, нещасний, здається, "добріший" рідного батька був. Він навіть обіцяв, що мені допоможе, якщо я довірюся йому, закликав покаятися і у всьому признатися. Продовжуючи свою "батьківську" розмову, слідчий запевняв мене, що необхідно негайно порвати з бандитським світом, який завів мене на манівці, і розказати, з ким я і де знався та де вони тепер, бо інакше... бо інакше мене ждуть страшні табори, а найважливіше - я так чи інакше, все розкажу, бо тут ще таких не було, щоб не говорили, але тоді я втрачу всі "ласки", які готові надати мені органи і передусім він, бо по натурі є доброю людиною і не одному зробив багато добра.

Після такої об'ємної інформації, яку він видав у своїй промові, мій слідчий почав задавати одне за другим питання. Спочатку вони були загальними: кого знаю, з ким зустрічався, де живуть, хоча б одного для початку...

Наша розмова набирала чимраз гострішого, вимогливішого характеру. На превеликий жаль, я нікого з "бандитів" не знав, бо сам недавно "закінутий з Польщі".

Під кінець першого допиту слідчому набридло зображати "культурну" людину. Він почав помітно нервуватися і перейшов на звичну йому російську мову. Наша розмова тягнулася близько 4-5 го-

дин. Я старався відповідати короткими фразами і запам'ятовувати кожне своє слово, щоб потім говорити строго одне і те ж.

Перед тим, як попрощатися, він порадив мені ще раз подумати над усім сказаним і якщо б я пригадав щось важливе, повинен негайно про це сповістити.

У загальній камері, куди мене повернули, панувала тишина. Від важкого повітря, настоящего на випарах кількох десятків людських тіл заморочилась голова. Переступаючи через оплячих, я знайшов своє місце.

Воно виявилось зайнятим блатними. Простояв я деякий час, не відважився їх рухати. Потім використав нагоду, коли один із них Клик повернувся, я присів і так, сидячи, проспав до ранку.

На другий день, приблизно в таку саме пору, мене знову викликали до слідчого, який мені так багато обіцяв, якщо... А до цього я в камері добре обдумав кожне слово і старався повірити в нього. Саме версію я склав так, щоб вона була непомітна і щоб важко було її перевірити.

Перше слово слідчого:

- С кем встречался? Думаешь ли стать человеком?

Я старався якомога довше вислуховувати його питання, які часто переходили в погрози, пам'ятаючи одне із головних правил в'язня: старайся говорити якнайменше, відповідати якомога короткими фразами. Мені потрібно було грати малоосвіченого парубка, який закінчив 6 класів польської школи і потрапив у національно-визвольний рух слабо підготовленим.

Та терпець мого слідчого увірвався, він, нарешті, викрикнув:

- Чего молчишь? Здесь у меня не молчат!

Поволі, як тільки міг, я почав розказувати мою легенду, створену ще в Рогатині. Назвав кілька "мертвих точок", де ніби мав зустрітися з представниками підпілля.

Не влаштувала моя відповідь слідчого. Оскільки із природи він був холерином, то розмова перейшла на високий тон, на відбірний соковитий мат. Я розумів: йому потрібний матеріал, факти для того, щоб звітувати про свою роботу.

У камері я пізнав кількох гарних селян, які, невдовзі довідавшись, що я підпіляка, підійшли до мене, похвастували сухарями та шматком сала. Так я став з ними спілкуватися. Вони, потіснившись, дали мені місце біля себе. Відрадініше стало. Значить, є ще люди, які не цураються. Селяни розказували про своє життя, про боротьбу УПА в районі, говорили тихенько, обережно. Один із них був із Коломиї, решта - з Черча і Косова. Вони сиділи за нещасту контингенту. З гордістю розказували про героїчні дії повстанців, про бої, які проводила УПА за останні два роки в них у терені, як вони одчайдушно перемагали загони НКВД. Розказували, що народ підтримує

повстанців, як більшовики намагаються провокаціями знеславити бійців за Волю. Приємно було їх слухати, ставало тепло. До нас підсів молодий сухорлявий чоловік, який весь час кашляв, справляв враження хоробливого, з рум'янцем, характерним для хворого на туберкульоз. Мої сусіди в присутності нього замовкли, Новий знайомий представився повстанцем і відразу почав випитувати мене, де я був, з ким зустрічався, які в мене є зв'язки. Це насторожило мене, ще раз переконався в тому, що потрібно бути обережним у будь-яку хвилину, при будь-яких обставинах.

Одного разу ввечері ми розмовляли з сусідом з Черча. Я довідався від нього, що він колишній голова "Просвіти" і має надію невдовзі вийти на волю, бо його дружина здала весь контингент. Я відкрився перед ним і попросив, щоб він дав знати батькам у Львові, що я живий.

Трохи більше місяця минуло від дня мого арешту, а скільки я пізнав уже людей! Одні в камері виструнчувались перед кожним начальником, зіскакували, як тільки грукнуть двері, чим старалися вгодити начальству. Інші діяли тільки відповідно інструкції, треті піднімалися явно із запізненням, з огидою і ненавистю в очах. Не обов'язково бути психологом, щоб сказати, хто був хто.

До баланди мені не потрібно було довго звикати. До неї я звик ще в німецькій тюрмі, в Долині. Мабуть, смак її при всіх владах однаковий.

... Не зрозуміло, чому цього разу мене привели до іншого кабінету.

- Товариш старший лейтенант, разрешите ввести?

І от я в кабінеті слідчого.

Він сидів за столом, впритул якого стояв ще один довгий стіл, накритий чистим картоном. На столі лежала папка, подібна на мою. Слідчий сидів, підперши двома руками свою важку від праці голову. На ньому була форма старшого лейтенанта з емблемами льотчика. Це мене не вражало, я знав з підпілля, що органи НКВД своїх відзнак "соромляться", конспірують. Він дивився мені в очі своїми злими, непривітними, червоними від бессоння, чи пияцтва, очима.

Відпустивши розводячого, слідчий вказав мені на табуретку з правого боку від дверей, назвав себе страшим лейтенантом Серовим і сказав, що тепер буде вести мою справу.

Нашу першу зустріч він почав з автобіографії. Швидко перевтілювався, надав привітного виразу обличчю, навіть спробував усміхнутися, коли запитав мене:

- Как твое здоровье? Не болит рука?

Я подякував йому за таке "ввічливе" ставлення. А він, окрилений своїм вмільним підходом до в'язня, продовжував:

- А зачем носить ее подвязанной? - повторив він пораду свого

попередника.

Після закінчення допиту мене не повели назад, в загальну камеру, де я сидів, а перевели в невеличку, в якій знаходився всього один старий в'язень. З ним ми майже не спілкувалися. Через кілька днів я довідався від нього, що він сектант, свідок Єгови, родом з Харкова.

Наступні ночі Серов змінив свою тактику допитів, він почав мене тероризувати. Вже п'яту ніч підряд через 10-15 хвилин після відбою:

- На букву "Т"!...

Піднімаюся... Ще раз перевірів свій ціаністий калій... Ще не час.

- Марш! - наказує розводячий.

По дорозі він уміло клацає пальцями, подає тюремний знак, що веде в'язня, щоб нікого не вели на зустріч.

І знову той самий кабінет, той самий Серов. Тільки сьогодні пахне шипром, а не димом викурених цигарок. Нині морда не та, що вчора: насуплений, пика червона, певно пив у день, а зараз голова болить.

- Ну что сегодня скажешь? Тебе осталось очень немного жить, подумай.

Господи, як вони вже всі огидли очими трафаретними питаннями та погрозами. Здається, усі слідчі однакові.

Хвилини минали, а я, здається, став таким спокійним. Та мій спокій зауважив Серов. Його пика стала багровіти від люті, він перейшов у рішучий наступ, пустив в рух весь репертуар лайливих слів панівної нації, захлинаючись від похабшини. Відрадно було тільки те, що в українській мові не знайшлося місця для таких сороміцьких слів.

- Долго еще будешь молчать, б.. сволочь? Не охота мне рук пачкать, благодари Бога, что сегодня день рождения моего сына!

Не вірить слідчий, що я закинтий з Польщі, що тут нікого не знаю. Він витягнув з шухляди нагана. Перебирає в руках, заглядає в барабан, дивиться в цівку...

- Ну как, будешь говорить? Из этого нагана не одного бандита пуля настигла. У меня времени нет.

Натиск посилюється. І тут видно справжнє лице чиновника - бандита, який нині справляє уродини свого сина. Він витягає кулі з нагану, чистить їх і знову закладає в барабан. З'являється хвилинка відчайдушності: кинутися на слідчого, може вдасться вихопити зброю, а якщо ні, то загину. Інакше не можна... Але ж у мене одна рука, а він дуже здоровий, думий, він не доб'є мене, тільки почнуться ще більші знущання.

Гра продовжується. Ще раз нагадує мені, що я дуже молодий, що

Мені ще б жити і жити.

— У тебе дівочка єсть?

— Ще немає.

— Столько дівочек, за тебе не одна пошла бы

і нову грається наганом, курок зводить. Ажме він заряджений. Весь час направляє цівку на мене.

Я розумію, зараз він грає мені на нервах, це одна із форм шантажу, хоча нічого не коштує вистрілити в мене, я до цього гото-

вий.

Наш діалог продовжувався не одну годину. За цей час у кабінет ніхто не заходив, тільки за стіною стогне Оксана. Це її вже другу ніч катує напарник Серова. Із викриків того ката я почув, окрім імені її ім'я, гарне ім'я Оксана, і її жакливі стогін.

— Последний раз спрашиваю, будешь говорить?

А цівка направлена мені межі очі, я бачу її отвір. Хвилини живуть... Нагло- тріск, гул і дим із цівки. Значить, він вистрелив в мене... Але ж я при свідомості! Невже людина не втрачає її в останні хвилини смерті?!... Та я сиджу, не падаю! Значить - я живий! Що чого здатні всесильні злочинці.

— Ну что, испугался? - Благодарю Бога, что у моего сына сегодня день рождения и я не хочу пацкать руки, - повторив сказане дідчий.

— Мои нерви на пределе, даю тебе еще несколько минут на обдумание.

Я нічого катюзі не відповів, тільки почув, що Оксана перестала кричати і за стіною запанувала тишина.

Цього раз Серов почистив наган, витягнув вистрелену гільзу.

— Ну мне сегодня некогда с тобой возиться. Буду кончать, хвастай. Иди в угол, повернись лицом к стене.

Тут я не підпорядкувався наказу. Повстанець смерті не боюся. Я йому сказав:

— Теперь стреляй, в честь своего сына, у якого нині уродини.

Та трапилося щось дивне: Серов опустив руку з наганом. Згадує про тих святих, великодушно, без всякої підготовки сказав:

— Сегодня дарю тебе жизнь. Иди, еще раз подумай!

— Это один шантаж у царстві сатани, у царстві садизму і сваволі.

— 1 листопада 1947-го року закінчився.

— Камери мене не повели. Не доходячи до кінця коридору, розупинив мене і за всіма правилами скомандував:

— Повернись к стенке!

— Я відчинив праворуч двері і заклацав рукою, не отримавши відповідей, показав, куди йти. Через декілька метрів ми стали пе-

— Я вийшов маленькими дверцятками з вовчками. Перші з них конвоїр запер і заляхав мене в приміщення, якого я ще не видів. Це був

маленький камінний ящик, приблизно 60 на 60 сантиметрів. Ні лавчи-
ни, ні табуретки, тільки лампа, прикрита сіткою, яка сильно гріє
в голову.

Не знаю, скільки простояв я в "персональному боксі". У голов-
гуло, хвилинами здавалося, що втрачаю свідомість від тієї страшно
лампи, ноги розпухли.

За мною прийшов розводячий, видав мені карцерний пайок
триста грамів хліба і перед самим отбоєм повів мене в камеру.

Щоста ніч інтенсивних допитів. тільки стукнули двері і крик-
нули "отбой", я вже лежав на підлозі і за хвилину спав. Та тут бу-
ло все точно розхраховано. Через кілька хвилин я знову опинився в
кабінеті слідчого.

Серов стояв біля столу, як дикун з Африки, обвішаний цияцька-
ми. На ньому - широкий ремінь з блискучою бляхою і зіркою на ній,
через праве і ліве плече - тонкі паски і ще якісь ремінці. На го-
лові кашкет, який закривав його очі і піку.

Я слухняно сів на надійно прикуту до підлоги табуретку, і то-
ді побачив дві глибокі, аж до цегли в стіні, ями наді мною. Зна-
чить не тільки мене так шантажує старший лейтенант.

Серов зняв кашкет, запалив цигарку. Нині він не витягав пап-
ки, не писав протоколу, адже його писання нічого не дає, немає в
ньому матеріалу.

- Ну как, все вспомнил?

- Я все скажу, до найменшої дрібниці.

- Ты что, думаешь органы водить за нос? Сегодня уже все приш-
ло о тебе. Мы все знаем. Кончились твои сказки!

Для підкріплення сказаного він витяг товстий пакет із п'ятьма
сургучними печатками. Пакет акуратно розрізаний, на ньому написано
по-польськи "Zakopane". Наче прикриваючи пакет переді мною, Серов
показав його край. Слідкуючи за виразом мого обличчя, почав витя-
гати із пакета друковані листи паперу.

Невже так швидко прийшла відповідь на мене? Невже вся гра
закінчена і мене знищать?... Та ні, пам'ятай: будь розумним, будь
хитрим, уважним, умій держати себе в руках. Як тяжко боротися! Але
найважливіше не подавати вигляду і думати, думати...

Чому матеріали прийшли звичайною поштою, а не спеціальною?
Якщо надійшли якісь матеріали, то чому він, старший лейтенант, їх
розбирає, а не вище начальство? От найважливіше: що він довідався,
коли в Криниці мене не було? Здається, стало легше. Черговий шан-
таж....

Я швидко опанував себе і сміло промовив:

- Раз прийшли на мене матеріали - це добре, ви, громадяне на-
чальнику, побачили, що все, що я сказав, - правда і даремно ви зну-
щалися наді мною.

Пакет Серов заковав. Лице його спотворилося від злості. Він, здається, не знав, що говорити, його черговий шантаж провалився. Він був впевнений, що швидко справиться із сільським князем, та попикся. Що доповідати? А на нього, мабуть, поклали надію.

Не втрачаючи часу, щоб взяти реванш за провал, слідчий став кричати в телефонну трубку:

- Сергей, возьми с собой Вову и приходи ко мне, у меня хитрый бендеровец!

Еміль, здається за пару секунд з'явилось два мужики. Вони встали за мною, я їх не бачив, але відчував присутність двох катів, які готові були проявити свої "здібності".

Серов вийшов з-за столу, з його рота почала бризгати слюна, він скаженів. Його очі ще більше налилися кров'ю. Важко дихаючи, він здається, був схожим на розлюченого звіра. Цей нелюд тупо дивився мені в очі і складалося враження, що поглядом своїм хоче мене загипнотувати. Хоча б витримати!...

Для того, щоб не реагувати на погляд слідчого, його вираз очей, обличчя, (а слідчі завжди використовували такий метод на допитах) я придумав надійний засіб. Дивлюся йому в очі і не бачу їх, лице слідчого розмазане, без виразу. Я навчився акомодувати свій погляд перед його обличчям, як фотоапарат, не наведений на різкість, що дає змазаний знімок. На щастя, слідчий цього не бачить і не розуміє.

Двоєбій триває. Дивлюся в гирло смерті і стараюся бути якомога спокійнішим. Я свідомий того, що наближається кульмінаційна хвилинка, і не знаю, чи залишуся живим. Ще раз непомітно намагаю ампуду з ціаністим калієм.

- Сережа, послушай, этот бандит из Польши сказал мне, что зря издевались над ним, - почав слідчий, - понимаешь, мы издеваемся над бандитом! Я не могу показать, что написано в письме из Польши, это секрет. Но мы все знаем. А этот бендеровец над нами смеется, думает молчать.

І проїно тепер я побачив страшну постать Серіомжі. Його видуплені очі, як в удава, який готується вбити свою жертву, вони без життя, затуманені. Сам високий, широкий в плечах, сутулий, з розкуйовдженим сірим волоссям. На незграбно довгих руках - так само довгі нігті, під якими рясно чорнівся бруд, а може, засохла кров... Вови я так і не побачив.

Серіомжі не треба було повторювати. Страшний лейтенант для нього.- начальство. Він "злегка" попробував свій кулак на моїй спині. Пронизливий біль в області нирок. Та щоб я не звалився, Вова підтримував мене ззаду на стільці.

- Встать, б.. сволючь!

Я ще не встиг піднятися, як побачив над головою блискучий

предмет. Посипались іскри з очей...

Я лежав біля стільця, кругом мене - калюжа води. Сорочка мені розірвана і вся мокра від води і крові....

Оскільки я пролежав там, не знаю. Відкривши очі, побачив, наді мною стоять два конвоїри, а Серйозі і Вови немає.

Конвоїри підняли мене і за звичаєм рывкнули:

- Руки назад!

Я зробив крок, але крути пішли в очах, ноги підігнулися і впав на долівку, зачепивши головою табуретку. Після цього охоронці вже взяли мене під руки і потягнули через двір у камеру № 12.

У новій камері вже було троє чоловік. Вони чемно привіталися, поклали мене на рядно, під голову підклали якийсь одяг, напоїли водою. Після обіду я отямився, тільки біль у грудях і животі доки кулював. Там було кілька крововиливів. Значить, мені по-пало ще й неприємному.

Незабаром почалася тепла, дружня розмова. Розмовляти було приємно. Найстарший із сусідів встав, почав ходити по камері:

- Бачу, сину,- звернувся він до мене,- ти молодий в'язень, певно недосвідчений, тож запам'ятай собі: не говори на слідстві нічого зайвого, про що тебе не питають. Там говорити змусять, думаю, що немає таких, що мовчать, не вірю цьому. Та не забувай, що говорити можна тільки про тих, хто загинув або за кордоном, ім'я не пошкодиш. Але навіть невелике слівце, сказане на товариша, може бути причиною великої біди. Бережись провокаторів, а в камері з незнайомими говори тільки те, що зможеш повторити на слідстві.

Він говорив далі і ніхто із нас не наважувався перервати його. Адже він навчав, як колись мій батько. А може це його мій батько післав? Не бійся, татко, я все пам'ятаю. Твого імені не посоромлю.

Але раптом відчинилася кормушка.

- На букву "К"!

- Ковжун!

- На виход!

Я вже більше не говорив ні з ким, думав довго над почутим.

І знову вечір, і знову допит. Цим разом ні Вови, ні Серйозі Серов не викликав, сам випробував свою силу на мені.

Сьогодні старший лейтенант змінив тему допитів: почав випитувати за Княгиничі.

Мені було незрозуміло, чому так довго не цікавляться хатою Княгиничах? До цього часу нічого не запитали про провідника. Навіщо ще нічого їм невідомо?

- Кто привел тебя в Княгиничи?

- Я повинен був до них/заїхати з Польщі, я знав їх адресу.

Запитував в основному про Маню.

- Як ее фамилия? Кем она была?

На всі питання я відповідав:

- У хаті про це не було розмови, я не міг про це знати.
Мені закам'яталися слова слідчого:

- Она погинула, можеш сміло говорити.

Знімок видістано із архівів колишнього КГБ м. Києва: із особистої справи К. Зарицької і Л. Полуга.

Він показав її знімок мертвої на сні. Зправа на скроні темна рана, там, напевно, вийшла куля.

Багато посипалось запитань. Я знав, що Маня загинула, і сміло говорив про все, що стосувалося покійної. Одначе, не знаю, чому жодної справи з нею я не зв'язував, обминав її особу.

Перед самим ранком, але так, щоб я встиг прилягти перед підйомом, мене відправили в камеру. Я, використовуючи вільну хвилину, відразу заснув. Не знаю, скільки хвилин минуло, як пролунав різкий, пронизливий стукіт палкою в двері - "підйом". За ним другий, сильніший удар, вже у відкриту кормушку. Окрім багатого блатного розмов'я, яке наглядач висипав на мене, він ще пообіцяв відправити мене в карцер, якщо я не встану.

Органи НКВД застосовували багато методів терору і, здається, найбільш ефективний другого: витончені знущання, сатанинська винахідливість.

Я знав, що з самого початку слідства кати намагаються зломити мене. Для цього застосовують все: побої, терор, карцер, шантаж тощо. Ці методи направлені на те, щоб зломити нервову систему

в'язня, знищити його морально, принизити, змусити здатися.

Із в'язнем, який похитнеться, зроблять усе, що їм треба.

Нині чергує по коридору молодший сержант "Калідор", цей уміє знущатися. Як навіжений, кожної хвилини відкриває вовчок і тільки я опушу голову, (а вона з самого ранку чомусь падає - другий тиждень безперервних нічних допитів) він уміло потихеньку відкриває кормушку і з усієї сили вдаряє по залізних дверях. Насподіваний гуркіт сильно вражає. У голові твориться щось несаможите. І це повторюється знову і знову.

Я вмовляю себе, що це будні, до яких треба звикати. Після серії невдалих випробувань "Калідор" наказує встати. Декілька хвилин стою біля стіни, спершись на неї. Щось таке солодке, тепле з'явилося перед очима. Та негайно дрімоту перебив мій "опікун". Скаженим брудним криком наказав стати посередині камери, лицем до вовчка. Я зібрався із силами, став із широко розставленими ногами. Не знаю, скільки може людина витримати в такому стані...

До "отбою" і чергового допиту залишилося ще небагато. Пригадалася мені книжка Юрченка "Пекло на землі". Невже у пеклі так уміють знущатися? Та ж вони вишкоду в сталінських катівнях не проходили?

Час випробувань проходив...

Усі форми знущання використав слідчий. Та, не зважаючи на весь жах допитів, я почав переконуватися, що знищити себе - це не героїство. Важче залишитися живим, незламним. Я не був фізично дуже сильним, але духовної сили набирався на допитах, від слабості своїх катів. Я діставав сатисфакцію від того, що кати не могли мене зламати. Вже минав другий місяць слідства, а я один по справі воджу їх. Я, молодий підпілка, веду гру з досвідченими органами і поки що перемагаю. Чим раз сильніше ставав Серов допитувати про Княгиничі. Він скаженів, але компрометуючих матеріалів на мене не мав.

План втечі не давав мені спокою. Тільки втеча може врятувати від знущань. Я вирішив спробувати: придумав "мертві" точки, де якби мали відбутися зустрічі зі зв'язковими. Для того, щоб створити максимально вигідні умови для втечі, вибрав церкву Успенія у Львові під час Служби Божої, в неділю, і ринок в Рогатині під час торговиці.

У місцях придуманої зустрічі є багато людей, серед яких можна буде загубитися, а з церкви Успенія є, крім того, три виходи в різні сторони, на різні вулиці.

Наступної ночі під час чергових знущань я "залюмився" і погодився "розказати все, що знаю".

Вмить лице Серова проясніло, з'явилася навіть усмішка - Серов "переміг". Та, не даючи мені опам'ятатися, він спитав:

- Ну, що вирішив ще сказати?

Довідавшись, що я бачився на одній із зустрічей на "мертвій точці" під Ходоровим з "Анною", він аж зрадів. Я говорив по-вільно. Сказав, що повинен з Анною і з 180-м зустрітися ще перед відходом у Польщу на ринку в Рогатині, або в церкві Успенія у Львові, і назвав числа кінця березня і години зустрічі. Дати зустрічей я навмисне придумав на кінець березня, щоб за цей час набратися сил для втечі.

Серов викликав розводичого, сховав у сейф мою папку із справою і залишив нас у кабінеті. Повернувшись через кілька хвилин, він відпустив конвоіра і енергійно став щось шукати у сейфі. Потім витягнув більше десятка фотографій, щоб ще раз запитати, кого знаю. На них був провідник Чуприна, здається, Левко, Зенко, інших не впізнав. Я показав Серову на одного із тих, кого зовсім не знав.

Серов зовсім перевтілювався: запропонував запалити, пообіцяв завтра викликати до мене лікаря.

А за стіною стогнала бідна Оксана...

До попередньої камери мене вже більше не повели. Нова камера була велика, довга, збоку-приче із дощок, на ньому вже лежало моє радно і котлодок. Нікого із в'язнів не було. От чого я заслужив, от який всесильний Серов!... Помолився і ліг спати...

Як дивно, ніхто в двері не грюкає, не змушує підійматися. "Калідор" відчинив кормушку, сказав: "Бозьміте хліб", - і перестав заглядати у вовчок.

Перші два дні і дві ночі я жадібно відсипався.

Дуже рідко тепер викликали мене на допити, Серов був ввічливим, спокійним.

Хоча б витримати, щоб ніхто не розкрив мене, щоб моя версія витримала до березня.

Ще одна новина: біля прича, на долівці, я знайшов шматок графіту від олівця.

Час минав тепер швидше. Багато годин в день я ходив по камері, часто присідав - готувався до втечі. Багато молився. Ще ніколи не діставав від молитви такої сили, такого спокою.

Після Йорданських свят, десь 20-21 січня несподівано дістав передачу. На камеру мені дали наплечник з їжею і білизною. Боже, яка радість і яке горе! Яка страшна необачність! Мене можуть розкрити.

У заяві на передачу - почерк мамці. Значить, знає, що я живий.

Скільки було в хаті втіхи! Це один із двох селян із загальної камери дав знати у Львів.

Усі продукти заховав під приче і написав записку, у якій сповістив, що готую втечу (використовуючи шифр, який мамця знала),

просив не появлятися. Потім скрутив записку кулькою і приклав хлібом у середині наплечника. Скільки міг, з'їв продуктів, а решту цього дорогіцінного дару став нищити і викидати в парашу, щоб залишити сліду з передачі.

...Вже другий місяць сиджу в одиночці. У камері тихо, тільки мухи порушують спокій...

...Справді, через три дні після того, як я отримав передачу в камеру зайшли три наглядачі, і зробили трус. Мене роздягли до гола. Трохи хвилювався, коли переглядали мою одягу. І цим разом акуратно обшукали мої брудні штани - ампули не знайшли. Перевірили стіни, чи не має на них написів, навіть ґрати, чи надійно тримаються. Заглянули під парашу, переломили пайку хліба. Нарешті забрали мій котелок - не сподобалися якісь значки на ньому - і пішли геть.

...Наближались дні зустрічі в Рогатині і у Львові. Хвилювання наростало. У мене це остання спроба вирватися на волю, а у Серова - надія на орден або зірку на пагонах. Він, напевно, вже готує місце на кителі, адже справа серйозна, відплата повинна бути щорок.

...Мене перебрали в солдатську шинель і шапку, дали окуляри і підв'язали руку і так, із трьома хлопцями, які мали взяти участь у цій операції, я вийшов із Станіславського управління КДБ. Хлопці молоді, українці, у вишитих сорочках, напевно місцеві. Ми йшли разом, а Серов - на великій відстані від нас. Я хвилювався: боявся зустріти знайомих.

Почуття огиди опанувало мене, адже поруч - "свої" хлопці, вони, у випадку моєї невдалої втечі, стрілятимуть у мене. Чия з них куля мене дожене? Вони не називають своїх імен, видно, бояться совісті. Цікаво, чи про них знають близькі, товариші.

Вночі ми приїхали на станцію Рогатин. Це станція, на якій півроку тому втратив свободу, та чи здобуду її тепер? Настав вирішальний час. Іншого виходу у мене немає: життя або смерть.

Постараюся на декілька днів відтягнути втечу, щоб мої "опікуни" трохи привикли до мене, щоб не так пильнували.

Рогатин. Базар. Надворі похмуро, падає невеликий дощ, як воєни. Вже другий раз проходимося по базару. Зі мною тільки хлопці. Серов залишився за воротами, видно, не хоче викликати підозріння. Хоча б тієї чорноскої не було, з косами.

Якось жінка, начебто з Княгинич, впізнала мене і почала понукати сусідці. Я швидко повернув, щоб не накликати біди. Та хлопці вмить помітили її і почали про неї питати.

Важко було б під час торгової тикати. Думаю, що біля базару стояли до помочі Серову ще місцеві працівники органів. Серов вранці щез на годину. Мабуть, ходив доповідати про стан справ.

Це одна ніч минула. Склалося враження, що мені трохи довіряють, менше пильнують. Була навіть гадка вночі вийти на двір, коли хлопці заснуть, і тікати. Та це була тільки розіграна видимість, що мене не пильнують.

Остаточно вирішив: тікати в неділю із церкви у Львові. У суботу ввечері ідемо до Львова.

Спали ми всі на підлозі, в якоїсь господині в Рогатині.

З часів підпілля спав дуже чутливо, особливо останні ночі. Над ранком мені привидівся сон, у якому побачив мамцю з сивим волоссям і в неї вилигло три зуби. Знав, що це поганий сон, але думав, що він навіяний нервовим перенапруженням. Через деякий час заснув вдруге. Швидко побачив новий сон, у якому я купував великий шмат скривавленого м'яса. Тут вже зрозумів: Це віщий, поганий сон.

Незабаром у двері постукали. Два чоловіки викликали Серова. Як тільки він повернувся, велів мені одягатися і йти за цими чоловіками.

Я ще нічого не розумів, але коли побачив, що мене повели до машини, яка стояла біля хати, відчув: трапилось щось погане. Мені потрібний був ще один день. Чому в мене його забирають? Невже ж усе пропало, невже я знову закутий у кайдани?

Накинули на мене плащ-палатку з капюшоном, тільки шпарину на очі залишили. "Джип" їхав у Львів.

Біля лісу, по дорозі, шофер зупинив машину і на хвилину всі вийшли. І залишився сам і потім у машині "забутий автомат". Кров ударила в скроні... Тільки як відтягнути замок однією рукою? Аджі патронів у цівці немає... Та ні, це дешева провокація. Невже працівники органів такі необережні?

Коли в'їхали до Львова, я здивовано запитав:

- У Львові є трамваї?

- А ти трамваєм во Львові не їздив? - іронічно відповів один із трьох, які їхали біля мене.

Знали, видно, звідки я.

Відчинилися ворота, і ми в'їхали на подвір'я по вулиці Пелчинського. У просторому кабінеті мене ввічливо зустріли двоє в цивільному. Вони нічого не випитували, наказали принести мені їсти.

Із сусіднього кабінету я чув часті розмови із аеропортом і Києвом.

Невдовзі дали мені убрання, білу сорочку, мешти, навіть календарик. Сказали переодягтися.

Дуглас був у нашому розпорядженні. Машиною під'їхали ми на аеропорт прямо під літак. Під час лету від льотчиків почув:

- В Києві 12 градусів, дощ.

Мої два "опікуни", що були в кабінеті на Пелчинського, везуть мене в столицю. Так, тепер тільки починається основне моє слід-

ство. Треба бути готовим до нових подій.

У голові все перевертається, сотні думок, здогадів. Чому мене не везуть як в'язня, а в окремому літаку? Щось тут задумано, якась тут гра.

Як тільки ми приземлилися, до літака під'їхала "Победа". От так зустрічали мене, як важну особу. Одного тільки почесного караулу бракувало і зустрічав лише один делегат із КДБ.

Разом із "опікунами" ми під'їхали до управління республіканського КДБ, що на Короленка, 33. У кабінеті заступника начальника управління відбулася наша зустріч.

У великій кімнаті, з багатьма вікнами, затіненими шторами, стояв довгий стіл, багато крісел. У центрі сидів полковник, біля нього, з обох боків - майор і капітан, трохи далі - дві молоді жінки і двоє незнайомців у цивільному.

З "дежурки" привів мене капітан, відрепортував і десь дівся. Аж дивно, що мене чекало стільки людей.

Чемно сказали сісти.

- Ваша фамилия? - запитав полковник.

- Томівчак Богдан.

- Подумайте.

Посипалась низка запитань.

- Какое образование?

- Шість класів, - відповів я.

- А сколько курсов мединститута? - запитав майор.

Я розумів, що мене розкрили, але відповідав спокійно за старою випрацьованою версією, бо хотів із їх запитань якомога більше довідатися, що знають про мене.

Дві молоді жінки ретельно все стенографували.

- Хватит играть мы все знаем!

Почалися довгі переконування про зрадницьку роль УПА, про те що я обманутий, а я такий молодий, мені ще жити і жити. Скільки брехні, бруду лили "добродії" на весь Визвольний рух. Далі пішли пропозиції, обіцянки. Обіцяли послати в Москву кінчати студії, батькам і сестрі змогу працювати... Як багато обіцяли і яке "щастя" мені усміхалося, якщо, якщо... допоможу їм взяти от цього... І показували фотографію командира УПА.

Якщо ні, тоді життя моє пропало. Завтра будуть заарештовані батьки і сестра, вони отримають по 25 років, значить, їх більше не побачу, стану їх вбивцею.

Добре зрозумів, для чого мене привезли в окремому літаку. От ким хотіли мене зробити.

Богато часу витратили на мене в кабінеті високопоставленого ката.

Чекісти наполегливо переконували в моєму безвихідному стані.

виші.

Я ще раз переконався: відповісти слідчим що я не зрадник і нічого не скажу - не геройство, фізично знищать. Тому, починаючи з кабінету заступника міністра, я став грати роль малообізнаного у своїй підпільній роботі.

- Окрім людей, що були в підпільній хаті в Княгиничах, я більше нікого не знав, не зустрічав.

На допитах вимагали видати хоча б одну людину, щоб органи повірили моїм словам.

- Назови хотя бы одного человека, с кем ты был в связи, куда ездил, - добивався полковник.

Давно вже зрозумів тебе, кате, ой як давно. Твої методи мені вже добре відомі.

Потім мене продовжували безперервно допитувати троє слідчих по черзі впродовж трьох днів і ночей без найменшої перерви.

Слідство вели в окремії кімнаті без вікон. На мене спрямували рефлектор, а сам слідчий сидів у тіні.

Перший почав допит капітан Гузєєв. Він увесь час питав про Княгиничі і все акуратно записував. На зміну йому прийшли двоє старших лейтенантів, які в різних інтерпретаціях питали одне і те саме - про Княгиничі. Всі вони добивалися одного: почути хоча би трішки змінену відповідь і тим самим зловити "ниточку" для подальшого допиту.

Минало ще три дні нелегкої школи КДБ у Києві. На четвертий день Гузєєв погрозив:

- Не хочеш жить по-человечески, погибай!

З мене зняли мій візитний одяг. Розібрали догола, наказали присісти, заглянули в рота, віддали мій старий одяг, шинель. Як "старанно" працювали органи, навіть одяг за мною возили. Втіха - в рубці штанів є моя ампула...

Завели в камеру № 22, де вже було двоє в'язнів. Камера мені здалася кращою, ніж в Станіславі: в ній стояли два залізні ліжка, було світліше. Один із в'язнів, українець, Кусень Ілько, із Бережан, з першої хвилини знайомства став до мене приятним. Багато розказував про себе. Кусень разом з другим в'язнем спали на ліжках, на яких замість сітки було приварене металеве пруття, як ґрати на вікнах, а на них лежав тоненький сінник із соломом. Солома перетерта на порошок. Не дозволяли спати на підлозі, хоча після таких знущань спати на ній було мрією.

Не дали мені поспати - зразу після відбою викликали.

У тому самому кабінеті, де тільки чотири дні тому мене зустрічав полковник, вже чекали два майори і капітан Гузєєв. Він дав мені ознайомитися із довідкою управління КДБ, де за підписом міністра КДБ, дозволялося провести допит по формі "В". Навіть сказав

мені підписатися під нею.

Цілу ніч до ранку велися допити по формі "В". Цілу ніч осканенілий тиран у формі зі значком парашутиста і чекіста орудував гумовою палкою. Кілька разів у мене закрадалася думка розкусити ампулу, яку на допиті мав у роті. Вранці, втомлені "важкою працею", чекісти викликали розводячого, щоб мене забрав.

Слідство далі вів капітан Гузєєв. Не кожної ночі він викликав на допит. Основним його зацікавленням були всі члени підпільної хати в Рнягиничах, а також ті, хто був зв'язаний з нею.

Батьки, сестричка вже, напевно, арештовані. Цікаво, чи слідчі в них також садисти? Хоча наївно думати інакше...

Згодом зауважив, що металевий ковпачок на моїй пляшечці - ампулі з ціаністим калієм, проіла іржа. Довше зберігати її в "anus" небезпечно. Вихід один - відкрити секрет перед Кусєнем, щоб він погодився прив'язати ампулу на нитці в середині сінника. Там можна буде зберегти її. Він охоче погодився.

Того самого дня викликали Кусєня на слідство. Після повернення в камеру через годину прийшли зі "шмоном" аж три офіцери КДБ.

Було б наївно думати про випадковість. Два чи три рази клаптик за клаптиком обмацали весь сінник. Скомпроментовані, що не змогли нічого знайти, розірвали його. Посипалася спорожнявіла солома, а посередині матраца на нитці висіла моя ампула.

Тут перевіряючі розіграли невеличкий спектакль, розрахований на дітей шкільного віку. Почали прискіпуватися до Кусєня, вдарили його за порушення режиму і взяли до карцеру. Мене забрали в бокс, подібний, як в Станіславі, тільки трошки більший. Потім віддали мені одяг, замінили тільки черевики, певно, шукали в них отруту, і розірвали їх.

Через два дні я підписав акт (вещ. док.). в якому значилося, що в ампулі було 1.1 гр. ціаністого калію. В верхній частині ампули біля ковпачка порошок вже розклався. Ампула містила у собі більше як 30 смертельних доз.

Думаю, за це, що переніс отруту через слідчі камери в'язниць Станіслава, Львова і найважливіше - центральної відбірної в'язниці КДБ України, не одному попало, це ж "ЧП".

Ще одного зрадника виявив, хоча його солодка влізливість повинна була мене насторожити. Багато випитував у мене Ілько, та завжди говорив усім, у тому числі і йому, те саме, що й на допиті. Бували такі випадки, коли такі стукачі допомагали мені в слідстві, вони доносили слідчому мою придуману версію і той починав мені на допиті більше вірити.

У протоколі допиту було написано, що ціаністий калій я дістав від Мані.

Після такої події мене перевели на одиночку.

Вже давно мене мучив сильний сверб всього тіла. Цілими годинами роздирав шкіру. Це було на нервовому тлі - нейродерміт. У фельдшера, якого викликав наглядач, я просив мазі від корости. Він глянув на тіло і погодився, дав мені чорну сірчану мазь.

На другий день на слідстві була шалена реакція Гузєєва, який побачив, що я весь вимазаний, чорний, як сатана, аж засичав:

- Ты почему раньше не сказал, что у тебя чесотка?

Він, напевно, пригадав, що тільки вчора мене бив.

- Какой ты, гад, черный, прикасаться к тебе противно.

А у фельдшера я просив ще і ще мазі. Вона мені не допомагала, зате рятувала від побоїв. З того дня мене вже Гузєєв не тероризував.

Досить часто мене питав слідчий про Маню, навіть, частіше, ніж про живих, які залишилися на волі з підпільної хати в Княгининчах.

Одного разу перед обідом знову почув звично:

- На букву "П"!

- Ти бачиш, дурню, що я один в камері, чого питаєш?

Через подвір'я, бо сама тюрма знаходилася окремо від управління КДБ, у іншому корпусі, мене повели на слідство. А ж дивно, у Києві вдень мене ще не викликали.

Розводячий не пішов звичайною дорогою. На першому поверсі він відчинив зовсім інші двері. Довга, велика зетемнена кімната. За великим столом якісь незнайомі люди: один у формі прокурора, другий - підполковник, з ними капітан Гузєєв. Пізніше побачив, що зліва сиділа якась жінка-простоволоса, у темній блузі з фіолетовими квітами. Якийсь неспокій... Боже! Та це ж Маня!.. Ні, шантаж не виjde! Це вона забальзамована, це воскова фігура її. Вона вбита! УІС повідомила! Я бачив її на знімку мертву...

Але раптом Маня повернулася до мене. Я злякався. Невже труп може рухатися?

- Чи провідник живий, - промовила перші слова Маня.

- Молчать! - крикнув Гузєєв.

Мені здавалося, що я втратив мову.

- Мы проведем очную ставку между Зарицкой Екатериной, бывшим членом Центрального провода ОУН, проводником УЧХ, - почав Гузєєв. - Вы не находились в родственных связях? - продовжував задавати формальні запитання.

Я побачив обличчя Зарицької Катерини, славної, героїчної, виснаженої, але незламної "Мані". Вона гордо дивилася у вічі всім і не хилила голову, здавалося, що вона насміхається над усіма.

- Первый вопрос, - почав підполковник - Какое псевдо у Шухевича?

- 251, - сказала Катруся Зарицька.

- 341,- відповів я.

Після цього Катруся пояснила, що для багатьох із нас провідник мав різні псевда. Але ті, які ми з нею назвали, обидва були фальшивими. Його справжнє цифрове псевдо було інше, це ми обоє знали добре.

- Второй вопрос, кто дал вам цианистый калий?- звернувся підполковник до Зарицької Катерини.

- Я дістала його на хаті від Богдана.

- Я дістав від Зарицької Катерини,- була моя відповідь. Пам'ятаєте, як Ви знайшли ампулу з отрутою у бункері і дали мені? Там, певно, хлопці її залишили.

- Так, я забула,- зорієнтувалася Зарицька.

- Молчать, этого не спрашивают!

Думаю, не сподівалися славні оперативники, що їх так "обдуть". Як з дітьми, а не з досвідченими органами, розігрували нашу очну ставку. Більше неузгоджених відповідей у нас з провідницею не було.

Нічого не дала кагебістам очна ставка. Для мене це був великий стрес і безмежна втіха. Зарицька Катерини, хоча в неволі, але жива. Провідниця встигла мене ще запитати, коли мене поранили, та Пузеев негайно вивів мене в другий кабінет, поки прийшов розводячий.

Одного тільки не розумію понині, чому впродовж всього слідства я жодної справи не зв'язував з Зарицькою, адже вона була "нежива"? Історію впадення Зарицької я довідався тільки на пересилці.

У Ходорові, 21.09.1947р., після провокації, акцію захоплення Зарицької проводила велика група офіцерів КДБ. Двоє кагебістів вхопили її за руки і так доставили в районний відділ КДБ. Як вводили в брану, відпустили руки, Зарицька встигла вихопити пістоль і поранила охоронців.

Отрляяти по ній було заборонено, тому, коли її наздогнали, розбили прикладом голову. Так, непритомну, начебто вбиту, покляли і зпробили знімок для того, щоб потім використати цю фальшивку на допитах інших в'язнів. Від самої Зарицької Катерини я не зміг довідатися про історію її впадення.

Тоді, в Києві, наша зустріч була передостанньою, а останній раз я побачився з нею у Львові 21.07.1983р. У той час моя мати лежала на смертному одрі. Зарицька прийшла попрощатися з нею. Увійшла непомітно, бо у Львів приїхала таємно, як колись у підпіллі.

З нею я не бачився більше тридцяти років. Не можу передати моїх почувань. Я побачив ту саму славу мужню жінку, ту, яку бачив на очній ставці в Києві: нескорену, горду, волелюбну. Широ поцілувалися, як старі друзі, і, не зважаючи на горе в хаті, я хотів багато довідатися. Обіцяла ще зайти, але чекісти не дали змоги.

На превеликий жаль на похоронах і перепохоронах головної про-
дв'язниці УЧХ, головної зв'язкової генерал-хорунжого Чупринки я не
був. Але не один раз був на могилі цього великого борця за Волю
України. Не діждалася кращих часів, не дочекалася незалежності на-
шої Батьківщини... З належними почеснями поховали її у спільну мо-
гилу разом із вірним другом життя Сорокою, з яким прожили разом
сьогодні декілька місяців на волі, а решту років їх розділяли тюрми
та підпілля.

... Добру школу політв'язнів проходив кожний, хто побував у
київській в'язниці. Там діяли провокатори, яких підкидали, там бу-
ла непідкупна охорона, там діяли висококваліфіковані чекісти-слід-
чі, які вміло використовували всі методи терору, шантажу. Режим
панував строгий. Одним словом, взірцева добірна тюрма, в якій мож-
ливо було багато чому навчитися.

Кожної неділі після обіду, і тільки в неділю, коли кругом па-
нувала відносна тиша, по радіо десь на подвір'ї включали музику.
Це прикрі, гнітюче враження вона викликала! Ще й донині в неділю,
після обіду, серед спокою, коли почую музику, тікаю від неї, хоча
вона й не лунає з київських в'язничних гучномовців. Не можу позбу-
тися цього почуття.

На самоті, коли людина довгий час відірвана від світу, вона
самоволі стає дещо інакшою, бо вимушена залишатися в собі, спілку-
ватися з собою.

Я пам'ятаю прогулянку в тюрмі. Одного дня, напочатку жовтня,
мене вивели на тюремний двір. Там були загороджені невеликі, при-
близно 8 на 8 метрів клітки. Кругом - цементові стіни, висотою
близько чотирьох метрів, а поверх них, по спеціальному мостикю,
стояв наглядач, спостерігаючи одночасно за в'язнями в усіх кліт-
ках. Я бачив тільки клаптик неба, відгороджений з двох сторін бу-
льварними держбезпеки.

Переважно завжди було тихо в усіх клітках, хіба, що хтось
вдихнув або чхнув, і то треба було бути уважним, щоб не захотіло-
ся йому двічі чхнути - це загрожувало неприємності.

А сьогодні я почув голос немовляти. Плакати йому вже ніхто не
може заборонити, такого указу не було передбачено. Я почав прислу-
ватися, немовля продовжувало плакати, мати пошепки заспокоювала
їго. Боже! Яка жорстокість! ... Відразу забрали матір із дитиною,
і вони мали скористатися 10-хвилинною прогулянкою "чесні" працівни-
ки органів. Цілий день я знаходився під враженням пережитого.

Слідство моє продовжувалось. Я добре пізнав усі методи допи-
ту, навіть, тактику Гузєєва. Він завжди був нахабним, підступним,
але, не зважаючи на всі хитроші, йому не вдалося видобути від мене
жодного, навіть незначного.

Ішов вже другий рік слідства. Я був один по справі. Це дало

мені сили та ще більшої витривалості.

У кінці жовтня, вранці, відразу після підйому, мені сказали зібратися з речами. На це багато часу не було потрібно. Забрали рядно, свій котелок з ложкою, горбушку, що недавно дістав, і чекав чергового.

- На виході - пролунала команда.

Надворі посадили у "воронку", закрили залізні дверці, а два конвоїри зайняли свої місця в задній перегородці. Мене везли одного.

Далі я потрапив у "столипінський" вагон. Цим видом транспорту я ще не їздив, хоча багато про нього чув.

Мене завели в окреме купе. Воно було подібне до нинішнього купейного, тільки замість великого вікна було маленьке заграбоване вгору. Двері в коридорі також із ґрат. Я не буду вже говорити про надійність самого вагону, він, напевно, був зроблений з твердої сталі.

Пізд, до якого причепили наш "столипінський", їхав у Львів. Через кільканадцять годин я був у рідному місті. В щілину "вовчка" "ворона" побачив, що ми в'їхали на подвір'я в'язниці Лонцького.

Згідно з циркуляром мене "прошмогали"²⁸, помили, прошпарили одіжку, дали горбушку і "чистого", як і належить, завели в камеру.

Увечері, відразу після приїзду, мене повели знайомитися із слідчим львівського КДБ.

Не буду розказувати про перші враження від зустрічі. Загалом, всі слідчі схожі один на одного.

Не буду також згадувати про всіх слідчих, які цікавилися мною, їх у Львові було декілька. Було видно, що кожен із них вів окремі справи, і мене хотів до них прилучити.

Досить жорстоко вимагали матеріалів на Стефу Олійник. Відчув, що вони дещо знали про неї. Я знав, що вона член організації, проходила вишкіл СБ. Про багатьох колег із медінституту добивалися зізнань. Одначе, більше всього слідчі старалися включити мою справу до учасників організації Львівщини. Деякі матеріали на мене вони мали, та мого підтвердження не було.

У цілому, допити на Лонцького не були важкими, якщо б не ті, що були пов'язані з Данкою Пилипенко. Та про це згодом.

Я сидів у камері № 9 - одиночці. Вона дещо відрізнялася від усіх попередніх, бо була розміщена в підвалі, маленька - 3 на 1,5 м., з одним маленьким віконцем, що виходило на подвір'я тюрми над самою землею, а ще там була раковина - каналізація, яка мала сполучення із сусідньою камерою № 8.

Наді мною на першому поверсі була камера № 24, біля неї мене кожний день водили на прогулянку. Несподівано, в кінці жовтня почув у ній кашель мамці. Вночі і вранці, коли панував спокій у

в'язниці, я виразно чув її голос і відповідав їй кшплем, та мамця цього не чула. Хотів їй крикнути, закликати, та пожалів, знав, що вона відповість тим самим, а значить, відправлять її в карцер на 30 гр хліба та воду.

Вранці проходив біля неї, біля камери № 24. Вона там, за дверима. Мамцо, невже ти не відчуваєш, це я, Любо! Декілька днів борюся з собою, так і не наважився.

Потім довідався, що в тій камері № 24, разом з мамцею сиділа Машка Дарка. От так зближалися наші шляхи, хоча ми тоді ще не були знайомі.

У кінці жовтня мене викликали, та не до слідчого, а повели ішли на подвір'я. Там, біля "бобика" мене чекали два офіцери. Чомусь посадили між собою в машину і повезли в знайому мені організацію на вулиці Пелчинського, обласне КДБ.

Ворота нам швидко відкрили, пропустили, як знаменитих гостей. Ми в'їхали на подвір'я. Там ряди гаражів. Перший гараж зліва відкритий. На цементовій долівці лежали прикриті брезентом три трупи: Крайовий провідник Львівщини під псевдом Федір, жінка і другого чоловіка я не знав. Трупи свіжі. Терпаківець і другий мужчина - у вишитих сорочках, у галіфе, без чобіт. Жінка - із раною у виску.

- Кого знаєш, говори, они убитые, не обидятся!

Знаю вас, кати, Катрусю ви теж показували мені вбиту на знімці.

- Не знаю, не бачив нікого.

... Біля двох місяців не прав сорочка. Останній раз знайшов в лазні шматочок мила. Води набрав у котелок під час вранішнього опрацювання, над раковиною в камері виправ її, вбрав на себе мокру і так до вечора ходив з холодним компресом - сушив на собі. Навіть нежиті потом не було, хоча в листопаді у Львові не тепло. Зате був у чистій сорочці. Більше такого експерименту не повторював. Невдовзі дістав посилку з чистою білизною.

У кінці листопада на камеру дав мені слідчий одного в'язня, на ім'я Петро. Прізвища його не пам'ятаю. Прийшов він з мішком, в якому було чимало домашніх речей. Продукти були зв'язані в другому мішечку.

Зустріч була теплою, адже так хотілося поспілкуватися з людиною, затужив за живим людським словом.

Новоприбулий відразу почав розказувати про себе, що події на волі. Новачка попередив:

- Мені розкажіть тільки те, що вже говорили слідчому або будете говорити.

Незабаром Петро почав знову подібну розмову. Навіть про підпілья.

- Про це ви говорили слідчому? - запитав його.

- Та ні, це секрет, мені за це ...

Недобре з моїм сусідом. А може, він наївний, недосвідчений. Він навіть називав знайомих із підпілля - цікаво.

На другий день, в суботу вранці (аж дивно), викликали мене на слідство. Під час випитів мій слідчий кудись виходив на декілька хвилин, повернувшись, знову продовжував протокол допиту. Після обідом мене вже відвели на камеру.

На слідство нас водили через подвір'я. У цей день падав перший сніг. Він густими кляптами вкривав землю і кожен з нас залишав на ній слід.

Петро трохи зніяковів, як побачив мене в камері. Треба сказати, що спостережливість у в'язнів вироблена непогано. Мені здавалося, що Петро виходив з камери.

- Вас не викликали? - запитав я його.

- Ні, я весь час тут сиджу. - запевнив він.

- Вам не страшні будуть сибірські морози в таких чоботях. У них такі грубі підметки. - сказав я і глянув на чоботи, вони були мокрі.

Зрозумів я, куди ходив Петро. Гидке стерво, влаштував мене бі, провокатора.

У камері я багато молився. А Петро також розказував, що ходив у церкву, навіть сповідався.

Звертаючись до Петра, я почав:

- У пекло підуть усі зрадники українського народу і там приймають найстрашніші муки. Вони кипітимуть в смолі. Сяде прокляття на їх дітей.

Трохи дав відпочити, щоб засвоїв Петро, що його чекає, зрадника. Потім продовжив:

- Запроданців буде судити народ. Про них знатимуть всі... Місця на Україні не буде.

Слабким був Петро. Він піднявся, почав ходити по камері, плавати в кожний кут. Та я не переставав. Побілів мій сусід, струситися, хотів віддати мені свою торбу з харчами, щоб тільки перестав на нього впливати. Торби я не взяв, хоча був голодний. Петро почав стукати в двері і просити, щоб його забрали від мене.

- Він хворий на голову, я не можу тут бути, дуже прошу, забери мене, громадянин начальника!

- Ничего, потерпишь!

Мені сподобався наглядач - зрозумів стукача.

- Відведіть мене до слідчого, - просив Петро.

- Его нет, он отдыхает.

На другий день, в неділю, я далі не давав спокою провокатору. Він все грюкав у двері і просив:

- Негайно, негайно заберіть мене від нього, я загину, він за...

душить мене!

І новому наглядачеві сподобався стогін Петра. А після обіду, хоча це була неділя, його забрали. Два дні мого "спілкування" минули. До самого кінця перебування у Львові я залишився сам у камері.

...Після декілька невдалих спроб підслати вістку додому я заявив вранці черговому:

- Сьогодні: 10 грудня, я оголошую суху голодівку. Вимагаю: послати вістку до хати і отримувати книжки з бібліотеки. - Я пішов на крайні заходи. - Дайте мені папір для заяви, заберіть котелок з чаєм і пайку хліба.

Свою заяву я говорив голосно, щоб в інших камерах почули і, на випадок потреби, підтримали, бо сусіди не знали Морзе, щоб перестукуватися.

Цілий день не тривожили мене наглядачі, тільки на обід один із них відкрив кормушку:

- Баланду купать будеш?

На другий день з'явився сам начальник тюрми, цим разом я не піднявся до нього, а весь час лежав - користувався правом голодування.

- Делаешь только хуже себе. Мы таких видали. Этим ничего не добьешься, - сказав начальник. Тюремне начальства старається всіма способами змусити в'язня відмовитися від свого наміру. Три дні підсміхалися наглядачі і пропонували мені їсти.

Я знав, що голодівка - єдина зброя політв'язнів. У тюрмах не люблять голодівки. Це протест і допустима боротьба з насильством.

Суху голодівку тримати важко. У перші два дні хотілося їсти. Згодом язик став сухим, в роті гірко, появилася інтоксикація, печінка болоча. На третій і четвертий день інтоксикація наростала, піднялася температура, почалися головні болі, слабкість.

На четвертий день, увечері - гуркіт по коридору: сам начальник в'язниці, за ним - черговий офіцер і наглядач.

- Бери ручку и пиши подробно домашний адрес.

Потім наказав черговому офіцеру:

- Издавать книги разрешаю.

Сидячи, я написав адресу. Начальник обіцяв, що на протязі двох тижнів одержу передачу.

Голодівку зняв. Дали мені теплого чаю, повернули всі пайки хліба за чотири дні.

Відрадно стало - добився свого. Піднявся, та голова закрутилася.

Цікаво, хто ще залишився в хаті? А може, всіх заарештували? Хто перший довідається, хто перший прочитає офіційне повідомлення про мене?

... Вже три дні йдуть жорстокі допити, відчув, що чекісти дістали на мене нові матеріали. Невже хтось всипав так здорово? Проща, Боже, щоб дав мені сили і розуму. Мені не страшно взяти на себе зайве на слідстві, але зможу це зробити тільки на очній ставці, так кожне слово може потягнути за собою...

Біля мене в сусідній камері № 8 вже третій день сидить якась дівчина. Кашляє небога. Викликав її декілька разів, щоб поговорити через каналізацію, - боїться, ніяк не підходить. Та несподівано під час молитви почув кашель. Це вона, ця дівчина викликає мене. Нарешті, відважилася!

- Я не збираюся Вас ні про що питати, але ми в'язні, будемо говорити, про що хочете, - почав я госторо розмову.

- Та знаєте, - відповіла хриплим голосом сусідка, - я в такому горі... А хто Ви? - відважилася запитати дівчина.

- Я - Любка з медицини.

- Боже! Любка, це ти? - почув голос і плач. - Я - Данка Пилипенко.

- Данцю, що ти сказала? Вже три дні саграти знушаються. Що трапилось?

- Любку, я не винна, я була в "бочці".

- Данцю, в каналізації, мабуть, є підслуховуючий апарат, говори тільки те, що знають чекісти.

- Я пропала... Мене везли в Золочів, напали "партизани", мене відбили, побивали охоронців, кругом кров. Машину спалили. На допиті в бункері я про всю підпільну діяльність написала аж на 36 листах.

- Швидко говори, що сказала про мене.

Вона розповіла.

- Данцю, все, що сказала ти на мене - правда, я давав тобі приймачі, документи, ліки, все, як ти написала. Ні з ким із сім'ї ти не була зв'язана - пам'ятай. Повтори... Тепер говори спокійно.

Почув, видно, наглядач, бо закривав у двері Данчиної камери. Цієї ночі мене знову викликали на слідство. "Розколовся" я після невеликого шантажу, почав розказувати:

- Данка Пилипенко приходила до мене до хати, коли я був сам. Я передавав їй... - я почав пригадувати поволі все, що говорив з Данкою через каналізацію.

Зрадів капітан:

- Я вижу, ты осознал и правильно начал вести себя. Это все будет учтено.

Цієї ночі досить швидко закінчилися допити. Це був останній серйозний допит із багатим компроментуючим матеріалом проти мене. На другий день Данку забрали...

У камері старався багато ходити. Та тільки три кроки вперед і

стільки ж назад. Так багато сот разів на день, регулярно, щоденно. Відпочивав потім сидючи, спирався до стіни. Часто спав так, сидючи. Голова не падала, а сни бачив, старався їх запам'ятовувати, а потім розгадувати.

Десь на десятий день після голодівки, після обіду заснув. Не знаю, скільки сидючи проспав, як побачив сон: наді мною спустився павук, він зачепив за дзвін і той задзвонив. Я відразу прокинувся. Це був гарний сон- новина. Християни не вірять у сни. Не знаю, чому. Іноді є віші сни, безперечно, вони є!

Далі все, як запрограмовано сном. За декілька хвилин в кормушці з'явилася голова чергового,

- На букву "П"! Получай посылку!

Заява написана Сяйцею - значить, вона на волі. Моя сестричка зараз під в'язницею. Ще декілька годин тому вона все це добро дістала, складала, собі відмовляла, щоб передати мені. Усе отримане порядкую, докупи згортаю, хоча ніколи не був жадібним, але сьогодні я інакший. Яке воно смачне, яке дороге! Тут була цибуля, смалець, сало, сухарі, цукор, тепла білизна, вушанка і навіть хустинка. Цю хустинку, як реліквію, зберіг до сьогодні.

Не почув, як дали "отбой", Я все сидів над передачею і думав про сестричку. У неї така втіха - дістала вістку від брата і прийняли передачу.

Час наодинці проходив тепер швидше. Вже прочитав багато творів Леніна, як шкода, що раніше їх не дістав. Зараз легше вступати в полеміку із слідчим. Які вони всі тупі, якщо почують цитату Леніна, дискусія переривається, не сміє ніхто інакше думати.

27.02. мене викликали до слідчого в той самий кабінет, де недавно допитували про Данку Пилипеню і до того самого капітана. Нині він якийсь інакший: усміхнений, навіть на людину подібний. На столі в нього не листки паперу, а дві грубезні книги. Мені він наказав сісти до столу, не на прикуті табуреті і сказав:

- Сегодня ознакомишься со своим делом и подпишешь 200-ю статью.

Я знав, що це означає кінець слідства, якось легше стало. На стіл поклав дві книги:

- Ознакомся.

Зрозумів: то всі матеріали на мене. На титульному листі великими літерами: "Дело № (забув цей номер) Зарицкой Екатерины и Полюга Любомира." Мені кров ударила в лице: значить, мою справу звели із справою Зарицької? Хоча жодного спільного матеріалу ми не мали, окрім, однієї очної ставки, яка також нічого їм не дала.

Ой, як хотіли чекісти дістати спільний матеріал, провокуючи мене фотографією Зарицької, це добре відчув я нині.

Цілу ніч, аж до ранку читав, перегортав криваві листки допи-

тів Заридької Катерини. Яка мужність! На деякі запитання слідчого вона відповідала:

- Я член ОУН, відповісти не можу.

Скільки побоїв коштували їй ці слова!

Приспівував мене капітан, щоб я скоріше перегортав листки, підписував їх. Але я старався якомога більше читати, запам'ятовувати, адже я один залишуся свідком прочитаного. Майже не читав своїх допитів, я їх знав добре і пам'ятав.

Вже ясно стало на дворі, коли підписав 200-у статтю та великі томи, створені в катівнях КДБ.

Не зважаючи на те, що я підписав статтю про закінчення слідства, допити на Лонцького продовжувалися.

Надворі почалася весна. Сонце заглядає до мене в півницю, але на прогулянці так приємно! Таке повітря!

Слідчі часто мінялися. Взагалі, допити проходять мирно, сили на мені не випробовують. Час від часу діставав передачі від Сяйці.

Вже минуло півтора року слідства. Основне слідство закінчилося в Києві, кінця його у Львові не було видно.

Вранці викликав чергового офіцера. Віддав йому котелок із чаєм, залишки їжі і заявив:

- Оголошую суху голодівку! Вимагаю відправити мене в табір. - попросив паперу для заяви.

Тепер уже насмішок не було, як поререднім разом під час голодівки. Навіть начальник в'язниці прийшов удер, старався мене вмотивити:

- Ще не пришел наряд на тебе.

У кінці третього дня голодівки піднялася температура, появилася гіркота в роті, - все, як попереднім разом.

На четвертий день ніхто не приходив, певно, будуть кормити насильно. Голова важка, в очах мерехтить, в роті сухо, печінковий присмак. Пішов п'ятий день голодівки. Інтоксикація наростала, температура висока.

Прийшов лікар. Я йому відразу заявив:

- Я медик, мене насильно не нагодуєте - не старайтеся.

У сусідніх камерах неспокійно-знають про мою голодівку. У перші три дні голосно заявляв про голодівку в розмові з наглядачем, щоб чули в інших камерах. Потім вже став говорити пошепки.

Всю ніч не спав, голова тріщить, в роті гідко, появилися болі в шлунку. Знову прийшли "опікуни": сам начальник в'язниці, черговий офіцер, лікар. Як навчилися ввічливо говорити, обіцяли допомогти, відправити. А потім:

- Какой ти молодой, пожалей родителей.

Багато говорили, не пропонували вже мені ні чаю, ні баланди. А свідомість притуплювалася... Невже все проало? Важкі думки сну-

ються...

Після обіду стан погіршався, хвилинами впадав у забуття...

Увечері за мною прийшли два конвоїри:

- Поїдем, ждуть тебе.

Якось втіха з'явилася, свідомість начебто прояснилася. Це ж надія... Важко було рухатися, та розводячі взяли під руки і потягнули. Голова крутилася...

Посадили в крісло. Несподівано я побачив Гузеева. Он воно що! Хоча важко думати, та тут зрозуміло - він вирішує мою долю.

- Ти що, одурел? Що с тобою? Що задумал? - почав капітан.

Я не реагував на його слова.

- Я вимушений був сьогодні прилетіть, щоб розібратися с тобою. Ты просишь отправить в лагерь. Ты думаешь, там мёд?

- Я вимагаю права в'язня- негайної відправи, - пошепки відповів.

- Хорошо, я отправлю тебя, - скрізь зуби сказав Гузеев.

- Не вірю - тільки розписка.

- Даю тебе слово майора.

Тоді тільки я побачив, що Гузеев став майором.

- На цей раз повірю, - погодився я з ним.

Настала радість, невимовна втіха - я добився свого!

Ті самі розводячі відвели мене в мою 9-ту камеру. Я навіть ногами почав переступати, сила з'явилася. Хоча була ніч, до камери прийшов фельдшер, приніс теплого чаю, навіть якісь ліки. Відпустив "ескулапа" і заповнив його, що знаю, як себе вести після голодування. Це був 287-й день мого перебування на самотності і останній день в тюрмі. А завтра - етапи, пересилки, табір.

Великі випробування закінчилися, важкий шмат життя позаду. Не зважаючи на всі жорстокості, терор, я не похитнувся.

Я молодий в'язень біля семи місяців, будучи під чужим прізвисьмом, зводив нанівець слідство досвідчених органів КДБ і до кінця допитів під слідством залишився один. Це давало мені сили і мужності, а молитва кріпила мою надію і віру в майбутнє.

На превеликий жаль, хочу сказати, що не всі ми були готові до допитів у більшовицьких катівнях. Нас цьому не вчили. Ми не знали тактики катів, не знали підлих методів, залякувань, знущань. Це була ціла школа, ім'я якій - більшовицька м'ясорубка. Барварські методи ведення слідства, як правило, подібні одні до других у всіх тюрмах, а серед слідчих було мало розумних людей і всі вони діяли запрограмовано.

Тому нині не треба осуджувати тих людей, які не витримали катівень, загомилися, якщо тільки вони не стали зрадниками народу.

...Через два дні я вже їхав "столипіним" на Київ, знову в окремому купе, такому самому, як у жовтні в Львів.

На подвір'ї пересилки Лукіянівки в Києві запанувало ягас піднесення. Після одиночки зустрівся із в'язнями, з якими приїхав. З усіма хотілося говорити, шукав знайомих.

Перед нами - будинок пересилки. Багато заграбованих вікон. Із них видніються стрижені голови, зарослі обличчя, так подібні до мене. Усі одночасно питають, шум, галас. Невже це початок свободи? Ягась сила з'явилася!

З вікна першого поверху, що якраз над лазнею, якийсь зарослий сташий чоловік, показуючи на мене пальцем, запитав:

- Як твоє ім'я тепер?

Та це ж вуйко Лотович, пізнав його по голосу.

- Я той самий Любо, що був колись.

- Просись у 112-у камеру, - крикнув Лотович.

Після лазні, вночі, нас новоприбулих 28 чоловік, розвели по камерах. На третьому поверсі нас не прийняли - камери переповнені. На другому поверсі у 116-у завели 10 чоловік. А потім... о Боже! 112-а камера.

Не буду розказувати про зустріч. Вона була зворушливою, тягнулася до ранку. Мене помістили біля вуйка. За ніч він хотів встигнути про все розказати. Часто повторював:

- Ти молодий, витримаєш, повернешся, розкажеш про все.

Він був зламаний, передчував свою загибель. Хвилинами я робив собі докір: може, не треба було втягати до праці слабких людей. Хоча, ніхто не примушував його.

Вранці приглянувся до вуйка. Він був одушлий, блідий, обезсилений. Шкода мені його стало.

Камера велика. Люди розмістилися по кожному клаптику вільного місця: на підлозі, у проходах, під нарами, на перших і других нарах. Усіх було 165 чоловік.

Зараз вранці пізнав лікаря Мизька. Від нього довідався, що син його Павло, товариш гімназійний, загинув у підпіллі. Познаюмився з академіком Золотаревським, який був засуджений на 25 років за зв'язок з підпіллям. Та найсильніше враження зробив молодий хлопчина-повстанець 14 - 15 років. У нього в скроневій частині голови - великий дефект чашки, звідки виразно видно пульсацію судин. Кругом багато рубців.

Молодого повстанця продала тітка-полька. Втікаючи з хати через вікно, він був поранений автоматною чергою в ноги. Він стрілявся, але куля пройшла під склепінням черепа і вийшла з протилежного боку голови. Йому тепер було важко ходити - мучив остеомиєліт кісток обох ніг.

Десь перед обідом нас вивели на велике подвір'я, яке знаходилося з другого боку корпусу. Тут всі ми, 165 в'язнів із 112-ої камери, ходили кругом по подвір'ї, а конвоїри стояли тільки на виш-

Після кліток на Короленка і загоронок на Лиському це вже був поступ.

На нас дивилося багато очей через ґрати вікон - уже без "намордників". Лотович дивився тільки на одне вікно із жіночої камери. В ньому побачив одну ясноголову голову.

- Дивись, дивись, оця блондинка, це - Дарка Масик, та студентка, що жила у вуйка Антона Давидовича на помешканні.

Я підняв голову і помахав рукою, вона відповіла тим же. Скільки кругів проходили ми, стільки разів я заглядав у те вікно. З того дня я з нетерпінням чекав прогулянки...

Під час вечірньої оправи з-під умивальника хлопці забрали багато записок від дівчат. Жіноча камера знаходилася навпроти нашої вікна і виходила на двір пересилки, в якому я вперше побачив Дарцю. А вранці своєю записку разом із записками хлопців я також поклав під умивальник.

Місце Лотовича в камері було біля вікна, з нього ми бачили двір підвір'я біля бані, далі стояла висока стіна з перетягнутими поперек неї багатьма рядами колючого дроту, дві вишки. За стіною - дорога, затримуватися на якій не дозволяли конвоїри на вишках.

До нас підійшов здоровий в'язень Микола і попросив звільнити його місце біля вікна. Він сильно розмахнувся і викинув крізь ґрати зроблену із хліба кулю. Я побачив, як вона впала на дорогу. Молода дівчина, яка вже кілька раз проходила, вмить підбрала її, передала другій, і вони швидко втекли.

Так Микола кидав листи на волю. Записка з адресою заліплювалася хлібом. У цій роботі потрібна була точність. Із сильним розмахом потрібно було попасти строго між ґрати.

Дивно, скільки кидав, завжди підбігали відважні дівчата підбирати записки, ховали за пазуху і тікали. Не один раз стріляв у повітря конвоїр, лягаючи їх.

Я також написав Сяйці, що, якщо зможе, негайно приїхала на побачення.

Слідкував за кожним рухом Миколи, адже це лист до одинокої сестрички. Серце, здається, завмерло. Невелика неточність - і липлянка хліба зачепиться за ґрати, впаде в двір і тоді - все пропаде. Микола впевнено розмахнувся і я побачив траєкторію кулі і те, як вона вмить опинилася в руках стрункої дівчини. Не встиг її розглянути - щезла.

Цікаво, яка буде доля записки? Вже думав про хату, про Сяйцю. Та недовго можна бути із своїми думками серед стільки людей.

Увечері Микола викинув ще одну записку у Львів. Хліба на неї дав академік Золотаревський. Нині, неділя. Якщо Сяйця дістане листа за 2-3 дні, тоді в п'ятницю може приїхати.

На другий день познайомився з професором Тершаківцем. Це була дуже сильна людина. Його залізна воля, стійкий характер, мужність були прикладом для всіх у камері. Він охоче спілкувався з усіма, був взірцем незламності, витривалості. Йому було більше 65 років, із них багато років він відбув у австрійській, польській, радянській неволях і недавно повернувся із заслання. Це від татка знав (це його гімназійний вчитель), що він чудова людина, великий народний діяч.

Професору Тершаківцю я розказав, що бачив його сина вбитим на Пелчинського. Він мужньо вислухав, тоді коротко розказав про цю подію:

- У жовтні мене привезли в Золочівський ліс під бункер, в якому знаходився син, щоб я переконав його здатися. Довідавшись про намір енкаведистів, я сказав їм, що за Україну гинуть сьогодні тисячі борців, мій син повстанець, а не зрадник.

...З Дарцею ми листувалися кожного дня. Від неї довідався, що минулої неділі з її камери № 111 відправили на етап мамца. Вона розказала мені про долю родини. П'ять днів зустрічався з нею поглядом на прогулянці.

В середу забрали на етап Лотовича. Ми попрощалися, цим разом востаннє. Він загинув в Іркутських таборах.

У четвер прийшла вістка на камеру, що готується великий етап, а я жив надією зустрітися із Сяйцею.

Довго тер долоні, викликаючи підвищення температури (так навчав мене професор Тершаківець.) На вечірній повірці заявив, що захворів. Справді, температура буда ледь не 38 градусів. Мене покладали в ізолятор... Щоб тільки витримати тут два-три дні, щоб не забрали на етап...

Цим разом мені доля усміхнулася. У п'ятницю вранці велику кількість в'язнів відправили на етап. Одні казали - на Воркуту, інші в Іркутські табори.

Вже після обіду температура "спала", а під вечір - все, як у казці. Через вікно ізолятора, яке виходило на дорогу, я побачив - яка радість - по дорозі ходила Сяйця. Я крикнув, щоб вона добилася побачення. Сестра кивнула головою і відповіла:

- Вже підписано.

Багато разів ще ходила Сяйця, поки не стемніло.

У суботу я вже був у маленькому будиночку біля воріт пересилки на побаченні.

Зустріч наша була короткою, тому емоціям не піддавались. Треба було багато сказати. Розмову вели жаргоном, використовуючи домашні імена, польську мову. Ми довідалися одне від одного багато цікавого, нового.

...Професор Тершаківець був цікавим співбесідником, чудовим

оратором. Багато хлопців ходили за ним слідом, слухаючи його розмови-лекції. У суботу Тершаківця відправили на етап...

... 4-го липня мене відправили в Ленінград. Конвой прийняв нас біля вагону і повів до "ворона". Поки ми проходили між вагонами, несподівано з'явилася нагода втекти. Конвой був без автоматичної зброї. Група в'язнів, яка вийшла з вагона, трохи розтягнулася. Попереду йшли жінки. Одна з них була з немовлятом. Я йшов посередні. Праворуч від нас - порожні вагони, поїзда, а за ними ще якийсь поїзд. Не використав нагоди, а через декілька метрів ще один "столипін", куди хотів тікати, а біля нього - солдати із собаками. Попався б відразу в зуби. Більше такої нагоди не було.

У Ленінграді ставлення органів влади до в'язнів було досить гуманним.

Про те, що недалеко від мене в той час тут, у в'язничній лікарні лежав важко хворий татко, я не знав.

11-го липня таким самим транспортом, під такою самою "опікою" виїхав у Вологду. Там нас першими зустріли собаки, які брехали і рвалися на тих, хто виходив з вагона. За ними ми побачили конвоїрів, які також, як ті собаки, кидалися з лайкою на кожного.

Блатні, які їхали з нами, знали добре вологодський конвой, тому казали вголос приказку:

- Вологодський конвой щутить не лобит: шаг влево, шаг вправо, прыжок вверх - считается побег, конвой применяет оружие без предупреждения.

Гас по четверо, під "опікою" чотирьох собак і автоматників відвели до знайомого "ворона". Вологодський конвой був справді еталоном логості і садизму.

На пересилці пройшли добре засвоєний ритуал: нас обшмонали, забрали клаптики паперу, листи. Двох татуїрованих, як дикуни із Африки, перукарів "постригли", під холодним душем помили і загнали по камерах.

У досить великій камері знаходилося троє чоловік. Було темно, на стіні повно порозтираних кривавих слідів від блошиць.

Я привітався, до мене підійшов молодий в'язень, децю налягаючи на ногу. Поганою російською мовою він промовив:

- Джіджі Михайлян, - і подав руку.

Приємно зустрітися з культурною людиною.

Довідавшись, що я студент-медик, він розказав свою історію. Одного разу, коли він йшов на роботу в клініку в Бухаресті, до нього підійшли двоє мужчин в чорних костюмах. Вони по-румунськи, дуже вічливо попросили проконсультувати їх тяжко хвору матір. Поруч стояла їх машина. Як лікар, Джіджі не відмовився. Але машина поїхала не до хворої, а в аеропорт, прямо до літака, де чекали радянські чекісти. Літак приземлився в Москві, потім Луб'янка. Тепер

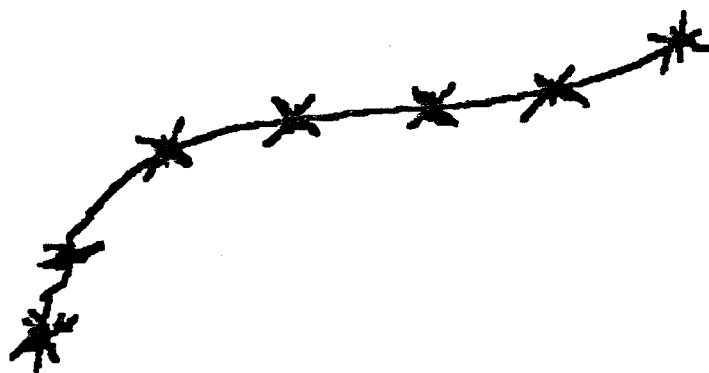
Його повертають після повторного переслідування в Ухту.

Від мене він довідався, що я повстанець. Про дії УПА він знав. До мене він ставився з повагою. У нас виявилось багато спільного.

Щоб зберегти себе від нападу блошиць, яких там було безліч, ми лягли посередині камери, а кругом себе налили воду. Та серед ночі довелося допомагати Джіджі ловити паразитів. Блошиці масово лізли на стелю, а звідти падали на свою жертву. Багато укусів було на тілі Джіджі. Мене блошиці не кусали.

На другий день Джіджі розказав про свою сім'ю. Батько його колишній міністр. Він з батьками і сестрою жили в Бухаресті по вул. Свентокрїст № 5.

Мабір

У ВОЛОГДІ

У Вологді, на пересилці довго мене не затримали.

"Прославленим" вологодським конвоєм відправили далі на етап. У "вороні" зустрівся із в'язнем-сектантом.

Отрого дотримуючись закону, На вокзалі нас прийняли четверо конвоїрів з собаками. Ще раз розводячий перевірів наш формуляр і запитав мене:

- Какая статья, какой срок?

- 54-1а,-11,- відповів йому.

Так нас двох, в супроводі надійної охорони під гавкання собак повели до столипінського вагона, який окремо стояв на залізничній колії, за станцією.

По дорозі ми зустрічали людей, частіше всього це були залізничники. Вони, побачивши конвой із в'язнями, відверталися і відходили вбік. Видно, добре вишколені й налякані органами. У момент, коли ми переходили залізничний шлях, між шпалами побачили шматок хліба. Мій напарник вмить схилився, щоб підняти його. Яке щастя нам усміхнулося. Зауважив це собаковод, який ішов за нами і закричав:

- Брось хлеб! - і сам розім'яв його чоботом.

Вишколена собака кинулася на нас.

- Взятсья под руки, - закричав старший собаковод.

Мій товариш взяв мене під руку і ми пішли далі. Дивився в лице тих людей, яка велика різниця між ними і лєнінградцями, яких не давно бачив. Там ми відчули співчуття, здається навіть розуміння, тут ненависть і жорстокість.

У Столипині прийняли нас нові конвоїри. Нічим цей вагон не відрізнявся від інших, йому подібних. Конвоїрами всюди були червонопопайники-військо НКГБ. Всі вони були надійно вишколені, твердо знали, що експортують "изменников родинь", тому мусять бути "особо бдительными", отрого виконувати накази начальства, бути жорстокими, не співчувати, не вступати з в'язнями в контакт, не розмовляти.

Розмістив нас в купе рудий начальник конвою.

Ще на пересилці ми довідалися, що із Вологди відправляють в основному на Північ, на лісоповал, на вугільні шахти.

Незабаром ми виїхали. На другий день, вранці, до нас ввели ще кілька в'язнів. Ми були на станції Мишунь Комі АРСР. Далі Печора, Інта, Воркута. По дорозі підкидали до нас все нових в'язнів уже з таборів. Кількох зняли на Печорі та Ухті. На третій день, не дождаючи до станції, мене викликали, перевірили всі анкетні дані, веліли приготувитися. Зі мною викликали ще одного в'язня Вітавта-са.

В І В Т І

Конвой із чотирьох червонопагонників із автоматами Калашникова, разом із вівчаркою, чекав на нас на станції. Мене і Вітавтаса прийняв надійний конвой. Не знали, де знаходимося, бо вагон наш стояв далеко від станції.

Свіже, різке повітря обмивало лице, тіло, після такого довгого перебування в заточені. Хотілося дихати на повні груди. Так вдвох ми пішли дорогою з невеликими клунками, мовчки уважно роздивляючись навкруги, бо говорити було заборонено. Ішли поволі, бо товариш по неволі кульгав на праву ногу. Не зважаючи на серпневі дні, було досить холодно.

По дорозі ми бачили виструнені, високі фіолетово-червоні квіти, які місцями доволі рясно росли. Внизу стовбура ці квіти були вже зів'ялі, тільки верхки пишалися своєю вродою. Раніше їх не бачив - це був іван-чай. Де-не-де зустрічали маленьку, убогу сосну з невеликими гілочками, та ще якісь невеликі корчики.

Увесь час підганяла нас вівчарка, вона безнастанно гавкала, нагадувала нам, що вона тут володарка над в'язнями.

Десь через годину нашої мандрівки нас привели в населений пункт.

Тут було декілька одноповерхових бараків. Навіть побачили декого з людей, та вони були призвичаєні до зустрічі із в'язнями, як у Вологді, та й не звертали на нас уваги.

З дороги повернули наліво, пішли вгору. Наверху була висока кількарядна огорожа, яка мягнулася вздовж табірних бараків. Кожних десять метрів стояла вишка з автоматниками на ній.

Ми підійшли до подвійних воріт, обведених колючим дротом, а побіч був невеликий будиночок - вахта. Зрозумів, нас привели під табір, так довго жданий у в'язниці. Та що буде далі? Яким він зустріне нас? Коли ми вийдемо з нього? А може вдасться втекти?

Не довго дали мені мріяти. З вахти вийшов "громадянин начальник", лейтенант, молодий, червонощкий, трішки косоокий. Він грізним поглядом зміряв нас, так, начебто вперше зустрічався із "визмінниками родини".

- Фамілія, год народження, стаття, срок?

Там на вахті нас обшукали досить недбало. Через декільканадцять хвилин ми переступили поріг вахти і були вже в зоні табору. До нас закликали "нарядчика". Цей також, як і начальник, покрикував (хоча сам був в'язнем), відвів нас в 15-ий барак і призначив у бригаду. Бригадира у той час у таборі не було. Він разом із в'язнями був на роботі.

П'ятнадцятий барак такий самий, як всі інші в таборі. Посередині були двері, які із зовні закривалися залізною скобою. Барак ділився на дві секції. У них, по обох боках, суцільні двоповерхові

нари, на яких лежали вузенькі матраци, а замість подушок особисті речі в'язня. посередині секції стояла залізна піч. У бараці було сиро, якийсь відпар, перемішаний запахом ганчірок і поту, хоча в бараці в цей час людей не було. Невеличкі заграбовані вікна додавали певного настрою.

- Место на нарах получите от бригадира, у него будете работать,- сказав нарядчик і покинув нас самих.

Один за одним приходили до нас в'язні із інших бараків. Здоровалися, питали, звідки ми, де був поранений. Питалися за друзів. Перше враження склалося, що тут одні українці та литовці, бо ніхто іншою мовою до нас не звертався.

Одним із перших мене привітав Млинко Микола, вет. лікар. Він довідався, що я студент медінституту. Зустріч була дуже теплою, здавалося в цю хвилину, що ми вже давно знайомі. Він забрав мене з бараку і повів до себе в амбулаторію, де працював фельдшером у дерматолога Леонова. Там почастивав мене пайкою хліба, яку зверху покропив вітаміном "Д", налив відвару шипшини. Тоді ця тепла зустріч і пригошення були дуже значними. Ціну цьому шматку хліба в той час в'язні розуміли добре.

Мені хотілося скоріше довідатися, де ми і в якому таборі знаходимося.

- Миколо, де ми є, який це табір?- запитав я.

- Ми знаходимося в Інті, в системі режимних спец. таборів. Кодова назва табору "Мінлаг Инта-уголь." Начальником управління "Мінлагу" є полковник Халієв, а начальником режиму майор Колюв. В'язні в основному працюють на шахтах. В системі мінлагу, тут в Інті, є 6 таборів (ОЛП). Серед них є жіночий "ОЛП" № 4 Инта знаходиться в Кожвинському районі Комі АРСР. Наш 5-ий "ОЛП" має № 385/15, це пересильний табір, а також в ньому знаходиться лікарня (це називають його Сангородок), куди присилають хворих зі всіх таборів Інти.

Побудований 5-ий "ОЛП" в 1947 році. З початку 1947р. тут було 14 малих і сім великих бараків. До 1949 року побудовано ще 11 бараків.

Перервали це наше знайомство хворі, які зібралися перед амбулаторією. Скоро до нас прийшов Рандзістий Іван, студент Ів. Франківського інституту. Він працював фельдшером інфекційного відділу з лікарем Киряковим.

Я не можу передати мого захоплення, втіхи від зустрічі з друзями, колегами. Довго ми сиділи, розмовляли. Один одного ми переривали в розмові, старалися швидше довідатися про все. Микола й Іван були ідейно розвиненими, національно свідомими. Хлопці вирішили влаштувати мене медиком і не випускати з пересилки в робочі "ОЛП". Ми пішли в барак, де жили лікарі-в'язні, щоб там поговорити із студентом 5-го курсу медінституту, грузином Морчиладзе, який

працював терапевтом, щоб він допоміг влаштувати мене на роботу. Високий грузин із чорною родимою плямою на лиці привітно прийняв нас і пообіцяв просити "опера" і вільно найману нач. санчастини Кобець взяти мене на роботу. Побіч із Марчиладзе, в бараці познайомився з лікарем-гінекологом Скалацьким, який за часів німецької окупації працював із татком в лікарні медінституту Львова, з болгариним-лікарем Кіряковим, фізіатром Семіоновим і Саву, хірургом Смирновим, психіатром Ноксом, Туркевичем та іншими.

Слухав нас уважно Семіонов, він втрутився в нашу розмову і запропонував піти до нього працювати в туберкульозний відділ.

Минуло багато років з тих часів, але ці перші зустрічі, ці перші дні перебування в таборі, враження залишаться вічно свіжими.

Почався інший етап мого життя, вже тепер табірного. Цей перший день перебування в таборі виглядав, як частина свободи, хоча табірне життя мені не було ще відоме.

На другий день мені нарядчик сказав:

- Иди в каптерку за вещами.

Я знав, там зберігаються речі для в'язнів. Ці речі часто були старими, зношеними, рваними. В каптерці застав старшого від себе в'язня. Я назвав своє прізвище. Він глянув на мене ласкаво і замість того, щоб видати мені одяг, почав випитувати українською мовою, звідки я, коли зі Львова, кого зустрічав в тюрмі. Як побачив, що я поранений, спитав, чи підпілля в Галичині ще діє, чи сильне. Зрозуміло, в таборі, як і у в'язниці, треба було дотримуватися обережності із незнайомими людьми. Потім каптерщик пішов у другу кімнату, довго там щось шукав. Згодом виніс мені майже нове табірне вбрання. Відчув душу земляка.

Незабаром довідався, що це був Гринько Олександр, арештований ще в 1939 році, як учасник капели бандуристів. Нині Гринько Олександр - Народний артист України, працює в драматичному театрі ім. Зяньківецької у Львові.

Не диво, тому, що саме такі люди з далеких табірних літ на все життя залишаються найближчими.

Після декількаденної перевірки "опер", капітан Кобець, дав згоду залишити мене на "ОЛП"-1, а його дружина нач. санчастини Ольга Кобець прийняла на працю в туберкульозний відділ.

Перші кроки мої, як фельдшера, були не дуже певні, хоча в підпіллі я надавав першу допомогу при трамвах, вмів робити ін'єкції, перев'язки.

Зарез на другий день самостійної роботи мені потрібно було поставити банки, а я їх ніколи не ставив. На верхніх нарах лежав хворий, це додало мені духу, бо ніхто не бачив моїх дій. Цю нескладну процедуру я виконав вдало, як вмільний фельдшер.

Праця в туб. відділі не була важкою. Разом з лікарем Семіоно-

вим ми обстежували хворих. Він охоче передавав мені свій досвід, ділився своїми спостереженнями.

Невдовзі познайомився із іншими лікарями табору, які часто приходили до Семіонова на консультацію, чи при других обставинах із терапевтами Бадюці, який був особисто знайомий із президентом Закарпатської України Августином Волошином, професор Давідсоном, Глазером, хірургом Матешуком, лікарем-лаборантом Сободем, лікарем Долідзе, Амолевичем. Пізнав багатьох фельдшерів: Альбінаса, Сиріжко Дятлова, Амірова, Савчука, Грабовича та інших.

Робота фельдшером відділу мене не задовольняла. Потрібно було допомагати друзям, робити їх "хворими", виривати з каторжної роботи.

"МОСТИРКИ"

Перші кроки в новій царині медицини - мостирки-симуляції я зробив швидко. Рандзістий і Млинко вже мали в цій ділянці досвід і вони його мені передали. Часто вони викликали підвишену температуру інекціями молока.

Першу мостирку я зробив молодому в'язневі з Тернополя Миколі Підлужному. Я ввів йому в голілку біля невеличкої рани подвійну дозу вакцини проти черевного тифу. На другий день піднялася температура до 39, а кругом рани з'явилася різке почервоніння. Та досвід в цій ділянці потрібно було міняти, поширювати способи проведення мостирок, щоб їх не розпізнавали, удосконалити їх, а головне робити так, щоб вони як найменше шкодили організмові.

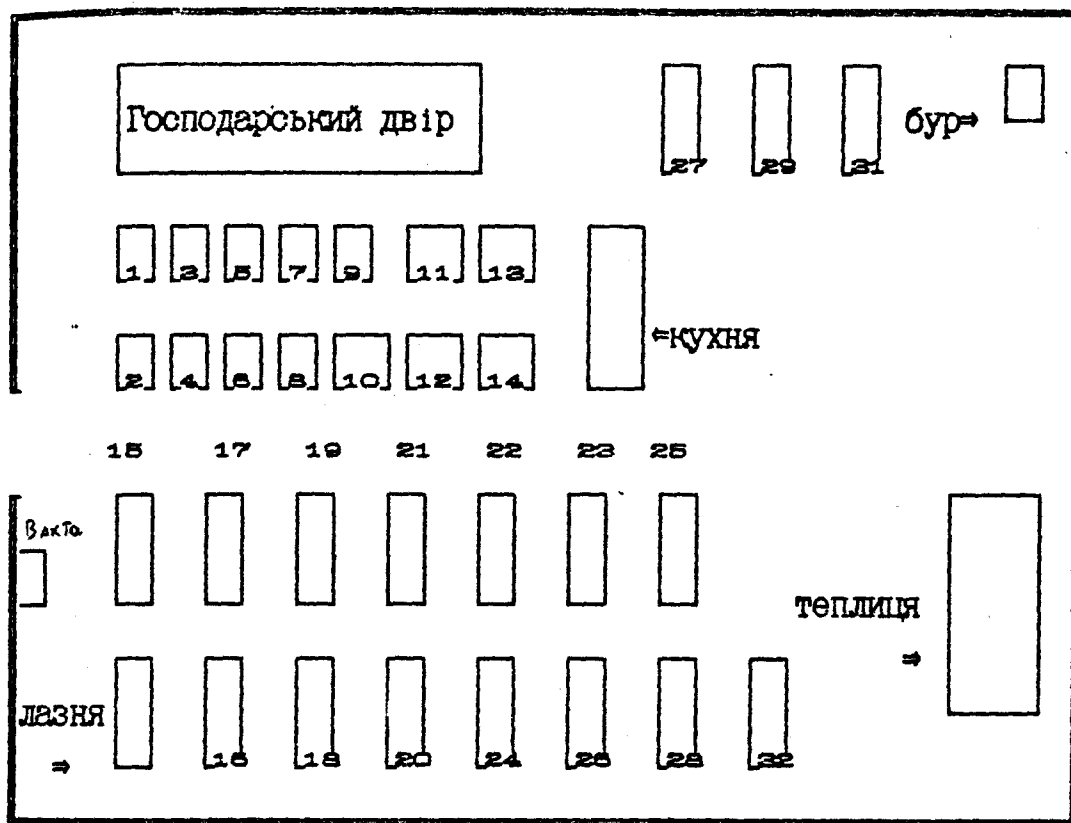
Я знав те, що запалення легенів можна викликати вдиханням цукрової пудри. Та ця операція була небезпечна для здоров'я, часто робили її блатні, до неї ніколи не вдавався. "Босяки" іноді вводили під шкіру слину і інші хімічні речовини. Але цю мостирку легко викривали, і абцеси, які утворювалися, залишали глибокі сліди і мали погані наслідки. Молочні інекції ми робили частіше інших мостирок. Молоко приносили хлопці із кухні наглядачів, де вони працювали, обезжирювали, стерилізували на водяній бані й вводили по 10-20 грамів. Не один друг відпочив, звільнений від роботи. Шкоди тільки, що температура піднімалася ненадовго, навіть після другої інекції звільнення діставали на 2-3 дні.

ТАБІР

Табір наш, як і всі табори, які я бачив і про які я чув, був квадратної або прямокутної форми, обведенні безліччю рядів колючого дроту. З двох сторін колючого дроту тягнулися дві зорані, заборонені зони. Кожних кільканадцять метрів вздовж огорожі були "вишки". На них знаходилися могутні прожектори і автоматники. Таким чином, зона надійно охоронялася. Не знаю такого випадку, що

через неї міг хтось пролізти, втекти. Втечі, які відбувалися, проходили тільки з робочої зони, із шурфів шахти, або підкопом під охоронною зоною.

У середині зони бараки тягнулися рядами так, щоб всі проходи між бараками прострілювалися із сторожових вишок.

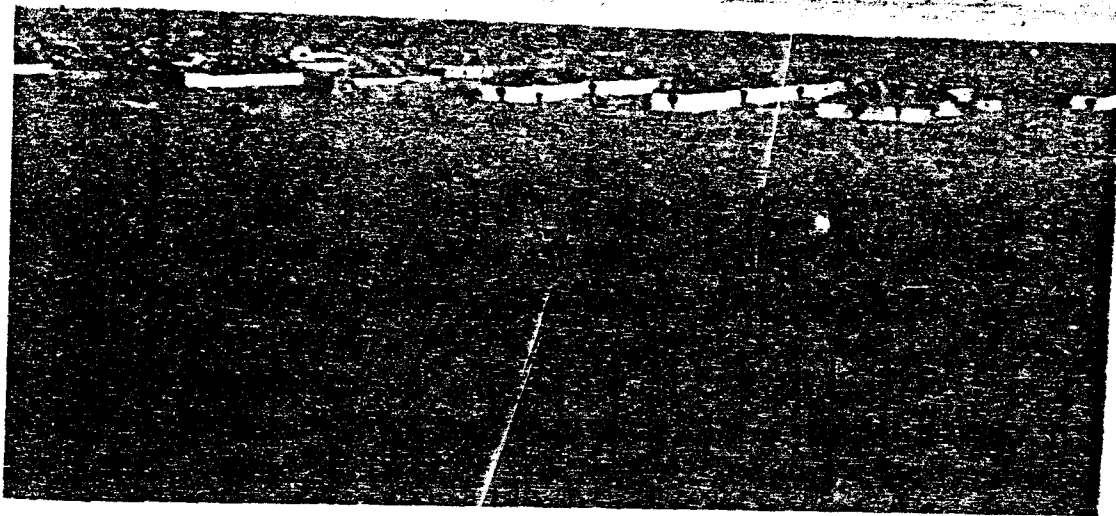
Схематичний план табору № 5.

Біля шахти в середині зони знаходилося декілька невеликих адміністративних будівель. Серед них у третьому був "ЧИС", у другому знаходився начальник "ОЛП"-а, (в 1949 р. начальником був Косенко, потім Слінін). У четвертому — спецвідділ, у шостому знаходився нач. санчастини (в 1949р. начальником була Кобець, в 1950 - Лукіянова). У 9-ому був будинок "ОПЕР"-а, де начальником був капітан Кобець.

Одним із табірних атрибутів була табірною перевірка, яка регулярно проходила о 7-й і 19-й годині. Гонгом із вахти сповіщали, що не вільно ходити по зоні, всім потрібно вийти поперед бараку, стати в два ряди для перевірки. За порушення режиму чекала строга кара.

Наглядачі ходили з бараку в барак із дощечками, на яких записували кількість почислених в'язнів. Іноді по декілька разів числили "бідолахи" із "ВОХРИ". У більшості випадків це були малограмотні, жорстокі покидьки суспільства. Повноцінна людина наглядачем не пішла би робити. Під час перевірки в'язнів вони числили до 10-и і ставили "кола" на дощечку, щоби не збитися з рахунку. Іноді більше години знушались наглядачі над нами, моли оума в'язнів їм

не сходилася.

Інта 1954р.

П'ятий табір (Фото автора)

Усі червонопагонники, починаючи від найнижчого і аж до начальника табору, вважали себе всемогутими володарями в'язнів, тому до кожного із них потрібно було звертатися через "гражданин начальник". Його не можна було обминути в зоні чи, борони Боже, не уступити дорогу. За це кари не минувати. Після ударів у шину "отбой", наглядачі закривали бараки на замки. Зона завмирала, одні тільки наглядачі ходили по зоні і "оберігали" сон в'язнів у таборі, або, навпаки, робили неспокій в якомусь із бараків, де проводили "шмон".

На вишках стояли червонопагонники з автоматами. Всі вони були надійно вишколені. У них вмовлено, що стережуть страшних ворогів народу. Кожних декілька годин недалеко від вишки ми бачили розводячого і декілька "попок"^{зо}, які йшли на зміну. Начальник караулу підходив до вишки. Черговий на ній, який здавав вахту, доповідав:

- Пост над врагами народа сдал - Змінючий його відповідав:
- Пост над врагами народа прийняв.

СКЛАД В'ЯЗНІВ

У таборі 5-го ОЛП-у, зрештою, як у всіх таборах Інти, великий

процент становили українці, більшість із Галичини. Різні за віком, головню молодь. Різні за соціальним походженням: селяни, робітники, та найбільше інтелегенції, багато із них учасники УПА. Майже всі вони відбували строк за це чи інше відношення до Визвольних Змагань українського народу.

Багато було в'язнів із Прибалтики. В першу чергу, литовці, ті вели себе мужньо, трималися стійко. Немало було росіян. Вони відбували строк за участь в німецькій поліції, за полон чи інше вільнодумство... Серед них - Пивоваров, близький працівник Молотова, Одинцов Б., який був біля Тіто, ще в Москві. Були й власівці. В невеликій кількості зустрічалися представники східних і кавказьких національностей, з них чимало грузинів. Поміж чужинців був 82-х річний німець Курт Прюфер, на його фабриці виробляли деталі до зброї "Ф-2".

У таборі однією із найважливіших задач було самому зберегтися, вистояти, не заломитися, зберегти людей. Хоча відрядно нині сказати, що найбільш стійкими в таборі були українці і литовці. Я не чув ніколи від наших людей, щоб вони жалілися або нарікали на свою гірку долю, що не заслужено засуджені. Ми були гордими за наше минуле. Ми знали, за що каралися, і від ворога пощади не чекали. Це додавало нам сили і витриманості. У таборі ми були дружніми, згуртованими, стійкими.

До 1950р. з нами були військовополонені і політичні діячі інших народів. Серед них японці, німці, корейці, поляки. В 1950р. їх вивезли.

До весни 1948 р. було тут ще одна соціальна група - злочинці, які в залежності від їх стану, ділилися на: законників (це була найвища в ієрархічній драбині група злочинців) і на блатних, сук, уркачів, шестьорок.

Законники зовсім не працювали. Вони верховодили над усіма злочинцями і до 1948 р. були страховищем у таборі для інших в'язнів. За негідпорядкування їм чи спротив, жорстоко знущалися аж до смерті. Їм вигідно було чужими руками тримати в таборі в'язнів, хоча прямо в контакт із начальством законники не вступали.

Кожний із них мав багато судимостей, вбивств, втечі, іводі, відрубані пальці. Вдягнені були в крашу одягу, яку відбирали у в'язнів. Їх обслуговували шестьорки, також із блатного світу. Вони крали для своїх зверхників, виконували їх волю.

Законники мали зв'язок із іншими таборами, їх знали під кличками. Законник, який почав працювати, чи пішов у контакт з начальством, ставав "сукою". Його викидали із законників, іводі вбивали.

Блатні - це злочинці, які працювали, часто займаючи блатні місця в таборі, робили на кухні, нарядчиками, бригадирами.

Після 1948 року їх забрали із таборів політв'язнів. Залишилися тільки ті, які були суджені за злочинство і втечу з табору. (ст. 54-14). Хоча мало їх залишилося, та своїм ремеслом продовжували займатися. Політв'язні не дозволяли їм розгулювати безкарно, часто розправлялися із ними, за знущання над політв'язнями. Зимом 1951р. на другому ОЛП-і кількох блатних убили, кількох сильно порізали. Один серед них - Саша Пушкін дістав 9 ножових ран і вижив. Після цих подій всіх блатних із інтлагу вивезли.

З перших днів мого перебування в таборі запам'яталася одна процедура, яка з рештою була притаманна іншим ОЛП-ам.

Усім потрібно зібрати матраци і всі пожитки і винести на двір, не зважаючи на погоду. Зранку, посередині зони, у великому котлі кипить вода. Розібрані нари зносять до котла. По черзі занурюють їх у кип'яток на декілька секунд і назад складають в бараці. На мокрі дошки кладуть постіль.

Хоча нелегка це була процедура, але вона врятувала нас від страшних блошиць, яких позбутися було майже не можливо.

Х А Р Ч У В А Н Н Я

Годували в таборі 2-3 рази на день чим попало. Всі продукти для приготування їжі були низькоякісними, часто попсованими при поганому зберіганні.

Основним в харчуванні був хліб. Давали його по 650 гр в день, в карцері по 300 гр. Був він важкий, лепкий, чорний.

На сніданок давали невеличкий черпак каші, поливали маленькою міркою пісного масла, гіркого, старого (щоб не хотілося їсти) і зафарбований кип'яток (так званий чай), іноді баланду.

На обід була баланда. Це страва подібна на нашу кашу, тільки приготована з гнилої чи мерзлої капусти і інших відходів ярини, в якій "крупина крупину доганяла". Ще давали черпак проса, виги чи ячменю.

На вечерю давали чай, іноді тільки чи тюлений. Тільки нерідко була із запахом, і то припадало її небагато, всього кільканадцять грамів.

Насьорбавшись такої баланди зеки виходили на вахту, на розвод в шахту чи на другу роботу. А їсти після такого сніданку хотілося, ой, як хотілося. Тому не дивно, що в'язні вимітали все з аммунієвих тарілок і просили добавки в знайомого роздатчика і були щасливі, як їм усміхнеться доля.

Годували в'язнів так, щоб могли ходити і найважливіше, щоб могли давати так потрібний "стране угольок". При такому харчуванні якщо в'язень не діставав посилок, він швидко ставав "доходягом" його як дистрофіка нерідко відправляли в табір інвалідів в Абезь який знаходився за 50 км від інти. Їжу в таборі готували сам

в'язні. Ними були "вибрані люди", нерідко назначені самим "опером".

При кухні була їдальня, де строго по годинах бригадами приходили їсти. Біля кухні знаходилася хліборізка, де також працювали "заслужені" в'язні. Навіть отримати "горбушку", в якій було трошки більше хліба, було радістю. Запах від кухні, а точніше, сморід, розходився далеко від неї.

Всю процедуру кормлення встановлював черговий, старший наглядач. Ударом молотка по підвішеній рейсі, яка була біля вахти, він повідомляв, що настав час іти в їдальню. Нестерпне почуття голоду реально докучало. Після поранення, близько двох років в'язниці, го-лодівок, проблема поїсти була гострою. Часто соромно ставало перед собою, що невилі відкинути одну і ту ж саму гадку про хліб. У снах часто бачив страву, але коли простягав до рота ложку, частіше всього сон обривався, або снилось, що хтось відбирає її.

Одного дня у ввечері, перед перевіркою, сталася подія, про яку ще нині не можу спокійно розказувати. Я сидів на нарах і до-дав пайку хліба. До мене підійшов земляк зі Львова - Кравець. Він був багато старший від мене, у таборі вже сидів більше трьох ро-ків. Він чомусь став дивитися мені в очі, а потім запитав, чи хочу їсти. Віддав мені алюмінієвий котелок, а в ньому тепле картоп-ляне лущиння. Передати мої почуття втіхи, радості я не міг. Ста-рився їсти не жадно, не знаю, чи це вдалося мені, чи ні. Не мав слів, щоби подякувати моєму дорогому земляку. Мені слези стали в очах, він нахилився і поцілував мене, як батько. Потім не один раз увечері Кравець приносив схований під бушлатом котелок із теплою стравю. От таке щастя випало мені в перші тижні мого табірною життя.

Кравець працював у підсобному господарстві, біля свиней на-глядачів і зумів відбирати потайно лущиння із котла "вільнонаом-них" свиней, переховував його і коли ніхто не бачив, вимивав і ва-рив.

ЖОРСТОКА ДОЛЯ В'ЯЗНЯ

Листопад місяць 1949 р. перед жовтневими святами.

Барак № 17, після вечірньої перевірки. На дворі мороз більше 30, тихо-тихо. Кожний барак добре освітлений з усіх боків, ясно, як удень. Як тільки відкриваються двері бараку, в секцію вриваєть-ся свіже, морозне повітря, яке розходить між нарами, пропадає. Після перевірки усі в'язні в бараці, хто спить, хто сидить на нарах, а інші розмовляють з побратимами недолі. Вони згадують сво-їх найближчих, цікаві епізоди з життя, іноді фантастичні, як пра-вдо, їх розмова закінчується розповідями - як смачно поїли.

Серед цієї маси в'язнів виділявся молодий чоловік. У нашому

бараци він перебував вже три дні. Це нещасний арештант, який попав під відпал у шахті, без очей із витаврованими чорними цятками на лиці. Він був без правої руки, культя якої була вище ліктя і без лівої кисті.

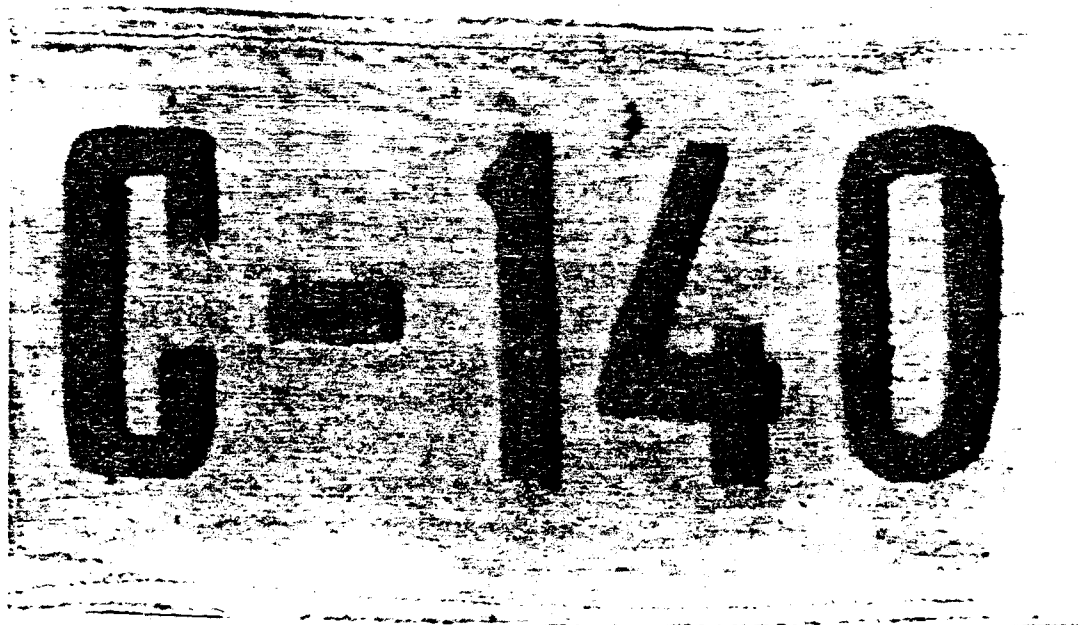
Страшна картина. Жорстокою доля розправилася з ним. Та найстрашнішою здається була його пісня, яку він весь час співав монотонно чи то речитативом вимовляв:

- О, Москва, Москва, скільки ти нам горя принесла, всі судимості відкрила...

Продовження не пам'ятаю, на жаль, забув. Це був наш земляк із Рівного. не довго побував з ним. За декілька днів його вивезли в Абезь.

ОСОБИСТІ НОМЕРИ В'ЯЗНІВ

У грудні 1949 р. по таборі рознеслася новина: всі в'язні но-

Це реліквію - номер, я зберіг із тих часів.

ситимуть номери. Справді, незабаром нам видали особисті номери. Кожен із нас ставав не людиною з іменем, а номером. Так по номерах нас почали звати:

- Эй ты № 330 - остановись.

Наспинні знаки величиною 200мм на 100 мм із білої тканини, написані чорною фарбою, ми мусіли носити на бушлатах, тілогрійках, куртках.

У системі Мінлагу букви в наспинних номерах були по алфавіту, починаючи від 1-го до 6-го ОЛП-у. На 5-му ОЛП були букви "P" і "C". Від грудня 1949 р. я став номером 0-140.

Відмінили номери після розстрілу Бері в 1954р.

ЖІНОЧІ БАРАКИ

На 5-ому ОЛП була ще одна зона, відгороджена колючим дротом - це жіночі бараки пересилки (№ бараків 18-20)

Зв'язок з дівчатами ми проводили через лікаря Скалацького, який їх лікував, та ще кількох в'язнів, які мали доступ в їх зону.

Деякі із жінок працювали на швацькій фабриці, у зоні, у мадьярського єврея Шварца. Інші ходили за зону на фізичні роботи. Жінок доволі швидко відправляли на 4-ий жіночий ОЛП.

Микола, як фельдшер шкірного кабінету, також заходив туди. Він розказав мені про багатьох, з ким бачився. Перечисляючи прізвища, він назвав студентку Львівського медінституту Маск Дарку. Несподіванка велика, наші шляхи з Дарцею зближались. Недовго до мого приїзду в табір її перевели на 4-ий ОЛП. Побачив Микола мою реакцію, сказав:

- Якщо хочеш написати її, приготуй "грипс"²¹, а я постараюся передати, як тільки будуть відправляти кого-небудь.

На тоненькій бібулці маленькими буквами написав, скрутив, ще й заклеїв і віддав цього самого дня Миколі. На превеликий жаль, аж через місяць вона попала в руки Дарці.

Б У Р

Немале значення в таборі мав "БУР". Він містився в кінці зони, за бараками. Майже кожний з нас там побував. На всіх ОЛП-ах він мав своє відведене місце. У нашій це був невеликий дерев'яний барак з маленькими віконечками, також загратованими, обведений колючою огорожою із окремим наглядачем. Це була "тюрма в тюрмі".

Залежно від провини в'язня сам "опер" карав "БУР"-ом, визначав строк.

Пригадую перші відвідини його. У листопаді, вранці, прийшов до мене нарядчик і сказав:

- Иди в БУР, опер тебе пять суток подарил за вечернюю проверку.

Я знав, що це ефрейтер, наглядач, доповів. Швидко з'їв свою пайку хліба, запив водою, і сам "добровільно" пішов з нарядчиком в "БУР".

- Сними ремень, ^ншурки с ботинок, - велів "добродушний" "громадянин начальник".

Витрусив пусті кишені, відчинив залізні двері, як у в'язниці.

- Заходи!

Нічим ця маленька темна кімнатка не відрізнялася від карцеру в тюрмі. На стінах сліди роздуваних блошиць. Добре, що встиг з'їсти свою пайку, бо першого дня нічого не дали їсти, а на другий і

третій день дали по 300 гр. хліба і холодної води. Довелося п'ять днів мерзнути, бо тільки на ніч давали тілогрійку, хоча і в тілогрійці в ночі не дуже тепло було спати.

В 1951 р. побудували новий, великий, кам'яний БУР. разом із карцером.

ПРОВОКАТОРИ І СТУКАЧІ

Усе, що творилося на ОЛП, чим жили, що задумували в'язні, опер мусив знати, інакше що це за опер він був би?

Звичайно, система стара, відома: чим більше провокаторів, сексотів, тим спокійніше спав "Кум". Вербував сексотів "кум"-опер серед нестійких в'язнів. За невеличкі "подачки", чи тероризуючи їх. "стукачі" мали сіяти недовір'я до чесних людей, мали доносити про творилося в зоні, створювати міжусобиці, сутички, неспокій. Їх швидко викривали, іноді строго розправлялися з ними.

Л И С Т У В А Н Н Я

У режимних таборах дозволяли писати листи до рідних тільки два рази на рік і здавати відкритими для цензури. Отримували їх після цензури із позначкою на ньому цензора КВЧ.

Часто в листі багато було закреслено тушю, а нерідко листи забиралися у опера для заведення справи проти в'язня. Десь наприкінці грудня 1949 р. несподівана новина - втіха. Я отримав листа от тітки Ліни. Це була відповідь на одинокого мого листа, післаного з Інти. Декілька разів прочитував його, потім надійно заховав, щоб не один раз ще прочитати.

Я довідався про Сяйца незабаром після повернення із зустрічі в Києві, її арештували і вивезли в Тайшет, мамця була вже в таборах Іркутська на лісоповалі. Ніякої вістки не було від татка, напевно загинув, адже він був важко хворий ще в тюрмі на Лонцького.

У листі вона говорила, що з родини Давидовичів, окрім старої бабусі, забрали - арештували або вивезли всіх. Були радість і горе. Боже, як хотів би я взяти всі знущання батьків, сестрички на себе, щоби тільки їм стало легше. Я не боявся за них, вони добре трималися на слідстві, бо ніяких матеріалів слідчі від них не мали, хоча вони знали багато.

ПЕРШИЙ СВЯТ-ВЕЧІР В ТАБОРІ

На дворі мороз близько 50, кругом біло-біло. Під ногами дзвінкий скрипіт снігу. Здалека, більше як за 10 км чути гудки паравоза, які доливають тільки під час великого морозу.

У зоні тихо. Сьогодні Свят-Вечір 1950 р. У грекокатоликів і православних великий день, по-різному його тут святкують. Після роботи збираються по декілька в'язнів біля нар, діляться пайкою

хліба, а як хтось отримав пакунок із хати, то цей домашнім, тихо колядують, щоб наглядачі не побачили, не почули.

Цей Свят-Вечір зустрів з Миколою і Іваном Рандзістим у шкірному кабінеті, там було спокійніше. На столі в нас горіла саморібна свічка, навіть галузка сосни стояла на вікні, символізуючи Різдвяну ялинку. Відмовивши спільно молитву, ми сіли до столу.

До пайки хліба ми мали тільки, Микола зварив шипшини, а Іван приніс печива. Досить довго сиділи ми, поки горіла свічка, згадували Різдво в Україні, народні звичаї.

У цей день весь християнський люд України згадує найближчих, рідних, яких немає на спільній вечері. І я поплив думками до мамці в Іркутськ, до сестрички в Тайшет, згадав про татка, по всю розкинену по тюрмах і засланнях родину. Згадав останній Свят-Вечір у Львові і весь багатостраждальний, закутий в кайдани український народ.

Тим часом за вікном запаленіло північне сяйво. На чорному небі побачив сріблесті лінії, які зливаючись утворювали чудове мереживо. Його побачив тоді вперше.

В ЛІКАРНІ

В туберкульозному відділі у Семіонова я сам обстежував хворих, писав історії хвороби, багато вчився. З трудом діставав медичні книжки, їх конспектував, разом із Миколою та Іваном вдосконалювали способи, як зберегти друзів від роботи, дати їм відпочити. Ми далі робили мостирки.

У терапевтичний відділ (барак) почали поступати хворі із жовтяницею (тоді жовтяницю не вважали інфекційною хворобою).

Для того, щоб потрапити в лікарню із жовтяницею потрібно було: пожовтіти, мати відповідний аналіз сечі і болочу, побільшену печінку. Я помітив, що хворі, які приймали трохи більшу дозу акрихіну, жовтіли. Акрихін тоді вживали для лікування малярії. Ми вивчили дозу, яку потрібно було прийняти, щоб за 3-4 дні пожовтіти. У клінічній лабораторії працював непевний чоловік, тому сечу брали в хворого на жовтяницю і здавали її на аналіз. Створюючи дефанс (підвищений тиск) напруженням черевної стінки, перкуторний звук над печінкою укорочувався, пальпація її затруднювалася, а це не давало можливості встановити границі печінки. Хворих ми навчили цього мистецтва.

Жоден терапевт, який лікував наших "хворих", не вивчив мостирки.

Не одного друга врятували ми на декілька тижнів від важких робіт і небажаного етапу.

На превеликий жаль, через рік я "погорів" на цій мостирці, але про це потім.

ПЕРШИЙ ЛИСТ ВІД СЯЙЦІ І ДАРЦІ

Я вже писав, що отримати в таборі вістку від рідних, близьких було святом. Це всім зрозуміло, тому як тільки з'явився після цензури лист в таборі, його негайно старалися передати адресатові.

Цим разом у мене втіха: на роботі вручили лист від сестрички Сяйці. Лист із Алдану, із далекої тайги. У листі виписує мене, описує важкі умови праці, де єдиним зацікавленням місцевих робітників є горілка й жінка, яку цінують як товар. Добре розумів, що значить дівчині опинитися на чужині. Цей лист переніс через усі шмони і зберігаю до нині як велику реліквію.

Сяйця вже листувалася з мамцею. Від татка та інших членів родини вістки не мала. Багато разів читав листа від сестрички, не хотів ні з ким говорити, я цілий час був думками з нею.

Мої роздуми перервав Микола. Він приніс мені це один лист - "грипис" із 4-го ОЛП. Який радісний день! Це було якраз 7-го березня, перед Днем Жінки.

"Грипис" від Дарці. Вмить прочитав його, хоча був писаний дуже дрібними буквами. Вона писала, як після нашої зустрічі в Києві, опинилася в інті, не думала, що ще зустрінеється зі мною. Від батьків своїх діставала вістку, вони були в Осінниках Кемеровської обл. на виселці. Згадала про свого брата Романа, який знаходився на 1-му ОЛП, як вдалося їй зустрітися з ним на шурфі 1-го табору. А яка була зустріч!

Про себе не хотіла писати, зате написала про друзів з якими працювала на 4-му. Про подруг - студенток із Львова: Славу Людкевич, Славу Лятошинську, Славу Крижанівську, Олю Мацелюх, Рому Сімків, Льоноу Сенюгу, Оленку Северин, Олю Мороз, Орису Грицину, Любу Пальчевську і др. Всі дівчата жили там згуртовано, дружно. Окрім студенток, в таборі було чимало інтелегенції, учнів 9-10 класів і старших жінок, іноді мало освідчених. Усі вони працювали на земельних і других важких фізичних роботах.

У цьому листі Дарця писала також про чужинку, які були в одній бригаді з нею - це англійка Кеті з Лондона. Її батько був великим комуністичним діячем Англії. Чоловік Кеті, радянський дипломат, забрав її в Москву, де вона працювала у військовій академії, звідки за шпигунство запроторили в табір. Одного разу її і Дарцю, як доходяг, послали працювати в військову частину, Дарця попала на кухню, а Кеті з черпаком на двометровій палці вибирала нечистоти і вивозила бочкою. Вона була убрана у ватні, рвані, штани в кілька розмірів більші, валянки, тілогрійку і вушанку. Одні тільки цвікери на очах говорили, що вона чужинка. Побачивши Дарцю, вона ламаюю російською мовою сказала:

- Дари, видишь, я работа по специальности, как мне обещал следователь.

Цікаво, чи залишився би її батько великим комуністичним діячем Англії, якби побачив свою дочку?

В бригаді працювала ще грузинська єврейка Елла Маркман. Її батька, соратника Берії, розстріляно. Елла, як студентка, працювала в таємній організації "Юний Ленінець". Суджена на 25 років за підготовку до вбивства Берії. Вона поетеса, дружила з українками. З ними в бригаді була ще білоруська поетеса Лариса Геніш, вірші якої любили дівчата і вивчали на пам'ять.

Потім, після цієї першої записки, я очікував і отримував все нові, все тепліші записки.

НАКОЛКИ

Блатних із наколками я вже бачив у тюрмі в Станіславі. Та тоді не приглядався до них. Добре побачив їх на пересилці і в таборі.

Майстрами наколок були самі законники, чи блатні. Вони придумували малюнки наколок. Серед них були деякі досить цікаві, непогано виготовлені.

Законник Культя на 5-му ОЛП був, здається, один із тих, якого наколки відрізнялися від інших. Про Культю я знав, що це один із головних законників на 5-му, за яким числиться багато "мокрих" справ. Біля нього бігають "шестьорки", які слугують йому й виконують його доручення. Пальці лівої кисті він відрубав собі ще на Воркуті, щоб не працювати. Культею він доказував, на що він здатний.

У передбаннику побачив його голого, якраз коли одягався. "Шестьорки" біля нього закричали на мене:

- Чего сюда идешь, не видишь мы моемся?

Я побачив знайомого мені законника, Культи: зрисованого наколками. Мені дуже дивно стало, до чого може дійти людина. Я не вірив своїм очам. Велика змія обвивала декілька разів тулуб. Зроблена наколка чорною фарбою, а саме тіло змії розмальоване іншими фарбами. На грудях виколотий лицар із мечем, готовий до бою. Один із шестьорок звертаючись до мене сказав:

- С Культой надо жить в мире, принеси ему кодеинчика, - і більше мене не виганяли.

У таборі, в кримінальників ми бачили багато різних наколок. Було чимало нецензурщини, виколоти голі жінки, серця проколоти стрілою, бубонний туз з пляшкою горілки і напис "вот что сгубило меня", багато імен жінок, часто фраза "не забуду мать родную". Деякі злодії мали виколоти портрети Сталіна і Леніна, вони запевняли, що в тому випадку, коли дістануть розстріл, то не посміють стріляти в портрет "вождя". Один раз я бачив kota, який стрибав на мишку, яка втікала в "анус". У багатьох все тіло було в наколках,

пальці рук, навіть на соромязному місці в одного бачив жіноче ім'я. Напевно мусів бідолашний страждати, поки це зробили.

Наколки робили фарбою, або тушшю. Спочатку робили з туші малянок, а потім вколювали голками внутрішкірно. Наколки ніколи, нічим не виводилися, хіба хірургічно.

Усі наколки, які носили в'язні, були описані в його особовій справі, вирізати їх строго заборонялось.

По татуировках можна було визначити ієрархічну належність блатних. Те, що мав право наколювати законник, не мав права звичайний блатний, злодій. Законники носили меч, лицаря з мечем, злодії носили емблему злодія - kota.

ТЕЛЕГРАМА ЗІ ЛЬВОВА

23. 06. 1950р. нарядчик вручив мені телеграму. Правду сказавши, я дуже хотів дістати листа, телеграми боявся. У ній в більшості сповіщалося про горе.

Тут телеграма: Татко живою, знаходиться в Ленінграді Арсенальская 9, - Далше затерто тушшю. Значиться всією сім'єю живемо, хоча за тисячі кілометрів один від одного. Я боявся радити, це і ще раз читав. 21-го післана зі Львова. Затерте слово я зрозумів відразу це: Тюрма № 2 (буква "Т" я відчитав, а що в Ленінграді на вулиці Арсенальській є тюрма, я знав.)

ФЕДЯ МАТВІШИН

Кінець жовтня 1950р.

У туберкульозному відділі, в 24-му бараці справа, в важкому стані лежав наш земляк, повстанець Федя Матвішин із Бібрецького району, села Пі'ярків. Для нас Федя був близьким другом.

Важко було потішати побратима, бо лікувати не було чим.

Цілий барак хворих, подібних йому. У Феді був туберкульоз легенів, ексудативний плеврит.

Лікаря Семіонова часто просив, щоб він зайвий раз послухав хворого, щоб чим-небудь допоміг, хоча добре розумів, що він був безсильний. У вільну хвилину я сів біля хворого на нарах і потішав як міг, хоча сам не вірив у це.

Одного дня в мене появилася добра нагода. Один із лікарів Сан. Городка, політв'язень румун Саву захворів туберкульозом. Стан здоров'я в нього не був важким, бо свою професію "стукача" він продовжував. Часто ходив до "кума", мав доступ в БУР і вів себе доволі зухвало. Всі його боялися. Ді свого лікування він дістав 25 флаконів стрептоміцину. (В той час стрептоміцин почав тільки появлятися і в таборі ми його побачили вперше). Ці флакони він приніс до нас, в туберкульозний відділ, щоби вводити йому. Після першої ін'єкції виникла гадка, щоби половину флакону залишати Феді. Та

Саву був надто хитрий і розводити флакон потрібно було при ньому. Пусті флакони він забирав.

Багато варіантів ми випробували. Жоден не давав результату. Та нарешті вдалося. З боку, біля ковпака в флаконів стрептоміцину я вставив грубу голку від переливання крові і витрусив у серильний флакон половину порошку. У вечорі зробив першу ін'єкцію стрептоміцину. Чудо появилось на другий день. У Феді почала падати температура, наш Федя усміхнувся. Від щастя ми з ним поцілувалися.

Через декілька днів Семіонов узяв Федю на рентген. На рентгені він заявив:

- Это первый случай в моей жизни. Такие изменения..

Регулярно з Миколою кожного дня в строгій конспірації добували ми життєдайні ліки. Свідомими були того, що провал загрожував нам поганим, найгірше - пропаде наш друг.

Ін'єкції Феді ми робили вночі, як усі спали. Наш друг почав сходити, поправлятися.

Та 24 ампули скоро минулися і на превеликий жаль наша радість почала поволі пропадати, стан здоров'я почав погіршуватися. "Кум" і більше життєдайного ліку для свого стукача не давав. Через 3,5 місяців винесли мертвого друга в морг.

Наприкінці березня 1951р. до покійного від сестрички Олі прийшов лист разом із фотографією. Тепер випадково Кузьма Хобзей передав мені її. Улітку постарайся віднайти Олю і розказати про брата.

Б Л А Т В И Й Ж А Р Г О Н

Цілий день падав дощ. З роботи майже всі в'язні повернулися. Одні ремонтують свою табірну одягу, інші щось розказують, деякі лежать і мріють, як би щось поїсти, або в уяві розмовляють з рідними. Ці останні нікого не бачать, не чують, вони мріють.

Цього дня я прийшов з роботи скоріше, як звичайно, і застав Юсїда по нарах, як він грав в нарди. Нарди, це східна гра і була доволі популярна в таборі. Та розмова, яка велася між двома гравцями, зацікавила мене. Спочатку я мало розумів їх, тому взяв шматок паперу і почав записувати незрозумілі слова, щоб потім в'яснити їх значення. Їх розмова перепліталася частими "багатоповерховими" метама, якими вони підкріпляли, усилювали розмову.

- Миша, я сьогодні "прокантовался"²² возле этого рыжего "вертухая"²³, он такой "дундук"²⁴. Я ему "туфту зарядил"²⁵, а он под конец работы обещал мне "кандей"²⁶.

- Знаєшь, Миша, хотя он и "вохровец"²⁷, "лежавый"²⁸, но он не такой уже плохой. У него можна "косить"²⁹.

- Ваня, ты выслушай меня, - відповів йому Миша, - ты привык на Воркуте "филонить", "вкальвать" не умеешь. В Котласе, на лесопава-

ле я был с "уркачами", "законниками". Они не выходили на работу, сидели по БУР-ах, "Шизо"⁴⁰ или с мостырьками "косили". Много там было бытовиков, "указников"⁴¹, те "темнить"⁴² не умели.

Промовчали декілька хвилин, два гравці знову продовжували розказувати про свої подвиги.

- Послухай Миша, б.. буду, на 6-ом, на Воркуте опер начал мне "шить дело"⁴³. В нашей зоне было одно "мокрое дело". За него ждала "вышка", "деревяного бушлата"⁴⁴ получил напарник, а я выскочил. Он меня тоже "брал на пушку"⁴⁵, обещал СИЗО⁴⁶, долго "качал мне права".

Ще довго говорили між собою гравці, але в мене не вистачало паперу записувати їх слова.

Наприкінці 1948р. блатних забрали, та деякі слова із їх лексикону залишилися в ужитку в'язнів.

П І В Н І Ч Н Е С Я Я В О

Про процес Павлова ми довідалися досить швидко. Не знаю, хто приніс цю вістку. Нам стало відомо, що на 1-му ОЛП-і, готувалося повстання і після зради провокатора відбувся суд над його учасниками. Багато з них дістали розстріл.

З початком листопада 1950р. у важкому стані поступив у хірургічний відділ, до лікарні Смирнова, Василевський Пателеймон. На другий день після суду, який закінчився 2-го листопада 1950р. в тюрмі м. Інти, Панько дістав приступ гострого апендициту. Щойно 22-го листопада із перфоративним апендицитом його відправили на операцію. Після операційний період проходив гладко. З Паньком швидко подружився. Підчас наших спілкувань, він багато розказував про підготовку до повстання, про склад групи і мету повстання.

До складу групи ввійшли українці, росіяни, литовці, білоруси і латвійці. Був утворений координаційний комітет. Вся організація із планом повстання дістала кодову назву "Північне Сяйво". На чолі координаційного комітету, став полковник Павлов Георгій. В цю акцію було втягнуто багато людей. Початок її планувався як зйде сніг, в 1950 р. Українську групу очолив Адам Кошуба із Житомира. Заступником його був Петро Братунь із Борислава.

Провокатор Лалін продав всю групу. Їх арештовано 3-го лютого 1950 р. на чолі з Павловим.

Після вироку 11 членів процесу з 31-го дістало смертну кару. Серед них Братунь, Кошуба, Бритів Анатолій із Лебедина, Добровольський з м. Іжевська, Лихінін, українець із Львова, Писанча Костя із Закарпаття, Павлов Георгій росіянин із Ленінграда, Романчук Кліян, білорус із західної Білорусії, Романов Петро росіянин із Ленінграда, Рудковський Валерій із Бобруйска. 15-ти учасникам додано строк до 25-ти років.

Докладніше про підготовку, організацію цієї акції описує учасник процесу Василевський Пантелеймон у своїх споминах "Спалах Північного Сяйва".

Арешти учасників "Північного Сяйва" відбулися і на 3-му ОЛП. Більшість арештованих були українці. Серед них був в'язень зі Львова Пікулик Василь. В'язнів відправили у в'язницю Інти, яка була над рікою Інта. В травні 1951р. Пікулика як хворого, із тюрми, перевели на лікування на 5-ий ОЛП в інфекційний відділ. Там він перебував разом із Василевським в 32-му бараці.

НОВА МОСТИРКА

Все нові види мостирок ми придумували. Мостирки із жовтяницею ми використовували не один раз.

Нашого друга К. із мостиркою жовтяниці ми затримали в стаціонарі біля двох місяців. Та для цього, щоби його даліше зберегти від етапу, потрібно було зробити мостирку туберкульозу. Рентгенологічний висновок був чи не найважливішим. Рентгенотехніком тоді працював наш хлопець Микульський Микола із Хмельницького, він був ідейним і щирим другом. Так ми всі разом із Кузьмою Хобзеєм, бувшим студентом фізики, Млинком Миколою вивчали ряд необхідних рентгенологічних змін, перкуторних і аускультативних, які необхідні при симуляції туберкульозу.

Дрібну стружку олова ми оскидували на повітрі, розмішували в гумовому клеї і намазували в певному місці грудної клітки, щоби дістати затемнення легень.

Багато разів ми опромінювалися, випробовували на собі різні варіанти при просвітлюванні.

Щоби викликати укорочення перкуторного звуку над легенями Кузьма створював підвишений тиск в грудній клітці, коли ми перкутували над місцем умовного туберкульозного ураження. Кузьма напружував грудну клітку. При перкусії тон ставав іншим ніж над здоровими легенями. Аускультативно в тому місці дихання ставало ослаблене, жорстке.

Окрім цього, напружуючи грудну клітку, підчас аускультатії, появлявся характерний тріск мускульних волокон, що було подібним до шуму тертя плеври. Всі фізичні зміни, які ми досягнули, були над сподівання.

Наш "хворий" К. був талановитий учень, швидко опанував наші досягнення. Мокроту ми діставали від туберкульозного хворого.

Більше 6-ти місяців зуміли ми пригріти нашого героя.

Оскаженілий опер в травні відправив К. далеко на етап.

ле я был с "уркачами", "законниками". Они не выходили на работу, сидели по БУР-ах, "Шизо"⁴⁰ или с мостырьками "косили". Много там было бытовиков, "указников"⁴¹, те "темнить"⁴² не умели.

Промовчали декілька хвилин, два гравці знову продовжували розказувати про свої подвиги.

- Послунай Миша, б. . буду, на 6-ом, на Воркуте опер начал мне "шить дело"⁴³. В нашей зоне было одно "мокрое дело". За него ждала "вышка", "деревяного бушлата"⁴⁴ получил напарник, а я выскочил. Он меня тоже "брал на пушку"⁴⁵, обещал СИЗО⁴⁶, долго "качал мне права".

Ще довго говорили між собою гравці, але в мене не вистачало паперу записувати їх слова.

Наприкінці 1948р. блатних забрали, та деякі слова із їх лексикону залишилися в ужитку в'язнів.

П І В Н І Ч Н Е С Я Й В О

Про процес Павлова ми довідалися досить швидко. Не знаю, хто приніс цю вістку. Нам стало відомо, що на 1-му ОЛП-і, готувалося повстання і після зради провокатора відбувся суд над його учасниками. Багато з них дістали розстріл.

З початком листопада 1950р. у важкому стані поступив у хірургічний відділ, до лікарні Смирнова, Василевський Пателеймон. На другий день після суду, який закінчився 2-го листопада 1950р. в тюрмі м. Інти, Панько дістав приступ гострого апендициту. Щойно 22-го листопада із перфоративним апендицитом його відправили на операцію. Після операційний період проходив гладко. З Паньком швидко подружився. Підчас наших спілкувань, він багато розказував про підготовку до повстання, про склад групи і мету повстання.

До складу групи ввійшли українці, росіяни, литовці, білоруси і латвійці. Був утворений координаційний комітет. Вся організація із планом повстання дістала кодову назву "Північне Сяйво". На чолі координаційного комітету, став полковник Павлов Георгій. В цю акцію було втягнуто багато людей. Початок її планувався як зійде сніг, в 1950 р. Українську групу очолив Адам Кошуба із Житомира. Заступником його був Петро Братунь із Борислава.

Провокатор Лалін продав всю групу. Їх арештовано 3-го лютого 1950 р. на чолі з Павловим.

Після вироку 11 членів процесу з 31-го дістало смертну кару. Серед них Братунь, Кошуба, Бритів Анатолій із Лебедина, Добровольський з м. Іжевська, Лихінін, українець із Львова, Писанка Костя із Закарпаття, Павлов Георгій росіянин із Ленінграда, Романчук Кліян, білорус із західної Білорусії, Романов Петро росіянин із Ленінграда, Рудковський Валерій із Бобруйска. 15-ти учасникам додано строк до 25-ти років.

Докладніше про підготовку, організацію цієї акції описує учасник процесу Василевський Пантелеймон у своїх споминах "Спалах Північного Сяйва".

Арешти учасників "Північного Сяйва" відбулися і на 3-му ОЛП. Більшість арештованих були українці. Серед них був в'язень зі Львова Пікулик Василь. В'язнів відправили у в'язницю Інта, яка була над рікою Інта. В травні 1951р. Пікулика як хворого, із тюрми, перевели на лікування на 5-ий ОЛП в інфекційний відділ. Там він перебував разом із Василевським в 32-му бараці.

НОВА МОСТИРКА

Все нові види мостирок ми придумували. Мостирки із жовтяницею ми використовували не один раз.

Нашого друга К. із мостиркою жовтяниці ми затримали в стаціонарі біля двох місяців. Та для цього, щоби його дальше зберегти від етапу, потрібно було зробити мостирку туберкульозу. Рентгенологічний висновок був чи не найважливішим. Рентгенотехніком тоді працював наш хлопець Микульський Микола із Хмельницького, він був ідейним і ширим другом. Так ми всі разом із Кузьмою Хобзеем, бувшим студентом фізики, Млинком Миколаєм вивчали ряд необхідних рентгенологічних змін, перкуторних і аускультативних, які необхідні при симуляції туберкульозу.

Дрібну стружку олова ми оскидували на повітрі, розмішували в гумовому клеї і намазували в певному місці грудної клітки, щоби дістати затемнення легень.

Багато разів ми опромінювалися, випробовували на собі різні варіанти при просвітлюванні.

Щоби викликати укорочення перкуторного звуку над легенями Кузьма створював підвищений тиск в грудній клітці, коли ми перкутували над місцем умовного туберкульозного ураження. Кузьма напружував грудну клітку. При перкусії тон ставав іншим ніж над здоровими легенями. Аускультативно в тому місці дихання ставало ослаблене, жорстке.

Окрім цього, напружуючи грудну клітку, підчас аускультатії, появлявся характерний тріск мускульних волокон, що було подібним до шуму тертя плеври. Всі фізичні зміни, які ми досягнули, були над сподівання.

Наш "хворий" К. був талановитий учень, швидко опанував наші досягнення. Мокроту ми діставали від туберкульозного хворого.

Більше 6-ти місяців зуміли ми пригріти нашого героя.

Оскаженілий опер в травні відправив К. далеко на етап.

ШМОН

Серед ночі крики:

- Подъем! Что, не слышал подъема? Буру захотел?

У голові мєрешиться, чи то сон, чи дійсність. Всі встають в білизні, бо вдягатися не вільно, і виходять на середину бараку. Кілька наглядачів вилазять в чоботях на постіль, все перекидають, скидають із нар на підлогу й ідуть далі на інші нари. Листи, які знаходять, хоча вони пройшли цензуру, викидають. Потім перевіряють нас, чи часом в білизні не заховав ножа, чи ще більш небезпечної зброї - "грипса". Після старанного шмону ми розбирали постіль, свої пожитки, і, вдуші побажавши розбійникам "всіх людських баг", досипляємо ніч.

Подібні шмони проходили в'язні кожного дня, коли поверталися з роботи в зону.

У 1953 р. на 2-ому ОЛП один із в'язнів вислужився начальству, зробив пристрій. В'язні, які проходили через вахту і несли метал, він давав сигнал.

БАРАК СМЕРТІ

Одного дня під вечір із лікарем Семіоновим проходжувались по зоні. Надворі свіжо, холодно.

На протилежному боці від зони, на відстані 300-400м. від огорожі Семіонов показав мені невеликий, одинокий барак.

- Это барак смерти, в нём погибло более 270 человек.

Про нього вже чув, але ніхто не міг розказати, коли точно сталася та трагедія.

До нас підійшов лікар Котик, патологоанатом, єврей. Вони гарні і порядні люди. Цікавилися життям українців, одначе не могли зрозуміти:

- Мы отбываем срок за плен,- сказал Котик - Одного мы не можем понять, за что сидит простой украинский крестьянин?

Розмова, яка почалася під вечір, ще довго продовжувалася. Важко було зрозуміти чужинцям, про до святої боротьби за Волю піднялися не тільки студенти, інтелегенція, але весь народ. Дивувалися, як можна боротися проти такого великого СРСР. Довго цього вечора думав над цими словами: "это утопия, это фанатизм народа". Ні, не зрозумієте ви мого народу. Це борці за Волю, це справжні політв'язні.

Та серед в'язнів табору є багато представників інших національностей, які здебільшого як політично ненадійні чи випадкові люди. Були й такі, які прословляли радянську владу. Зрозуміло, морально їм було важко пережити всі знущання катів.

СМЕРТЬ КОМАНДИРА УПА

У жовтні 1950 р. із переслідування повернувся Білий Богдан із дуже сумною вісткою: 5-го березня 1950 р. загинув командир УПА, генерал-хорунжий Чупринка.

У тюрмі на Лонцкого, Білий був в одній камері із одним пораненим повстанцем, який розказав про смерть героя.

На хаті вчительки Конюших в селі Білогоща була підпільна хата, де облаштована краївка генерала. У неділю вранці, 5-го березня 1950-го р. в день виборів із хати вийшла господиня. У хаті залишився командир і Галина Дидик, головна провідниця УЧХ, головна зв'язкова Романа Шухевича. Особистої охорони командира дома з ним не було.

Коли чекісти вірвалися до хати, почався бій. Провокували генерал-хорунжого здатися. В останню хвилину бою командир застрілювався. Галина Дидик прийняла отруту. Її негайно почали рятувати. На третій день вона прийшла до свідомості. Так героїською смертю загинув головний командир УПА, голова проводу ОУН, голова Генерального Секретаріату УГВР. Україна втратила борця за Волю, Самостійність, Незалежність.

БОГДАН ФЕНИК

У грудні 1950р. мене перевели працювати в нервово-психіатричний відділ, в 29-й барак. Очолював його професор Туркевич. У відділі працював ще один лікар - німець Нокс і фельдшер Макаручук.

Робота була цікава. Я ще не працював із душевними хворими. У трьох кімнатах було більше як 29 хворих. Багато з шизофренією, та іншими психозами. Один скриптоман писав "історію світу", весь папір, який діставав, списував. У 1-й палаті, під вікном, лежав хворий Панов, він не був агресивний, зате всім, хто заходив у палату, доказував, що нині вже розпався Союз... Та ці хворі менше мене цікавили, хоча як фельдшер всіх однаково обслуговував.

У кутку в 1-й палаті, лежав самотній українець душевно-хворий Богдан Феник, студент із Ходорова. У хлопця були часті приступи збудження. Під час приступу він накидався на всіх, головою розбивав двері. Всі, хто був у відділі, кидалися рятувати, щоб не вбився або не скалічився. З пирваними халатами, часто побиті, поверталися після приступу Богдана. Його залізне ліжко після приступу ставало зовсім погнуте.

Одне мене насторожило: хоча я першим під час приступу біг рятувати, ніколи не пострадав від нього, хоча фізично був слабший від інших медиків.

На другий день Різдв'яних Свят 1951р. під час чергування до мене у вартівню підійшов професор Туркевич, закрив двері й сказав:

- Любомир, надо спасать Богдана, на него пришел вызов на пе-

реследствие, он здоров. Я знаю его дело. Ему надо сделать в ближайшее время два приступа, - і пішов.

Значить, мій здогад правильний. Увечері закликав Богдана в вартову.

- Богдане, Туркєвич сказав зробити два приступи, на тебе прийшов запит на переслідство.

Довго дивився мені в очі Богдан і нічого не сказав, пішов.. Аж через кілька днів у Богдана був дуже сильний приступ.

День після приступу, Богдан почав говорити зі мною відкрито. Справді, на пересуді його чекала смертна кара.

Розказав тоді Богдан про працю у підпіллі, як переходив кордон, як важко хворого продала тітка в Польщі. Подружили ми з Богданом. Подивляв я його силі, мужності й витривалості. Близько трьох років пролежати серед душевно хворих, створювати такі сильні приступи душевно-хворого, - це рідко хто здатний.

Я К БАБУСЯ ПЕРЕХИТРИЛА ЦЕНЗОРА

Десь у перших числах квітня 1951р. я дістав поштову картку від бабусі. Зрадів. На листівці була відмітка цензора. Перехитрила старенька цензора із КВЧ. Картка була написана дуже поганим почерком, одним реченням, без інтерпункції, вживаючи домашні імена й польські слова. Я був впевнений, що відкритку не силувався прочитати цензор, бо це не легка справа, а окрім цього, у відкритій поштівці, що можна "скрито" писати? Я довідався дуже багато, про всю родину, про близьких, про злидні в Україні.

ПОХОРОНИ В'ЯЗНЯ

У морзі покійного довго не затримували. До великого пальця правої ноги небіжчика прикріпляли бірку із "личним номером", щоби на тому світі знали, що це "зек". І, часом, не перепутали. З цим останнім Сталінським пашпортом в'язня-раба везли на санях чи хурі на вахту, де черговий наглядач проводив свій звірський ритуал. Голого в'язня (бо в такому стані хоронили всіх, хто назавжди прощався з ГУЛАГ-ом) зупиняли між подвійними воротами вахти. До трупа підходив у військовій формі енкаведист і спокійно пробивав лумом грудну клітку. Переконавшись, що він справді помер, відкривав другі ворота і мерця везли в тундру, де скидали в яму, або прикидали снігом чи землею.

Згодом, в 1952-1955 р. закопували вже в яму і ставили стовпчик із номером, під яким хоронили "зека".

ЖИТТЯ В ТАБОРІ

Одного дня я був свідком, як нарядчики привели багато людей на етап. Серед них побачив блатного Фіодорова, який на очах гляда-

чів витягнув ніж і розрізав собі живіт. Кров облила землю, одягу. Замішання. Так, скривавленого, відвезли замість на етап в хірургію.

Він не хотів на 5-му покидати свою подругу, блатну, до якої часто прокрадався, вночі, в барак жіночої зони. Не дуже хвилювався хірург Смірнов, не один раз він зустрічався з такими вчинками блатних. Він мені пояснив: блатні не пробивають ножом живіт. Вони беруть складку шкіри живота і так ріжуть, не перерізаючи очеревини.

Хоча працював я медбратом, за волею дуже тужив. Я мріяв про втечу. Випитував старих в'язнів про тих, що втікали, як вони готовилися до втечі, як діставалися на волю, як затирали сліди перед погоней. Там була ціла наука, досвід багатьох.

На превеликий жаль ніхто нічого втішного не міг сказати. Майже всіх, хто втікав, повертали назад. Вбитих привозили під зону (під вахту), щоб декілька днів усі гляділи на них. Тих, що вертали живими, ламали здоров'я. Мене насторожували одне: фізично я був слабкий, в мене працювала одна рука.

ПОСИЛОЧНА І КВЧ

Біля вахти серед кількох адміністративних будівель, був один невеличкий - посилочна і КВЧ.

Не цікавив мене цей будиночок, бо посилок не діставав, але наприкінці квітня 1951 р. і мене туди викликали. Прийшла посилка.

Я знав, що старанно нищуть продукти начальник посилочної при перевірці пакунку, а головне тоді, коли з ним не поділилися крашми речами.

Посилка прийшла від бабусі. Скромна була. Прийняв її з великою вдячністю. Бідна старенька відмовила собі, щоб потішити мене. Старанно шукав начальник недозволених речей. Розривав пакки з печивом, порізав мило, перемішав смалець в банці, відкрив дві консерви. Після перевірки посилка виглядала на гору знишених продуктів, листа забрав для перевірки.

Начальник КВЧ займався перевіркою листів, книжок. До нині зберігаються в мене листи, книжки, як реліквії з табірних часів із відміткою КВЧ.

ТЕРОР У ТАБОРІ І ДРУЖБА В НЬОМУ

Табори були свідками жорстоких сталінських репресій. Рой Медведєв приводив цифру репресованих в Союзі - 40 мільйонів. Це ціла епопея людства. Сталінські порядки - терор, безправ'я, завжди царювали в таборі. Кругом працювали стукачі, донощики. Мені пригадується один із стукачів на 5-ому, нарядчик Тітов, колишній червонопагонник. Залобки розказував він з цинізмом про своє розгульне

життя на волі, з якою насолодою він гвалтував невинних дівчат в Західній Україні, де служив. Не вдалося нам "подякувати" стукачев за злочини, вчасно забрали з інти.

Дружба в таборі була сильною. Іноді ставала більшою, ніж родинні зв'язки. Деякі друзі знайшли там суджених своїх. Кузьма Хобзей одружився з Оленкою Северин, Олег Гаскк із Славою Крижанівською, білорус хірург Матешук подружив з Орисею Грициною, Іван Рондзістий із Сироїшко Марією. Їх зустрічі на 5-ому були короткими, бо тільки довідалося начальство, негайно відправляли на 4-ий жіночий ОЛП, а потім роками потаємно листувалися, аж до виходу на волю, до одруження.

ЖІНКИ В ТАБОРІ

Доля жінки-політв'язня була важчою від чоловічої.

Всіх жорстокостей, які пережили чоловіку в таборах, жінки також зазнавали: терор, фізичні знущання, моральні приниження людської гідності.

Низько кланятися потрібно цим жінкам-борцям, які не зломилася, а пліч-о-пліч з чоловіками зносили їх.

Мені часто перед очима стоять постаті двох жінок: Оксани під час побоїв у станіславській тюрмі і матері з немовлятком на прогулянці в київській республіканській тюрмі - який жах!

Як приємно ставало, коли через табірні дроти побачили ми їх в сірих бушлатах з номерами, а серед них знайому чи подругу.

Ставало не тільки відродно, але якась сила вливалася, якщо жінка переносить такі знущання, то ми мусимо бути сильнішими.

Ціла армія сіробушлатників збиралася вранці на вахті 5-го. Серед них усіх виділялися українки. Бушлати у них перешиті, акуратні, підтянуті.

Ще більш приємно ставало, коли дістав записку із зони від дівчини, або коли привозили їх із 4-го.

Від Дарці я діставав уже декілька "грипсів". Тепло і відродно ставало, хоча її ще зблизька не бачив. Яка вона?

ВЕЛИКОДНІ СВЯТА НА 4-ОМУ ОЛП

Мені запам'ятався один грипс, який одержав зразу після Великодних Свят. В ньому вона писала, як провела другий день Великодні 1952 р. Після поганенького сніданку, точно о годині 6-ій, під звуки гімну "Союз нерушимый" вишикувалися каторжанки по п'ять в колону. Старший наглядач старанно відрахував, відмічаючи на дошечці дві п'ятірки одною рисою. Великі ворота відчинилися, а там зустрів їх конвой з вівчарками. Бже з вигляду конвоїрів, знали звідки вони. Цим разом прийняв дівчат вологодський конвой, який славився жорстокістю і садизмом.

Після завченої, попереджувальної фрази "шаг вправо, шаг влево" всі пішли в тундру, на місце праці. Зону праці, за межі якої переступити не можна було нікому, визначив конвой. Кожній дівчині потрібно було викопати яму 2 на 1,5 м і 2,20 в глибину. Всі взялися дружно за працю, щоби вчасно повернутися в зону і там відсвяткувати Великдень. Бригадиром у дівчат була Наталка Тютюн із Полтави, яка відбувала строк за зв'язок із підпіллям.

Найважчим в цій праці було зняти 0,5 шар замерзлого моху. Кайлом по шматочку відколдовали мерзлоту. Далі розбивали верству замерзлої глини. На глибині десь близько 2-ох метрів вона ставала мокрою. Валянки намокали, а на морозі відразу замерзали.

Близько 16-ої години вони викопали ями, виконали норму. Та конвоїрам видалося, що дівчата надто швидко впоралися з роботою, і заставили їх далі працювати. Дівчата відмовилися. Конвой почав стріляти: погрози конвою, гавкання нацькованих собак нічого не дали. Конвой змусив дівчат лягти в сніг. Деякі полякалися, почали плакати, навіть готові були далі працювати. Але тут несподіванно залунала пісня:

- Хай нас по тюрмах сажають...

Це почала Наталка Тютюн. Всі дружно підтримали:

- Хай нас карають кати...

Конвой злякався, такої поведінки дівчат він ще не бачив і закричав:

- Стройтеся, пошли в зону!

Ніхто не рушився, бо знали, що по дорозі конвой може помстити за зухвальство в'язнів. Пісня дала духу і сили. Всі збилися до кучі, потім "ХРИСТОС ВОСКРЕС!" Стрільби не помогали. Появилася старше начальство з собаками. Тоді шойно після команди "взяться под руки!" окремими п'ятірками в супроводі автоматника і собаководда із собакою пізно ввечері повернулися в зону. Змучені, але незламні. Бригада добилася заміни конвою.

П Р О В А Л . С Е К С О Т

Разом із Миколою ми вдосконалювали нашу спеціальність. Придумували нові форми мостирок. Багато друзів відпочили від робіт, збереглися від етапу.

Одного разу я порушив правила конспірації. 25 червня 1951р. до мене звернулися друзі, щоб терміново порятувати від етапу одного із учасників підпілля, Терлецького Богдана, який шойно прибув на 5-ий ОЛП.

Повірів друзям, бо перевіряти ніколи було. Терлецький був добре обізнаний із підпілля, бо знав багато членів Проводу. Найважливіше потрібно було негайно діяти. Поклали Терлецького з "рожою" ноги в хірургію і почали готувати "жовтяницю". Наступного дня,

після того, як я дав йому 20 таблеток акрихіну, я вирішив перевірити, скільки таблеток він встиг прийняти, бо в розмові з ним закралося якесь підозріння. Таблеток в нього не було... Стало все зрозуміло.

Два хлопці цього вечора почали ним займатися, а ранком мене забрали до "кума", а той замість хворого відправив мене на етап. Швидко Терлецького забрали, відвезли в невідомому напрямку.

По всіх ОЛП-ах інти розійшлися грипси про провокатора. Як потім стало відомо, це був один із висококваліфікованих провокаторів.

НА 2-МУ ОЛП-І

Вранці двоє автоматників відвели мене на 2-ий ОЛП 5-7 км ми йшли дорогою до нового "дому". Він якихось особливих вражень на мене не справив. Така сама вахта, куди мене здали конвоїри, такі самі бараки, одним словом - та сама система, ті самі порядки.

В'язні, а їх в таборі було більше 1,5 тисячі чоловік, працювали на 4, 5, 10-их шахтах. Знайшлося багато знайомих друзів, приятелів. Прийняли мене тепло, з пошаною, багато з них знали, що я повстанець. На другий день мого перебування на 2-ому ОЛП нарядчик приказав:

- Пойдець на 4-ую шахту в бригаду Стельмаха, будеш працювати на вентиляції, в ночную смену.

Дали мені шахтарську робу, брезентовий ремінь з акумулятором, лампою і шахтарську каску.

Кліттю, разом із іншими гірняками спустилися глибоко під землю. Страшно не було, але й не дуже приємно, коли скріпучою кліттю спускали нас все глибше і глибше. Кругом сире повітря, перемішане з вугільним порохом. Дихати було неприємно, важко. В лавах побачив багато шахтарів з лампами на касках. Страшні, все лице чорне, тільки біліли очі і зуби. Всі спішили до виходу, на-гора. По штреку зустрічали електропоїзди з декількома десятками вагонеток, навантажених вугіллям. Потрібно було йти уважно, щоб нікого вони не зачепили, бо штреки були доволі вузькі.

Недовго ми шли по штреку. Бригадир був непоганий чоловік. Він зупинив мене біля бічного штреку і велів:

- Розвантажеш цю глину з вагонетки, потім я прийду до тебе. Думав, що швидко справлюся з роботою. Та думав погано. Стоячи низько перед вагонеткою, не міг лопатою набрати глину, бо вона мокра, злежана була. Виліз на вагонетку і почав копати і викидати її. Коли випростувався, щось вдарило мене, більш нічого не пам'ятаю. Коли проснувся, я лежав біля вагонетки, біля мене стояли якісь гірняки. Побачивши, що я живий, закричали:

- Що, жити не захотів? Чого поліз на вагонетку? Над нею про-

МІС
ВІС
Е
ВІС
С
МІС
МІС

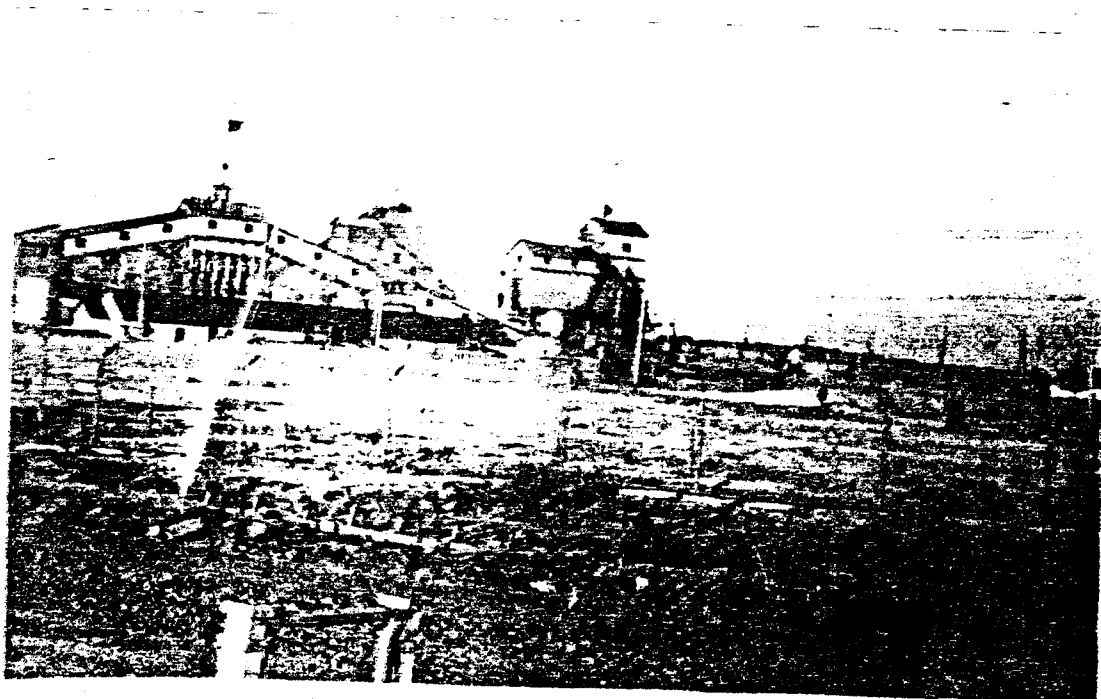

Робочі зони шахти № 5. Інта 1955р. (Фото автора.)

ходить тролея для електропоїздів, не розумієш цього?

На другу ніч мені та ще одному студенту, грузину, довірили іншу роботу. Потрібно було зробити перемичку на старому невеликому проході й поставити там двері, які б перекривали потік повітря в небажаному напрямі. Досить швидко ми справилися з роботою, але скільки не старалися, двері самі відчинялися. Та де не взявся Юрко із Дрогобича, засміявся із нас. Після двох ударів по верхній завісі двері змінили нахил і самі закрилися. Ми втішилися і пішли на-гора.

Потім пізнав ще багато гірницьких хитростей. Бачив, як рубали вугіль комбайном, як кріпили лаву і здалека бачив і чув, як роблять посадку лави, як вона тріщить.

Від вірного друга, товариша шкільних літ, Карабіна Євгена довідався, що існує зв'язок із табором № 3 через пробій шахти № 9 (третього табору) на шахту 2-го табору.

МАРТУНЯ

Часто споминав Мартуню. Про більшість друзів, з ким був зв'язаний працею у підпіллі, вже знав. Про Мартуню вістки не було.

Мартуню завжди згадував, як борця, яка все своє життя віддала за нашу Волю. Це та дівчина, яка відреклася від сімейного добра, не виїхала разом з братами і сестрами в Польщу, а стала вірною дочкою українського народу. Її образ, синьоокою, скромної, гарної дівчини, бував завжди зі мною.

Та несподіванно прийшла дуже важка звістка: у Львові в лютому 1948 р. покінчила життя Марта Пашківська (Мартуня), зв'язкова Головного провідника УПА. В трамваї, в момент арешту прийняла отруту. (ціаністий калій)

ЗУСТРІЧІ З МИКОЛОЮ ВАСИЛЕНКОМ І ВИЗНАЧНИМИ ДІЯЧАМИ

Треба сказати, що українці трималися на 2-ому ОЛП-і згуртовано, дружно, зрештою, як і на інших ОЛП-ах. Національна свідомість була сильно розвинена.

Появилися нові друзі: бандурист Гасик зі Львова, зубний технік Олександр Богдан із Коломиї, Дрозд Микола, Вентик із Львова.

Відрядно сказати, що східняки українці браталися з Галичанами, відчували зов крові.

У близьких віносинах я став з поетом Миколою Василенком із Херсона, Дерев'янком Ярославом з Ірпеня, Воловенком Василем з Дніпропетровська, що працював при навантаженні вагонів, Ткаченко Анатолієм, студентом із Києва та іншими. Цікаві були хлопці, охоче слухали про Галичан, про УПА, про боротьбу на Західних Землях. Були хвилини, коли здавалося, що вони всмоктують, як губка, кожне слово і з дня на день ставали свідоміші. Серед найближчих, став мені Микола Василенко, сам із Херсона, попав за якусь німецьку справу. Про нашу боротьбу за Самостійність він довідався щойно, в таборі.

Довгими вечорами після роботи ми ходили з Миколою, говорили. Він, як мала дитина, випитував, хотів усе знати. Я бачив, як він ріс в національному питанні.

Незабаром в Миколи з'явилися табірні вірші і серед них серія з українською тематикою. Потім, через декілька років, Микола скаже:

- Щойно в таборі я відчув біль українського народу.

В світ вийшло декілька збірок його поезій. Став членом Спілки письменників України. Багато працює на народній ниві.

Великий вплив на творчу діяльність Миколи мав Григорій Порфірійович Кочур, поет, перекладач. Сам Григорій Порфірійович надзвичайно обдарована, працелюбна людина. Часто вони зустрічалися разом із письменниками, для яких Григорій Порфірійович був великим вчителем, наставником: Паламарчуком Дмитро Хомичем із Умані, (батько його - Хома Васильович розстріляний в Умані, Дмитро Хомич вбив в бункері в 1945 р.), Соколовським Миколою-Сарма - поетом, художником, Лук'яненком Іваном Савичем - із Черкащини, Михайлом Хорунжим, письменником, педагогом, Хименком Андрієм Івановичем, поетом, письменником, Дацком Євгеном, письменником, педагогом із Львова, Полянським Григорієм Івановичем, єврейським поетом, Василенком

Віктором Михайловичем - істориком, мистецтвознавцем, професором МГУ, Кобідзе Рамазом, Ніколадзе, грузинськими письменниками.

Григорій Порфірійович - колишній учень Зєрова, родом із Чернігівщини. Доцент Вінницького педінституту. Арештований 8.10.1943р. в Полтаві за належність до ОУН, звільнений в 1954 р. Покарання відбував на 2-ому ОЛП-1, де працював нормувальником на шахті.

Дружина його - Ірина Михайлівна Воронович-Кочур, арештована в 1943р., знаходилася в таборах Котласа Комі АРСР. В 1956р. після звільнення приїздить в інту до Григорія Порфірійовича, де разом із Дмитром Паламарчуком будують невеличку хату. В 1958 р. виїздить в Україну в Ірпінь.

Серед визначних литовських діячів в таборі були такі: єпископ Романавскас, генерал Іодішюс, професор Каунаського університету, філософ Корсовін, професор із Каунаса - Савіцкас, член Литовського уряду.

В стаціонарі працював зі мною фельдшером литовець Подяріс Вітавскас, колишній повстанець. В нас із ним, як із другом по зброї, було багато спільного. В 1966р. загинув трагічно разом із дружиною і сином.

Приятелювали ми з Даугуветісом Йонасом, Заблацкас Петрасом.

Л И С Т В І Д Р І Д Н И Х

Наприкінці лютого 1952р. дістав листа від Сяйці, писаного 14-го січня. Я вже зауважував, що одиним зв'язком з Волею, із сім'єю, із рідним краєм було листування. Бо зустрічі політв'язнів із ріднею в таборі ГУЛАГА заборонені.

Отримавши листа, ми хотіли почути подих хати, близьких. З кожним листом зв'язані події, переживання, тому не диво, коли нині переглядаю листи з тих часів, переночуюся спогадами в минуле й ними живу.

Листи від батьків діставав дуже рідко. Їм також забороняли писати. Зате Сяйця була зв'язковою в листуванні.

Сяйці усміхнулася доля. З лісопозавалу її перевели на працю в клінічну лабораторію в Алдан. Мамця була в таборах Тайшету. Татко в тюрмі в Ленінграді, де довго хворів. Така доля зустріла їх на старші роки.

В тому листі я довідався про цікаві новини: дядько Славко живий. Він в таборах на лісопозавалі, хворів, а його дружина Стефа перебуває в інвалідному таборі Абеза, недалеко від мене. Дуже втішився, що живі. Чомусь найбільше їх любив із всієї родини Давидовичів. Вони були високоідейні і дуже скромні. Одним із звинувачень у них на слідстві було перебування Южа Шухевича в них на хаті і зустріч там його з батьком Романом Шухевичем в січні 1948 р. Слідство вони перенесли мужньо, ніколи не нарікали і не скаржилися.

Табір (ЛПД) № 2- Мінлягу. Жилі баракі (Інта 1955р.)
Фотэ аўтара.

Табір (ОЛП) № 2 Мінлагу. Господарський двір. Інта 1955р.
Фото автора.

В цьому листі була згадка і про других членів родини. Буйко Антін Давидович і Матей Лотович томилися в таборах, а їх дружини з дітьми були на виселці.

Я добре розумів, що важка доля випала не тільки нашій родині, а й зустріла всю Україну, і в першу чергу, велику родину галичан.

ФЕЛЬДШЕРОМ НА ШАХТІ

Наприкінці 1952 р. мене несподіванно перевели працювати медиком на шахту. Втішився. Робота була бажана, хоча вже не потрібно було робити так багато мостирок, як на 5-ому ОЛП, але при необхідності я був готовий допогти друзям. За це лікував багатьох. Вчився. Яку тільки позичив літературу, конспектував, бо своєї не мав.

У шахту майже не спускався, не було потреби. Та все-таки два важкі випадки запам'яталися. Однієї ночі під час чергування терміново викликали на 10-у шахту. Там була аварія. Швидко вбрав "спецовку", біля кліті мені дали лампу і каску. Обірвався старий трос, який тягнув вагонетку по дуже похилій поверхні виробітки. Вагонетка пішла "орлом"⁴⁷, змітаючи все по дорозі. У кінці проходки працювали двоє гірників. Один із низ, литовець, був розторошений вагонеткою, а другий, який був від нього всього на три метри, збожеволів. Моя поміч, виявилось, була непотрібною.

За кілька днів був ще один смертельний випадок на шахті. Зразу після того, як я здав чергування, трапилося ще страшніше. Один із вугільних пластів був дуже низьким. Працювали на ньому гірники на колінах, схильцем. Під обвал на цьому пласті попав старий чоловік із Полтави, прізвища не пам'ятаю. Йому привалило ногу, яку не вирвати із-під багатотонної породи. Кривля тріпала, негайно потрібно було відрубати ногу... Не погодився. Ще декілька хвилин пожив...

СМЕРТЬ СТУКАЧА

Перед нічною зміною я спав на нарах. Розбудив мене якийсь шум і крик біля бараку, який швидко затих. В барак забіг днювальний і закричав:

- Гришу убили в тамборі!

Виходити не хотів, не бажав бути свідком в "опера".

Швидко з'явився сам" господар " Гріши, та ще кілька експертів і почали збирати всі речові докази вбивства. Лютував "опер", обіцяв власноручно виконати присуд убивцю.

Ми знали, що Гріша був поганий і підлий. Він не одному натворив багато лиха і до його виходу на волю залишалося кілька днів.

Довго шукали слідів, багатьох підозрювали, але нікого не знайшли. Допрацювався надійний стукач.

СМЕРТЬ СТАЛІНА

5. 03. 1953р.

На дворі хуртовина. Сніг замітає доріжки і робить сутроби. Бригада доходяг розчищала проходи.

Відчувався якийсь неспокій. Вже три дні доходили вістки від "вольняжок", що захворів Сталін. Цей неспокій передавався один одному. Кожний ділився останніми новинами, які тільки міг довідатися.

5-го березня 1953 року замовкли місцеві репродуктори, запанував ще більший неспокій. Невже ж, неville ж він сконав?.. Напруженість в таборі наростала. Всі в'язні стали ще обачнішими, бо секоти наполегливо працювали. Пошепки спілкувалися, часто розуміли себе одним поглядом.

Цього дня я лежав у стаціонарі. Десь біля 12-ої години в стаціонар зайшов офіцер і незабаром почулися гудки з шахт. Тривожні і разом з тим радісні. Всім стало ясно- настав кінець кату, розпочеться новий розрахунок часу. Майже із звуком сирен, до нас у секцію увійшов офіцер і скомандував:

- Всем встать!- і оголосив "трагічну" новину,- Йосиф Висарионович Сталін скончался. Стоять смирно!

Не бачив лиць моїх сусідів, але моє сяло від радості. Так у

білизні ми стояли зо три хвилини, поки звучали грізні гудки.

Зараз, після хвилюючої хвилини з'явилися друзі. Вітали, потискали руки. Та треба сказати, що серед в'язнів, головню, серед росіян, були такі, що плакали зо вождем. Передбачали, що більше такого "мудрого батька" в нас не буде, який зумів би так "дбати про народ".

Отрашно стало. Як можна виховати в такому обмані людину, яка навіть в неволі вірила б в світлий ідеал комунізму.

ПРИГОДИ З МИКОЛОЮ ВАСИЛЕНКОМ.

Я вже розповідав, що на 2-ому ОЛП я робив мостирки, але недавно Микола мені пригадав випадок, який трапився із ним на шахті.

У нічній зміні, коли трохи менше було роботи, Микола приліг біля підйомної машини на териконнику. Чи вже побачив якийсь сон, чи ні, та крик і брудну сварку почув. Біля нього стояв озвірілий начальник шахти, єврей Березін. Щоб зігнати всю злість на бідного зека, вдарив якоюсь палкою по трубі пічки. Труба відпала і попекла його.

- В забой! Згною тебе! - вершав начальник.

Закінчилося легке життя на поверхні шахти. На другу ніч Микола разом із іншими в'язнями був вже в забой шахти. Та й тут усмінулася йому доля. Необхідно було відпомпувати воду, яка заливала забой, а моториста забрали на етап. Вирятував ситуацію Микола. Так він почав працювати мотористом у шахті.

Через три тижні знову цей самий Березін, знову крик, погрози.

За 2 місяці праці на загальних роботах, у забой, Микола "дійшов" сильно. Довелося рятувати його від знущань Березіна. Зробив йому дві дози протичеревної вакцини. Із температурою 39 його відправили в супроводі автоматників в лікарню, на 5-ий ОЛП. Та поки доїхали у Миколи понизилась температура до 37,5 і його не прийняли. Довелося потроїти дозу вакцини. Із температурою 39,7 поклали до лікарні Смирнова на 2-ому ОЛП, який зробив все, щоби "важко хворого" аж місяць лікували.

Наступного дня після повернення із лікування Миколу чекала ще одна неприємність.

Всюди наглядачами були переважно жорстокі, недорозвинені люди, які при будь-якій можливості знущалися над в'язнями.

Серед них на другому ОЛП виділявся вохровець Лелесик. Це була його табірна кличка, а справжнє прізвище Лесев. ростом куций, з низьким чолом, хитрими очима. Він підкрадався непомітно, підслуховував розмову, за свою зміну не одного "обдарував" буром.

Цим разом він потихо проник у барак, а біля віконця Микола читав Марка Твена.

- Заключенний е-415, що читаєте? - взяв книжку, перелистав.

- Фашистские литери читаете, что это значит?
 Та литовець Петрас, який стояв побіч, не витримав тупого де- біла:
- Гражданин Лелесик, это не фашистские литери, это латинский шрифт.
- Почервонів від люті вірний найманець.
- Е-926, собирайтесь с вещами, пошли в БУР, а эту книжку отнимаю.

ЗУСТРІЧ З ІРСЬКИМ

До нас в барак привели низенького, нещасного на вид в'язня. Деже благородне лице з загостреними рисами говорили за себе. Він культурно представився:

- Інженер Ірський, москвич.

У розмові був відкритий, простий. Швидко ми з ним зблизилися. Він був цікавий співбесідник і на диво, в супереч багатьом чужинцям, із зрозумінням віднісся до визвольного руху українського народу. Він єврей, вчений з кінотехніки, головний спеціаліст Управління кінематографії. Довгий час під час війни був у США представником Торгпредства Союзу по Лендлізу. Він вчив мене англійської мови.

Після провалу Берлі в 1954р. його звільнили. Процакчись зі мною він сказав:

- Я вдячний долі, що попав в табір і став людиною. Щойно тут я побачив всю радянську дійсність, а для цього потр ібно було пройти цілу систему катівень. З пошаною відношуся до вас, українці, за те, що ви зуміли піднятися на боротьбу із таким страшним злом.

В 1968 р. зовсім випадково я попав на гостину до Ірського в Москві. В гостях у нього були високопоставленні особи кінематографії, головний інженер Мосфільму. Ірський представив мене як свого друга по табору, українця, і посадив мене на почесне місце. З якою увагою і зворушенням слухали наші табірні спомини. Найбільше враження справили слова Ірського, як він одного разу, будучи длювальним, серед ночі бачив, як двоє "зеків" везли бочку із нечистотами. Один тягнув її, а другий пхав і сперечалися між собою про деталі староегипетського письма. Ними були египтологи - доктор історичних наук Коростовцев і ще один вчений, академік прізвища якого, на жаль, не пам'ятаю.

ПОЛЯРНЕ СЯЯВО

Хоча в дуже поганих умовах знаходилися в'язні, та вони не втрачали людського ества і, не зважаючи на свої злидні, старалися сприймати красу природи, кріпити духовну і моральну силу.

На далекій півночі, коли трішали морози і тундра покрита тов-

стим паром снігу, вітер затихав, на дворі ставало тихо-тихо. Вечером на чистому темному небі з'являлося північне сяйво. Воно починало чаклувати над холодною землею, над бараками, обведеними колючим дротом інтинських таборів ГУЛАГ-у.

На небі з'являлися сріблисті мережива, які переливалися, гойдалися, виграючи на небі. Ці сяйва були різними. Вони начебто спускалися, розливалися над дахами бараків, над вершинами сопок. Іноді здавалося, що сяйво летить в далину і там падає. Видовище природи важко описати, його треба бачити, відчутти серцем велику тайну космосу.

Мій друг М. Василенко так описав у своєму сонеті полярне сіння:

Проворно і легко срібляста мітла
Змітає з неба стрічечки шовкові.
Заблукана жар-птиця із крила
На землю ронить пера кольорові.
Крізь віття сосон цілиться імла,
І заливає лона досвіткові.
Сизіють солки доокіл села
І птах мовчить, і звір сидить у схові.
Сніги, сніги. Натруджена земля
Тривожно спить. А сяєво гуля.
Тече в зеніті свілою рікою...
Непередавану оту красу
У купі з болем в пам'яті несу.
Вона живе
Палає наді мною.

ВІСТКА ВІД СЯЙЦІ

В листі від 13.07.1954р. Сяйця писала про прикрі новини. Вона довідалася, що помер в таборах вуйко Лотович, що 25-го травня закінчила життя в домі інвалідів у Львові бабуся, також не побачивши нікого із рідних.

Лист був написаний із Іркутська. Після сумних вісток про трагедію - радісна: Сяйця добила дозволу закінчити інститут і поступила на 4-ий курс Іркутського медичного інституту. Від батьків час від часу приходили листи до Сяйці. Татка перевели в інвалідний табір у Горлівці. Мамця дальше в таборах Тайшету.

Тепер, після смерті Сталіна і Берія, відчувалися в таборі деякі полегшення і воскресала надія на повернення домів.

СТРАЖ

25.09.1955р.

Із нічної зміни в шахті повернувся вранці. Ще не встиг зайти

до ідальні, як почув автоматну чергу. Внедовзі біля вахти, де пролунав постріл, зібралися майже всі в'язні, що були у зоні. Вся подія відбувалася близько 15м від вахти.

За те, що один із в'язнів, білорус Гришкевич, підійшов близько до охоронної зони (колючого дроту), черговий на вишці без попередження дав автоматну чергу в зону, по політв'язнях. Його не вбив, але тут почалось творитися щось неймовірне. Розлучена товпа в'язнів готова була до всього. Після смерті Сталіна і Берії в'язні почули облегшення режиму, підняли голови. На вишці замінено негайно караульного. Та в зоні рішили діяти по другому. Українці з литовцями домовилися оголосити страйк, добиваючись ряд політичних вимог. Вся підготовка проводилася організовано і конспіративно.

Після обіду прозвучав гонг "на розвод". Ні один чоловік із зони не вийшов на вахту. Повна солідарність, навіть стукачі побоюлися вийти на роботу. Такого ще в таборах Мінлагу не було. Другий гонг...-без реакції. Начальник табору, всі офіцери та охорона появилися в зоні.

О 16-ій годині появилася сам начальник управління Мінлагу, полковник Халієв. На імprovізованій сцені - табірне начальство, а перед ними всі в'язні табору. Скільки люті і погроз вплив начальника управління на "зачинщиків"-саботажників. Але всі мовчали. В душі раділи, рівночасно хвилювалися. А що буде далі? ..

Із товпи вийшов один із найстарших вперед і спокійно рішулим голосом сказав:

- Вот почему ми объявили забастовку и не поступимся,- сказав і подав список вимог.

Скаженів начальник управління. Його пика перекосилася і з уст летіли бризги слони. Що твориться в його вслідінні...

Одну за другою вимоги почав читати голосно начальник:

1. Немедленно снять конвоира, отдать его под суд, о результатах суда сообщить.

2. Немедленно перевести узников на облегченный режим.

3. Разрешить без ограничений отправлять письма.

4. Снять номера, снять решетки.

Перестав читати громадянин начальник. Він став втрачати самоволодіння. Нічого не відповів на вимоги страйкуючих, а завершав:

- Марш на развоз, на шахту!

Ми знали, "стране нужен уголек", та найважливіше про події потрібно негайно повідомити Москву...

Ніякої реакції на гонг, на другий... На вахті чергові дивуються. Такого дива ще не бачили.

Перед вечором кругом табору появилася посилена охорона. Крім охоронців на вишках кругом стоять автоматники. У зоні з'явилося безліч офіцерів, які ходять групами. Усі зони почали ввічливо го-

ворити, як люди. В'язням розв'язалися язички. З'явилася відвага.

Увечері з'явилася зона "ощеплення". Автоматники і кулеметники. З "Дехтарями" залягли кругом зони в окопах. Напруження наростало. Вся зона освітлена додатковими прожекторами.

Так, у хвилюванні, дождалися наступного дня. У зоні працювали тільки їдальня і пекарня.

Гонг на розвод лунав і на другий день - все без результату.

Ми готові були на репресії, знали, до чого були здатні чекісти, що творили вони в інших таборах. На третій день дістали вістку, що Воркута нас підтримує і на випадок репресій відповідь страйком у себе.

Після обіду знову з'явився начальник управління. Вже без погроз, навіть чемно обіцяв піти назустріч вимогам страйкарів. Ми ще не вірили перемозі, хоча знали, що це не все. Прилюдно вигнав із зони начальника ОЛП-у майора Бородуліна. Страйк ми зняли.

Невдовзі після страйку, справді, почалося полегшення режиму. Прийшов дозвіл зняти номера, грати на вікнах. Радісна вістка вмить облетіла всіх в'язнів. Боже, що творилось!.. Грати рвали чим попало. Спочатку руками, не виходило, десь появилися залізні скоби, ломми, яких до цього в зоні не було. Один перед одним старався чим швидше зірвати номер. Його нищили, палили. Мало хто зберіг їх, як реліквію для нащадків.

А П Е Н Д И Ц И Т

Незабаром після страйку я став працювати фельдшером у терапії, у лікаря Розумовського. Мене попередили, що він стукач, треба бути обережним. До мене ставився непогано, старався зі мною спілкуватися.

Після кількох місяців праці начальник ОЛП вирішив мене позбутися і відправити на лісоповал.

Покидати друзів, табір, Дарцю, з якою листувався, не хотілося. Тим більше, що відчувалося полегшення режиму. Знайомий нарядчик сказав, куди готується етап і коли відправлятимуть. З самого ранку в день відправки я став симулювати приступ гострого апендициту. Сильно натираючи руки, підняв температуру до 38° градусів. Живіт став "напруженим", появилися "різкі болі". Догадався "кум", що це симуляція, тому наказав мене відправити на носилках, не зважаючи на приступ. Два рази виносили мене друзі на вахту за наказом "кума". Ми знали, що конвой не прийме в'язня на етап на носилках.

Такого ще не було. Споглядали друзі і підморгували. Хірург Смірнову сказав, щоб йшов на операцію. Пізно вечером Смірнов викликав вільнонайману сестру Валю і біля 12-ої години я вже по операції лежав на ліжку.

Подякував хірургу. Перехитрив "опера".

ЗУСТРІЧ ІЗ ДАРЦЕМ

19. 06. 1955р. звільнилася Дарця. Дозволили їй жити в межах інти. На другий день після звільнення вона добилася дозволу на зустріч зі мною. Це перша моя зустріч з 1949 року із близькими, (бо після страйку ми добилися права на зустріч з близькими)

Передати своїх почувань не зумію. На вахту мене відправляли друзі, вони хотіли бути присутні на великій події в моєму житті. Довго дивилися ми в очі один одному, хотіли сказати багато, ... так і не знайшли слів.

Згодом мене перевели на об'легшений режим, із Дарцею ми зустрічалися часто.

НА ВОЛІ

19. 12. 1955 року мені вручили посвідку спец. поселенця і я покинув табір 2-го ОЛП.

Дивно якесь самопочуття. Не знав, чи тішитися, чи вважати себе напівв'язнем - адже я вільний тільки в межах інти, а далше "нельзя" без дозволу комендатури.

Дарця мешкала тоді у свого земляка Духнича. Цього дня вона мене не чекала. Чудно стало, коли зайшов до хати. Хоча ми вже розписані, але не вінчані.

Дуже тепло, привітно прийняли мене господарі, зрозуміло, Дарця. Вони жили в невеликій кімнаті в бараці.

Одружились ми на другий день Різдва. Вінчав нас отець Солугуб, в нашій кімнаті, в бараці. З родини був брат Дарці-Ром'ю, який недавно звільнився, і друзі. Запам'яталися мені слова отця Солугуба, який звернувся до нас з побажаннями:

- Ви пройшли тернистий шлях, як і весь український народ. Та це не дає вам права зійти із шляху борців за Волю українського народу. Ви мусите пам'ятати про свій національний обов'язок, виховати нове, здорове покоління, яке не зга^{не}бить батьківського імені, продовжить боротьбу за його кращу долю, за Самостійність. Ці його слова звучали не як побажання, а як наказ. Хоча і скромним було наше весілля, та було дуже теплим і чаруючим. Друзі були нам за батьків.

ПРОФЕСОР ОЛЕКСІЄВ КЛАДОВИЩЕ В'ЯЗНІВ

Дуже цікава була зустріч з проф. Олексієвим. Я вже знав від Дарці, що він із Кубані, старий професор-бактеріолог. Дуже розумний чоловік, який відбув в таборах 15 років.

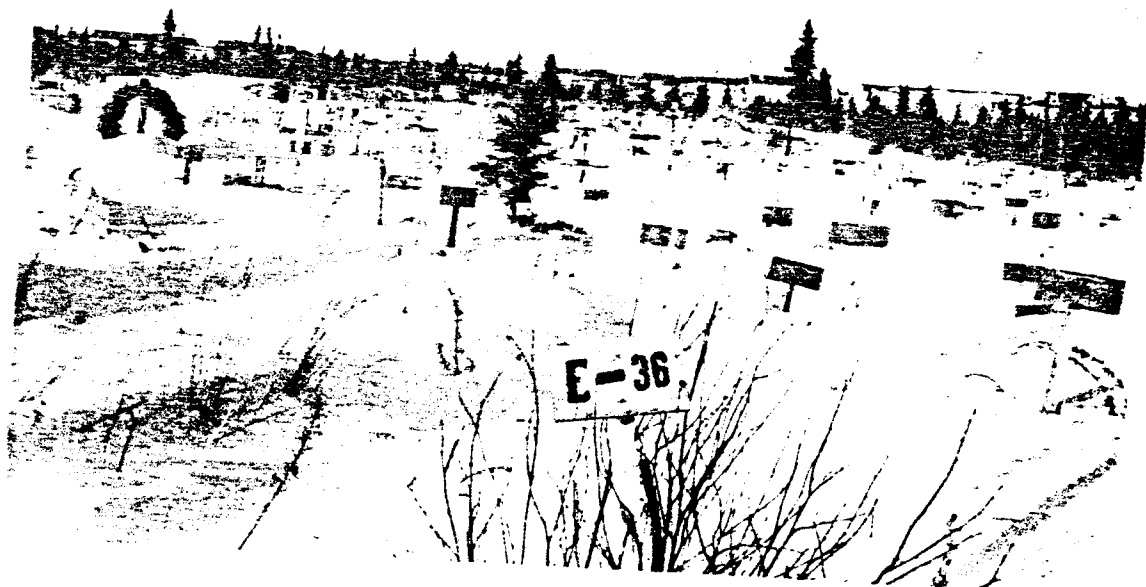
Ми зайшли до нього в маленьку кімнату бараку, недалеко від 5-го ОЛП, де він жив один після звільнення з табору. Прийняв він нас гостинно, пообіцяв допомогти влаштуватися до нього на роботу.

Він радив нам негайно писати у всі інститути Союзу з проханням відновити нас студентами, він учив нас жити, розуміти радянську дійсність. Він прекрасно розумів політичну і життєву ситуацію. Одного разу при зустрічі повів нас на кладовище в'язнів. Хотів, щоб побаченого ми не забули, а передали нащадкам.

Боляче було дивитися на великі простори тундри, осіяні стовбчиками з номерами на фонерних табличках. Багато табличок відпали і залишилися одні стовбчики, а деякі номери вицвіли, пропали, знищені дощами і вітрами.

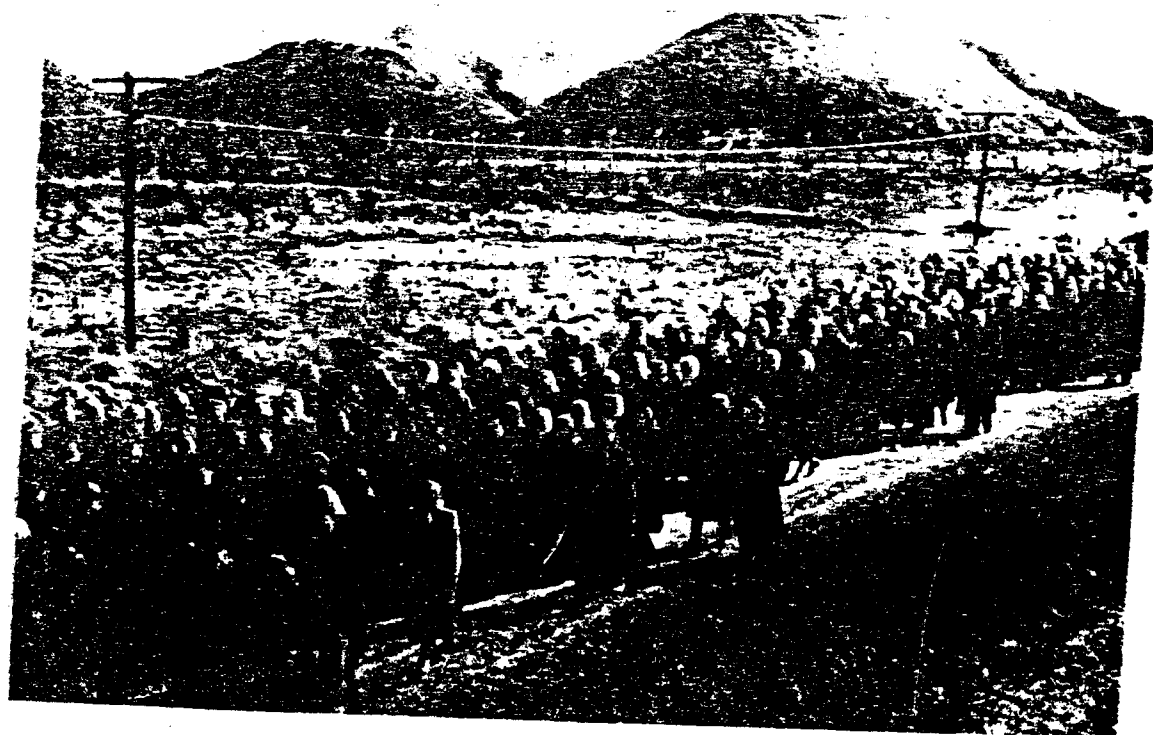
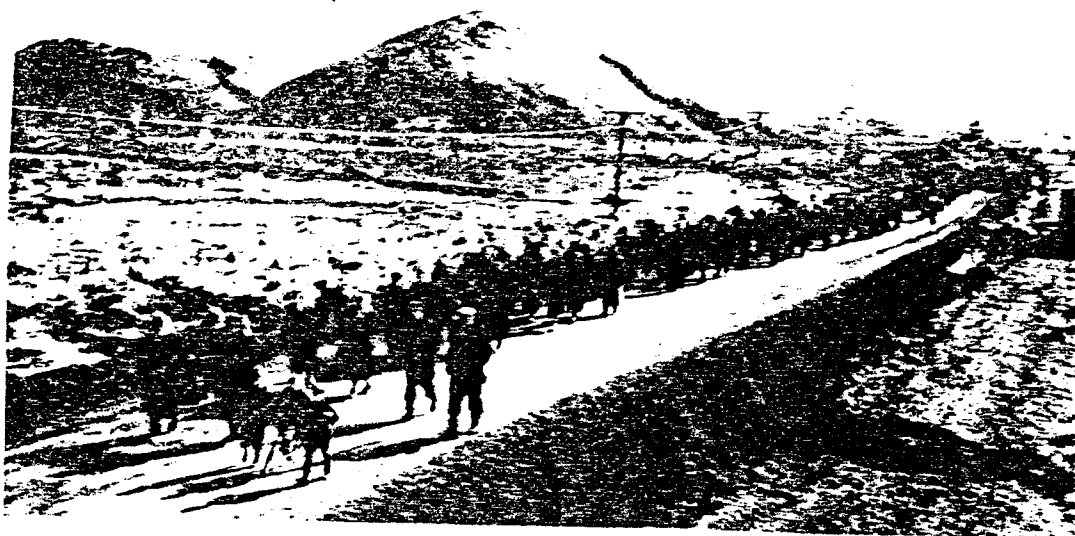

Кладовище політв'язнів. Інта 1955 р. (фото автора.)

Кладовище політв'язнів. Інта 1955р. (Фото автора)

ПОХОРОНИ БУВМОГО В'ЯЗНЯ
З Дарцею ми працювали в лікарні і поволі привикали до **НОВОГО**
становища спецпоселенця.

Інта 1956 р. (Фото автора.)

Кожного дня ми зустрічали друзів, які вже звільнилися, чи стали розконвойованими. В Інті було чути кругом українську мову, напевно, більше, ніж в деяких містах України. Там ми були єдині, підтримували зв'язок між собою, помагали один одному. На випадок нещастя на шахті (а вони там часто зустрічалися), похорони виливалися в багатотисячні процесії. Боялися такої нашої єдності і говорили:

- Это бандеровца хоронят.

Інга 1956р.

Фото автора.

ПЕРШИЙ ВЕЛИКДЕНЬ НА ВОЛІ

Настали свята Воскресення Христового 1956р. Шо правда на дворі не Великодня погода. Холодно, але настрої у всіх Великодній. Це перший Великдень на волі.

Вістка про це, шо Великодня Утрєня і свячення пасок відбудеться під бараками колишнього третього ОЛП, розлетілася швидко по Інті.

Ше до початку Утрєні зібралося багато люду. В основному це колишні в'язні, а нині спецпоселенці, їх сім'ї, які до них приїхали. У кожного в руках торба, чи вузлик, а в ньому все те, шо діс-

тали для свячення.

З якою любов'ю, з якою побожністю льються перші аккорди "Христос Воскрес". Весь люд співає, бажає собі з Воскресінням Христовим - Воскресіння нашої Батьківщини.

Перший Великдень на волі. Інта 1956р. (Фото автора.)

С Я Я Ц Я В І Н Т І
30-го травня 1963 р., коли на дворі були білі ночі, несподі-
вано приїхала сестричка. Після стільки років знушань на Сибірі,
вона тут у нас, весела і життєрадісна.

Б О Ч К А

Дуже багато розказала Сяйця про свої переживання за цих
кілька років жорстокого життя.

Перші випробування стійкості були зараз після арешту батьків.
Вночі 21.11.1948 р., коли вона поверталася із інституту, її забрали.
Терор, допити на Лонцького, бажаних успіхів не дали. Тоді че-
кісти вирішили поступити підло із молодого дівчиною, шукали під-
ступний спосіб.

Вечером її вивозять із КГБ і в супроводі двох чекістів та
слідчого везуть на "очну ставку" до мене до Злочева. Вся провокація
здійснена по дорозі. Десь після годинної їзди автомобіль зіпсував-
ся. На дорозі появилася хура, на яку чекісти пересіли разом із
Сяйцею і поїхали до Злочева. Внедовзі із лісу, справа від дороги,
на них нападають "повстанці".

Бій, розриви гранат. Супроводжуючі чекісти та слідчий "ги-
нуть", а "повстанці" забирають Сяйцю на хуру. Від убитого слідчого
забирають папку з її допитами.

Із зав'язаними очима вони відвезли її до якоїсь хати, біля
кучуні якої був бункер, (по формі літери Г). У ньому був "провід-
ник", якому "повстанці" передали Сяйцю разом із папкою, забраною у
"вбитих".

Та спостережливість і орієнтація Сяйці була сильно загостре-
на. Вона побачила, що папка із документами, забраними в "вбитого"
слідчого була інша, ніж та, що на хурі. Поведінка "повстанців"
споглядала театралізовано, при чому невдало і сама форма допитів
"провідника" дуже нагадувала чекістські.

Різні способи шантажу влаштовували "провідники", які мінялися
в бункері. Тероризували Сяйцю як комсомолку, яка попали їм в руки.
Хотіли різними методами дістати від неї матеріал на мене, батьків.
Такі знушання продовжувалися кілька днів. Бог оберіг її від нещас-
тя.

Після невдалих спроб зламати, її відпустили. Ранком вона до-
бирається до церкви в селі Соколівка, в цьому селі знаходився цей
бункер і місцевий священник, після сповіді, допоміг дістатися до-
мів.

На другий день перебування Сяйці в Інті, ми були в гостях у
Григорія Порфірійовича Кочура.

На знімку зліва направо: Полігга Дарина, Григорій Кочур, Полігга Ярослава, Ірина Кочур. Інта 1956р. (фото автора)

Швидко злетів час. Потрібно було їхати до Галичини, бо в маршрутному листі Сяйці Інта не значилася. Встигли ми показати найбільш знамениті місця Інти - табори.

ПЕРША ПОЇЗДКА НА УКРАЇНУ

Незабаром в кінці червня несподівано мені запропонували відвезти душевнохворого в'язня до Львова у психічну лікарню. Щастя передати не могу. Значиться, мені дадуть перепустку, дозвіл поїхати до Галичини. Боявся, щоб тільки не передумали.

Мене попередили, що Федя Ковжун, якого маю відвезти, це важко хворий, шизофренік, атестований. У нього бувають іноді приступи реактивного психозу.

Напередодні поїздки познайомився на вахті 5-го ОЛП із Федю. Федя не виявив ніякої реакції на пропозицію поїхати до Львова. Дивився тільки на мене.

Відвезли нас на станцію, на ту саму, на яку в 1949 р. привезли мене в "століпині". Не побачив вже я ні собак, ні автоматників.

Як тільки поїзд почав під'їжджати, Федя перелякався, вчепився за мене, почав тремтіти. У вагон пробував зайти задом. Шофер червонопагонник, що привіз нас, підняв його на руки і заніс у вагон.

Попередили бути уважним.

Через начальника поїзда передав телеграму до Москви, щоб зус-

тріла нас санітарна машина, яка перевезла би душевно-хворого на київський вокзал.

Ми їхали в окремому купе. Першу ніч я не спав, пильнував хворого, а на другий день Федя почав усміхатися.

- Друже Любомир, не лякайтеся мене, я здоровий, вже два роки граю божевільного, я вас не боюся, я вас знаю.

Яка радість! Яка втіха! Багато Федя розказав про підпілля, як "упав", про друзів.

З великим хвилюванням я їхав в Україну, яка вона нині? Чим живуть там люди? Хто ще залишився на волі? Хто повернувся із друзів?

Ранок, поїзд зупинився в Переяславі. Начебто по команді вибігли із вагонів хлопці та дівчата, що поверталися з таборів до пам'ятника Хмельницького. Всі бігли привітатися з славним гетьманом, з Україною. Порушив конспірацію і вибіг з нами і Федя, щоб зробити спільний знімок.

Віддав "хворого" Федю на лікування, попросив начмеда Олега заопікуватися і допогти в усьому. Попрощалися ми з Федею, як добрі друзі.

Першим у Львові зустрів мене Ромко Крип'якевич. Як відрадно, як приємно було зустріти шкільного товариша. Дуже гарне враження справив на мене Ромко. Чомусь не очікував побачити його таким високоідейним, сміливим.

У Львові заїхав до стриянки Олі Поллоги. Дуже сердечно, по-родинному прийняла стриянка. Я дуже її шанував. Вона була для мене взірцем жінки-борця, яка все життя віддала народові. Ні тюрми, ні польський терор не зломали її. Обоє сини загинули в УПА. Завжди скромна і гостинна. До мене відносилися з особливою любов'ю і теплотою.

На другий день побіг до інституту. На жаль, товаришів не зустрів. На порозі головного корпусу побачив колишнього асистента біохімії Мельничук. Зрадів, чемно привітався, пригадав, що я бувший її студент. Хотів довідатися про інститут. Глянула на мене зкоса.

- Так, так, був у мене такий студент,- і пішла далі.

Як боляче стало. Це ж українка. Невже ж повернувся у Львів злочинцем? Боїться за свою репутацію?

Довго не затримався у Львові. Я спішив до татка в Микитівку. Переживав, яким його побачу.

02.07.1965 р. на вахту в кімнату побачення привели татка. Був дуже змінений, здається, в іншому місці не впізнав би його. Виглядав ще страшніше, як після виходу із тюрми в 1940р.

Татко тримався добре. Питав про рідних, радів, що ми поволі збираємося до купи. Мамця звільнена, як інвалід і зараз на поселенні в Іркутську. Дещо розказав таткові про себе. Все дивився,

начебто не впізнавав мене. Потім сказав:

- А я дуже хочу побачити Дарцю, мою невістку.

У ту хвилину, витягуючи хустинку з кишені, мені випала одна чи дві копійки. Мідяк покотився під стіл. Татко вмить зігнувся під стіл шукати його. Прикро стало мені. Я відчув, який він бідний. Потім довідався, що татко працював на "легкому труді", розбирав скриньки, витягував цвяхи і вирівнював їх. За одну розібрану скриньку діставав одну копійку.

Залишив собі кілька карбованців на дорогу, за решту купив біля вахти продуктів і передав йому. Бачив, як обережно і з подякою приймав їх. Видно, що був голодний.

Час дуже швидко поройшов. Та під кінець побачення випадково зайшла начальник санітарної частини табору. Представився їй, і як медик попросив, щоби допомогла хворому татові. Чемна була, обіцяла допомогти.

ЗУСТРІЧ З ОЛЕЙ ІЛЬКІВ НОВИНИ

22.07.1980р. під час похоронів мамці, на кладовищі, підійшла до мене Оля Ільків-Роксолана (Марійка), щоби висловити співчуття. Вона була одинокою із "нашої сім'ї", яка ще деякий час після мого "впадення" залашталася на волі і дала мені свою адресу.

Багато років потім приїздив, приходив до Олі, щоб довідатися про дальшу долю членів нашої підпільної хати. Адже вона залишилася одиноком свідком минулого. На жаль, Оля хвора.

Лістка про те, що я був вбитий в Рогатині, прийшла до Хати в цей самий день. Порушуючи обережність, допущена була велика помилка - це три дні Оля і мати не покидали хати.

На третій день прийшла у Княгиничі молочарка Анна. Довідавшись про катастрофу в хаті, не могла рушитися з місця, так і сіла на порозі.

Хата була негайно ліквідована.

Оля з мамою і Дзвінкою пішли в Пуків, біля Рогатина, до вчительки Соломки Катерини, де жили кілька днів.

Вістку, що я "впав" завезла моїм батькам Оля. Більше місяця вони вважали мене вбитим, аж потім із тюрми прийшла новина, що я знаходжуся під чужим прізвисьом в Станіславській в'язниці.

Із Пукова Оля разом із матір'я, Дзвінкою переходять у Вістрів (р-н Рудка). Для створення нелегальної хати мати Олі фіктивно виходить заміж за шевця Яцеха. З ціллю конспірації всі міняють свої імена і родинні відносини.

Незабаром, Оля, повертаючись з терену, 8-го грудня 1947 р. родить у Грімному (біля Комарна) на конспіративній квартирі сина Володимира. З кількадечним сином Влудком, вона повертається із Грімного у Вістрів. До зими 1948 р. живуть разом із мамою, шевцем

Яцехом і з двома дітьми. Зимом швець покидає їх. Оля з дітьми та мамою переходить в Чорний Острів (під Ходоровим), де створюють нову нелегальну сім'ю.

Мати Олі фіктивно виходить за Парацка. Хата проіснувала до 1950 р.

Оля арештована 14.03.1950 р. на вул. Щорса 10 у Львові. Після засудження вона сидить у Клязмі біля Байкалу, а в 1954 р. у центральній Володимирівській тюрмі разом із Катериною Зарицькою, Даркою Гусяк, Галиною Дидик.

20.03.1948 р. в селі Луковиці загинув чоловік Олі - Роксолани, Буревій, Данило, Орест - Володимир Лико.

ДЕКІЛЬКА СЛІВ ПРО КОНСПІРАТИВНУ ХАТУ В ГРІМНОМУ

Дарка Гусяк (Алейка) разом з мамою і сестрою Лесею втікають із Трускавця, де вони були розконспіровані через двоюрідного брата званого партизана Макмацького Романа. Вони тікають у Грімне, де створюють на початку 1947 р. підпільну, конспіративну хату. Створена хата була заморожена аж до жовтня 1947 р. (до впадіння підпільної конспіративної хати в Княгиничах.)

До хати в Грімне приходив провідник Тур-Щухевич із особистою охороною Левком і Зенком. Хата проіснувала недовго. Літом 1948р. під час грошової реформи, випадково проник до хати енкаведист. За ширмою побачив Зенка і Левка, які в той час були одні, без провідника. Зенко ліквідує ворога і всі покинули дім.

Я
Я
ІВ
И-
ЮІ
р.
ИНА
ІЗ
ВЦЕМ

**СЛОВА ВЖИВАНІ У ПІДПІЛЛІ,
УПА, В ТАБОРІ, БЛАТНИЙ ЖАРГОН,
ПОЛЬСЬКІ СЛОВА.**

Сторінка	№	
11	1	"по червонці" - по десять років, "катушка" - 25 років.
14	2	"водити" - слідувати.
	3	"хвіст" - шик, той, що слідує.
21	4	... Чи дає пан слово честі, що пан справді є Лебішак?
	5	... Пан професор мені вірить?
22	6	... Пане доктор, не можу говорити неправди, у нас є випадки висипного тифу. Все в руках пана доктора, хоча би для провідників. Нам потрібно 20 доз.
23	7	... Та це праця цілого відділу.
	8	... "АК" за все заплатить.
	9	... підемо
	10	... - дякую, з пошаною
26	11	"Кум", "Опер" - оперативний працівник НКВС
27	12	"Всипана хата", "впала" - розконспірована, продана.
30	13	"отдел ББ" - відділ боротьби із бандитизмом при міліції, НКВС.
39	14	"свій чоловік" - надійний
42	15	"СБ", - служба безпеки, один із відділів УПА, ОУН
43	16	"по рогах" - позбавлення прав, заслання.
	17	"всипа" - провокація, зрада.
47	18	"червона мітла, смерч, сталінська мітла" - спецвідділи НКВС для боротьби з підпіллям, УПА.
66	19	"стрибки, ястрибки" - групи, відділи органів НКВС для боротьби із підпіллям, УПА.
75	20	"мертва точка" - місце зустрічі незнайомих підпіляк.
79	21	"намордник" - металевий ковпак який закриває вікно камери. Світло доходить тільки зверху.
80	22	"сидор" - мішок, торба із продуктами і речами в'язня.
81	23	"шістьорка" - прислуга блатних.
86	24	... Закопане.
96	25	"аpus" - задній прохід.
100	26	"ворон" - спеціальна машина для перевозу в'язнів, часто на ній був напис: м'ясо, хліб.
	27	"Отолипінський вагон" - спеціально обладнаний залізничний вагон для перевозу в'язнів.
	28	"шмонати" - робити трус.
104	29	"бочка", "попасти в бочку" - провокація. При такій акції в'язня кудись везуть, по дорозі нападають

Сторінка №

- "повстанці"- бій, кров, в'язень попадає в руки
"повстанців" і "своїм" все розказує, зізнається.
- 120 30 "поп'я" - караульний на в'язці.
- 125 31 "грипе"- записка.
- 131 32 "прокантоваться"- нічого не робити
33 "вертухай"- наглядач.
34 "дундук"- недорозвинений, зрозумілий.
35 "туфту заряджати"- говорити з правду.
36 "кандей", "бур"- "барак укріпленого режиму", тюрма в тюрмі.
37 "вохровець"- працівник охорони.
38 "дегавий"- міліціонер, працівник НКВС.
39 "кюсиги"- обманювати.
- 132 40 "шизо"- штрафний ізолятор.
41 "указник"- в'язень, суджений по "указу".
42 "темнить"- обманювати.
43 "шить дело"- нав'язувати справу, звинувачувати.
44 "деревяний бушлат"- смертна кара.
45 "брать на пушку"- йти на провокацію.
46 "сизо"- спец ізолятор. Він створений в 1937 р. начальником Букачинського табору. "Шизо" йому не підходив, він наказав видовбати кайлом у кам'яній горі будинок. В камерах панувала вічна темнота. Це й була основна ідея Сизо.
- 146 47 "пішла орлом"- вагонетка в шахті, в якій обірвався трос, пішла по рельсах по похилій поверхні із шаленою швидкістю.

М И С П Е Ц П О С Е Л Е Н Ц І

Хоча ми були звільнені з табору, свободи не отримали. Як спец. поселенці ми мали право без дозволу комендантури пересуватися тільки в межах Інту. Єдиним документом було посвідчення поселенця.

Дуже самопочуття. Із кожним днем все нові знайомі, масові звільнення з таборів, теплі зустрічі, спілкування, атмосфера єдності і дружби. До тих як звільнялися, приїздили рідні з України. Часті вітання тих, які впродовж багатьох років нелегально переплибувалися між собою. Українська мова переважала серед інших мов.

Колонні "начальники" таборів покидали Інту, а ті, що залишилися, ставали важливими.

Матеріальне становище, вкрай убоге, та на це ніхто не зважав. Ми з Дарцем були щасливі, коли дістали на зиму талон на 16 кг. картоплі. Черги в крамницях неймовірні.

Єще з перших днів нашого звільнення великий вплив на наше життя мав проф. Олександр Георгій Михайлович. Він нас навчив, як здобути собі кімнату в бараці, дозволити влаштуватися на роботу.

Ми працювали лаборантами. Із Мед. Інститутів нам прийшло більше 50-ти вільних у зарахуванні нас на студію. Сестра Ярослава, яка вже працювала лікарем у Львові, декілька разів їздила в Москву. Начальником мін. Високої освіти в Москві, став її знайомий з Алдану. Через нього робила старання, щоб поновити нас у студіях.

Із поселення повертається у Львів мамця. Незабаром після неї із вільного табору звільняють татка.

2. 11. 1956 р. родиться, в Інту, наш перший син Ростислав. Яка втіха та радість! Скільки переживань. Першими його привітали Г. П. Кочур з дружиною. Невдовзі до нас приїхали батьки. Христини Ростика відбулася в нашій кімнаті в бараці, багато друзів. Хресними батьками були Ярослав Догон і Анечка Капко.

Зима в 1956 р. не була дуже холодною, /більше 50 С не було/ і сніги були невеликі, та по дорогах траплялися побиті і замерзлі птахи, біля лабораторій навіть бачили, загнаного красеня - пєсця. Зустрічали місцевих жителів Комі в їх національному одязі, на санках, запряжених оленями.

Симою в Інту арештована група друзів, серед них Михайло Марусяк, який часто гостював у нас. Органи влади старалися тримати в терорі всіх і всюди, а провокатори не припиняли свого ремесла.

Навесну мамця поухала у Льв'в, там Сяйця родила сина Слака. Несподівано в кінці травня потепліло, почалася велика пов'н. Вся природа швидко розвивалася ніби поспішала використати б'лі ночі.

Дітом нам викали пашпорти, в них "положення о пашпортах" значить, що жити у великих містах не можна.

У серпні 1957 р. влізло в Кемерово до батьків Дарусі. По дорі в Москві в міністерстві Вищої освіти д'став в'лношення по Мел. статуту в Семипалатинську, в якому "разрешается принять нас в'т институт. На превеликий жаль, в Семипалатинську декан інституту Туркєвич не погодився. Знову влізло із Дарусю до міністерства Вищої освіти. Заступник міністра мабуть пожалів нас і видав друге нап'лення де були слова "предлагает принять при условии представления справки об реабилитации". Дарія поухала в Інту, а я знову в Семипалатинськ. У вир'шальну хвилину на прохання декана Туркєвича я показав замість довідки про реабілітацію / якої в нас не було / д'відку про звільнення із спец поселення. Тут пол'яла Божа Воля.. Туркєвич прийняв і за дійсну і сказав писати заяву, Радості не було крає: ми - студенти 3-го курсу.

З Інту ми негайно ви'їхали. Свої кімнату залишили молодому по станції Оресту Дичковському. Мамця поухала у Льв'в, татко з Рості у Кемерово до батьків Дарусі, а ми в інститут.

Все як у казці. Більше тижня ми спали на вокзалі влень шукали кімнати і перебували над Іртишем. Та ми були щасливі.

Довол' дивне бравення справив на нас Семипалатинськ. М'сто бє вульє, хати - д'щянки із плоскими глиняними лахами, В'кна закривалися віконницями. Вночі дороти не освітлені. Транспорт не автобуси і в'їздики із двокол'сними в'їзками.

Зараз, в перший день нашого перебування, ми побачили виб'т шибє у вікнах вздоки високого берега Іртиша. Як нам сказали на передодні нашого при'їзду на полігоні біля Семипалатинська була з'рєна атомна бомба. Потім бародив раз ми бачили і в'дчули наслідки вибухів атомних бомб. В крамницях пролавали чорні яблука опромінені після зрив'в.

Щасливим збігом обставин /нащливом студентів/, ми провиклилися.

Казахи в основному убогі малограмотні люди, по нас українців, ставлялися гарно. В Казахстані дуже багато переселєнців, вони тим більше розуміли і співчували нам. Найкращим прикладом була секретар інституту Прасліва, яка знаєчи наше минуле, кожного року, під час перевірки особистих справ студентів органами КГБ ховала нашу особисті справи.

Із початком року нам дали одну степантію на двох і цьому бу-
раді. Ми підробляли, - займалися фотографуванням, я працював при
мелічній експертизі шоферів.

Після літніх канікул в Семипалатинськ приїздить моя сатьма
яких не прописували у Львові, і Ростик. У нас вони пробули п'ять
рік. В інституті відчували тепле ставлення багатьох викладачів і
асистентів, мабуть догадувались про наше минуле. Казахстан стає
другом нашої сатьми і вдовою.

Літо 1950 р. у сатьмі в Даруці в Порушнській Херсонській обл.
куди вони перебралися попереднього року із Кіровограда. Після канікул
залишаємо Ростика в Сетьків, а самі повертаємось в інститут.

На п'ятому курсі ми багато працювали. Я завідував шоферською
експертизою, працював лікарем на заводі, робив знімки в дитячих
садках навіть випускний альбом курсу.

Як тільки отримали дипломи, в цей день відлітали, боялися, що
нам їх не відібрали, бо ми не мали права жити в місті, не мали пра-
в вчитися в інституті без реабілітації, і в мене не було радянської
середньої освіти тільки гімназійна матура.

Ми швидко закінчили ступінь і отримали вільні дипломи завдя-
чуючи ректору інституту - казаху. До нього Казахстан згадуємо з
теплотою і шансом.

Попереду Україна, в як вона приймає своїх дітей, вторгав і з
чужини.

4

Я, вже згадував, що з вовчим паспортом в якому "положення о паспортах", не можна було жити у містах, Галичині, ми поїхали до батьків Дарці в Цюрупинськ /старі Олешки/.

Перші враження після повернення в Україну, були не дуже відрадіні. Впродовж двох місяців не давали роботи /не було направлення населення Цюрупинська, хоча матеріально не убоге, /бо живе в основно згородів/, та убоге національно, мова місцева /погана/, дуже багато російської.

1961 р. родиться син Богдан, наша віха й гордість.

Деякий час у нас були мої батьки, бо їм після звільнення, проживати у Львові не дозволено.

1962 р. помирає Дарці батько.

Внедовзі, після повернення в Україну, нами почали цікавитися. Моя пацієнтка - листноша, під під великим секретом, сказала щоби бути уважним бо наші листи і листи Тиндика Івана, який після звільнення приїхав також в Цюрупинськ, повинна здавати у КДБ для перевірки.

В Херсоні живе Микола Василенко якого також часто переслідував. Під час наших гоствань у нього, навіть з верхнього поверху над вікном спускали на шнурочку невеличкий підслуховий пристрій /про що розказав сусід/. На дорозі біля хати підслухували "опікуни", навіть перевіряли, що несемо в пакунку. Не один раз в КДБ, Миколу вишукували про мене, попереджали:

На роботі начальство знало про нас, про наше минуле /тому віднілось з обачністю, хоча чемно.

Згодом почали мене викликати до КДБ, шантажуючи на співпрацю. Викликали дуже конспіративно, через Червоненка, голову міськ. Ради, у Каховку начебто на конференцію, навіть на курси післали у Київ. Там впродовж кількох днів старалися вплинути на мене, щоби нарешті поїхати в США, те на відкритті пам'ятника Шевченка, виступити і тільки назвати своє ім'я, що ми з дружиною, після відбуття у в'язниці працюємо лікарями. Декілька днів возили мене по Києві, показували й красоту, переконували мене...

Життя тимчасом у нас вирувало. Правда, не один раз з дивуванням запитували нас: "ви культурні люди, посилаєте дітей в українську школу".

Авторитет серед населення, як до спеціалістів ріс. Одного разу, під час сильного дощу, повертаючись з виклику машиною с рою помічч, ми підібрали дружину начальника міліції. Вона не знаючи мене, розказала як органи підслухують бувших "бангеровців": підслуховують телефонні розмови, перевіряють листи. У нас в Цюрупинське живуть такі Тиндик и Полюга". Школа, що не вдалося довше іхати із

таким говорком дружиною начальника міліції, можливо більше б
Не стану розказувати, скільки разів у різних варіантах ві-
зустріч КДБ зі мною - мета розмови була одна...

Найбільш анекдотичними були попередження: " В зв'язі со сме-
генська Грехнева - вам в'їзять из Прушинска не разрешается"
Такі попередження були і при других державних святкуваннях.

На туристичну путівку по Північному Ізв'язі, яку ми отрим-
просі спідки, потрібен був позві КДБ. Довго тягнули з таким позв-
органи і ... не дали. На другий рік, відтук, ми поїхали туди на
"гирюнами". Виявилось, що в путівці була передбачена екскурсія
Босніо-Грузинська і дорозі, куши прокопить трубопровід іранська
Бачно боялись " шпигельницькіх сотрушники ", щоб ми не підірвали

Ромко Крип'янович казав, що навіть у Львові не одному і з і-
згадували " не злам тихих словом " мого і м'я. На всесоюзну конфе-
рцію завідуючих лабораторій в Баку, зав. обл. здоров'я і ліку не по-
пустили Парто як політично небезпечно.

Якось напідпитку наші сусіди, майор міліції Нагуле і капітан і
воручко прийшли похвалитися і широко казали, що ми знаємо, хто ви
Нам треба вас підслухувати, але ви такі хороші люди, що ми не може-
вас неповерити.

Наші "трюхи" перегалялись у спанскі д'їтям. Як тільки Ростик пе-
хав до Львова і почав працювати лікарем, його не один раз виклика-
в органи за б'єтьєв.